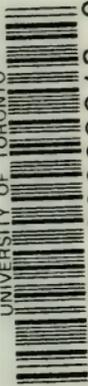

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00009312 0

М. КОСТОМАРІВ

ЧЕРНИГІВКА

БУВАЛЬЩИНА

з другої половини XVII віку.

Переклад.

З передмовою Б. Грінченка.

Can. Ukrainian, Winnipeg

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Mrs. Hlynka

H. C. Currier
12/4/99
Burrhead

М. КОСТОМАРІВ

Роман

ЧЕРНИГІВКА

БУВАЛЬЩИНА
з другої половини сімнадцятого віку

З передмовою Б. Грінченка

ВІННІПЕГ, 1918.
Накладом і Друком Канадійського Русина
590 Прічард Евню

A 289 TR 193 P

PG
3948
K5969 C4
1918

ПЕРЕДМОВА.

Українському народови поганий був і нестерпучий той польсько-панський лад, що завели на вкраїнській землі поляки тоді, як Україна була частиною польської держави. Через те весь український народ став під гетьманську булаву Богдана Хмельницького і мало не шість років боровся з польським панством, що хотіло вдержати на нашій землі свій лад, аж поки року 1654-го Україна відрізнилась від Польщі, і Богдан Хмельницький, разом з козацькою радою, пристав під високу руку московського царя, піддаючи під його зверхність увесь край з його народом.

На Україні тоді панів вже не було зовсім, увесь народ став вільний. Вибраний гетьман, укупі з радою старшин і козацькою військовою радою, порядкував усім краєм, нікого іншого не питаючи. Такий порядок склався за ті шість років, що Україна боролася з Польщею. Пристаючи до Москви, Українці хотіли, щоб сей лад задержався й далше: щоб Україна була під рукою в московського царя, але сама собою порядкувала як знала. Московський цар пристав на "всі права й вольности" укра-

їнського народу, але разом з тим до Київа прислано московського воїводу з добрим війском. Прислано його наче-б то на те, щоб обороняти Україну і збудовано задля його окрему кріпость у Київі. Справді-ж то сидів той воєвода там на те, щоб пильнувати гетьмана та й усього краю. Гетьманови він не корився. Як умер Богдан Хмельницький, настали інші гетьмани, — почали з Москви присилати воїводи в інші городи.

У Московщині був тоді зовсім інший лад, ніж на Україні: там народ був під панським правом, у кріпацтві, ніяких вільних порядків не було. Московські бояре хотіли, щоб і на Україні скасувати вільні порядки і помалу завести такий лад, як і в Московщині. На те послано й воївод, щоб помалу опанувати війском край і перевертати лад його по своєму.

Треба ще сказати, що воїводи ті були здебільшого народ грубий, задерикуватий, робили вони Українцям всякі кривди та здирства. Звісно, у себе дома вони часом ще й гірші бували, та там народ московський уже так ізвик до своєї долі, що корився мовчки воїводському порядкуванню; а на Україні народ, недавно добувши собі волю тяжкою боротьбою, не хотів тому коритися. Та ще-ж воїводи й воїводські люди згорда позирали на “хохлов”, глузували, а часом і знущалися з мови й звичаїв наших, а се ще більше дратувало народ.

Уже Богдан Хмельницький сперечався за себе з московськими боярами. Та він скоро (1657) вмер і після його смерті все не було ладу між Україною та Московією. Гетьмани Іван Виговський та Юрко Хмельницький пробували навіть поладнати знову з Польщею, сподіваючися, що тепер вже навчила її біда, схаменеться вона й не ламати мені прав українського народу. Та з того ніякого добра не було. Повсталася тільки нова колотнеча: Україна поділилася: правобічна (по правім боці Дніпра) зосталася з Польщею, а лівобічна — з Московією. Лівобічна Україна вибирала сама собі гетьмана, а правобічна — сама собі. Польща все хотіла вернути собі всю Україну, як було до Богдана Хмельницького. Польське військо раз-у раз ходило по Україні, щоб підбити її під Польщу. Так саме й Москва хотіла повернути назад правобічну Україну та й собі посилала туди своє військо. Була безперестанна війна: раз-у-ураз то польське, то московське військо ходило по країні, люде гинули або розбігалися, добро їх пропадало, руйнувалося, край пустишився і занепадав через те лихо.

Року 1665-го на правобічній Україні став гетьманом Петро Дорошенко, давний козак родом з Чигирини, добрий воїн, чоловік освічений та розумний. Бився він у війнах з поляками ще за Богдана Хмельницького, прислужився не раз Україні, їздивши вибраним депу-

татом то до Варшави, то до Москви, бував у козацькому військові на всяких урядах і вже багато років поковникував. Знав він добре козацьку справу, дуже любив рідний край і хотів йому добра. Від Польщі він не сподівався того добра і хотів, щоб уся Україна була вкупі. Через те, ставши гетьманом, намагався знов відірвати правобічну Україну від поляків та її зєдинити увесь край до купи під протекцією московського царя, але так, щоби Україні забезпечено було всі її вольности і щоби ніхто не міг їх ламати.

На лівобічній Україні був тоді гетьманом нікчемний і поганий Бруховецький. Він спершу, поки не був гетьманом, підлизував ся до простого народу, а як уже взяв булаву в руки, то став инший. Народ його ненавидів. Дорошенко став закликати лівобічних українців пристати до него й сам перейшов Дніпро й уступив в лівобічну Україну. Може-б і пощастило йому обєднати під своєю булавою обидві половини нашої землі, та тут трапила ся річ, що перешкодила йому в тому.

Дві держави, що змагали ся за Україну, Москва й Польща, побачили вже, що кожда з них по одинці нічого не вдіє з Україною; все буде колотнеча. Через те кожда держава прислала своїх послів, ті зіхали ся в селі Андрусові та й склали там 30. січня 1667-го року підписали умову між двома державами, а в умові

тій було написано, що держави ділять ся Україною: увесь край по лівім боці Дніпра та ще Київ — буде Москві, а вся правобічна країна без Київа — Польщі. Так поділено Україну на дві частки, і Дорошенко таким робом знов опинив ся під поляками, а народ по правім боці Дніпра знов повинен був піти в роботу під польське панство. Ще попереду Дорошенко пробував був умовляти ся з польським королем про більші права українському народови, та ні до чого не договорив ся. Польська держава не хотіла давати Українцям прав, а вони не хотіли їй корити ся. На при кінці 1666-го року польський регіментар Маховський прийшов з польським війском на Україну. Він усе руйнував і пустошив, а людей, що не хотіли корити ся Польщі, вибивав до ноги. Дорошенко зібрав козацьке військо, наняв частину кримської татарської орди, побив і прогнав Маховського і з початком 1667-го року сам з війском увійшов в Польщу. Поляки злякались і на якийсь час помирили ся з Дорошенком. Та видко було, що мир сей не надовго, що вони ось-ось кинуть ся знов на Україну. Дорошенко післав до Москви післанця, просячи помочи. Цар Олексій Михайлович, додержуючи андрусівської умови, відказав йому, щоб він “остав ся вірним підданим польському королеви”.

Було дуже скрутно правобічній Україні. По

льща хотїла завести там давний, нашим лю-
дям немилий лад. Відбивати ся від Поляків
знеможеному народови було дуже тяжко, і
мабуть поляки таки подужали-б наших. По-
мочи від Москви не можна було сподївати ся.
Нї до кого було подати ся Дорошенкови і зо-
стало ся тільки одно: пошукати допомоги й
охорони в третього нашого сусїда — в турків.

З турками та з турецькими підданцями тата-
рами була в українців давня справа. Татари
раз-у-раз набїгали на Україну, палили, руйну-
вали, грабували її, убивали людей, або заби-
рали їх у неволю та й продавали в рабство в
Туреччину. Мстючи ся за те, козаки напада-
ли на татар в Криму, а то їздили чайками Чор-
ним морем аж в Туреччину; вони так саме би-
ли, руйнували й грабували турків та татар та
визволяли з неволї українських та інших не-
вольників.

А часом наставав мир, злагода у нас із тата-
рами й турками. Тодї татари допомагали нам
воювати: нпр., вони допомагали Богданови
Хмельницькому в боях з поляками, подавали
поміч гетьманови Виговському, Юр. Хмельни-
цькому та й самому Дорошенкови. Сї сусїди
татари були такі, що і на лихе й на добре: сва-
ри ся з ними, — поруйнують, ладнай з ними—
часом і допоможуть. Дорошенко так собі мі-
ркував, що коли поладнати з Туреччиною та
пїти під її захист, то тодї Туреччина не дозво-

лить уже татарам нападати на Україну, і наш народ збудеться сього лиха — татарських нападів. Воно правда: турки й татари були не християнської віри, але-ж Українці вже зазнали від християн такого, що не страшні їм були й турки. Та й під Турками жило дві несамо-стійні християнські державки: Молдавія та Волощина; кожда мала собі свій лад і свого князя і якомсь вони жили, і віри їхньої турки не займали. Та й не новина була спілка з Туреччиною: ще Богдан Хмельницький хотів піти під турецьку зверхність і давав Туреччині данину до смерти. Погодившись з Туреччиною, поставивши правобічну Україну під зверхність турецького султана, Дорошенко таким способом дуже добре захищався від Польщі: Туреччина була сильніша від Польщі, не змогла-б Польща відняти в неї України і скінчилось би на віки польське пановане на нашій землі. Але й думка про те, що би таки злучити до купи обидві частки України, не покидала Дорошенка. Він міркував так: від Польщі московський цар не може прийняти право бічної України, бо пристав на андрусівську умову, але коли-б правобічна Україна пристала попереду до Турка, та вже від нього відкинулася до Москви, то прийняти її се не було-б проти андрусівської умови. Дорошенко сягав оком далеко і міркував так, що може й се трапить ся.

Дорошенко почав умовляти ся з Туреччиною. Поки се діялось, на лівобічній Україні стала ся така подія.

Лівобічний гетьман Бруховецький спершу сам дуже підлизував ся до московських бояр, сам просив присилати воївод на Україну, а потім, не поладнавши з ними, став року 1668-го вигонити їх з України та воювати з московським війском. Народ ненавидів Бруховецького, заворушив ся і покликав Дорошенка. Дорошенко рушив на лівобічну Україну. Бруховецький стояв табором на Сербинському полі. Як Дорошенко приїхав туди, народ кинув ся на Бруховецького і вбив його, а Дорошенка оповістив гетьманом і на се пристали й деякі лівобічні полковники, що в той час позїздили ся туди. Таким робом Дорошенко досяг своєї мети: він єднав під своєю булавою обидві половини України.

Та щоб вибір на гетьманство був законний, треба було зібрати повну раду, а як тая рада вибере, треба було, щоб на той вибір згодив ся цар. Коли се прийшла до Дорошенка вістка, що в него дома лучило ся нещастя. Дорошенко поїхав на час до дому, а замість себе zostавив наказним гетьманом чернігівського полковника Демка Многогрішного. А цьому самому хотїло ся гетьманувати хоч над половиною України, — він і зрадив Дорошенка. Тим часом князь Ромодановський увійшов з

московським війском на Україну і став під Черниговом. Многогрішний погодився з ним та з своєю козацькою старшиною, і його вибрано лівобічним гетьманом року 1669.

Так знову розбила ся Україна на дві половини. Дорошенкови тепер неминуче було кінчати умову з Туреччиною. Того-ж року 1669. ту умову складено і на неї пристала козацька рада під Корсунем. Туреччина приймала козаків під свою протекцію.

Тим часом поляки, ненавидячи Дорошенка, стали підбурювати проти нього людей і таки зробили те, що західні полки: уманський, калницький та брацлавський відкинулись від Дорошенка та й вибрали гетьманом уманського полковника Михайла Ханенка, польського попихача. Але Дорошенко прогнав його, а року 1672-го, за Дорошенковою намовою, султан турецький прийшов з війском на Україну, взяв Коменець та й примусив польського короля Михайла зречи ся України і давати да нину Туреччині.

Зоставши ся Дорошенко єдиним гетьманом на правобічній Україні, знов запитав Москву, чи не згодилась би вона, щоб злучили ся докупи обидві половини краю. Тепер уже андрусівської умови не було, то московський уряд прихильно озвав ся до Дорошенка та й згоджував ся прилучити правобічну Україну до лівобічної. Але йому не подобав ся сам До-

рошенко, бо він вимагав таких прав і вольностей для України, яких московський уряд не хотів їй дати. Ото-ж, щоби забрати правобічну Україну, Москва взяла ся иншого способу. З року 1672-го замісто Многогрішного лівобічним гетьманом був уже Іван Самойлович на прізвище — попович. Самойлович оповістив себе гетьманом обох сторін Дніпра, і його військо разом з московським, починає ходити на правобічну Україну, підгортаючи її під московську зверхність. Тим часом і поляки таки не хотіли випускати з рук правобічної України. От і завела ся між трома державами колотнеча за Вкраїну. Турки, татари, полки, москалі раз-у-раз ходять по краю, руйнують міста й села, хто боронить ся, — того вбивають, зганяють людей і женуть до себе в полон та й сами люди тікають від такого лиха на лівий бік Дніпра. За три-чотири роки богаті й людні колись міста Ладижин, Умань, Брацлав, Черкаси, Паволоч, Корсунь, Канів, та инші опустіли, лягли руїною. Та й уся правобічна Україна стала великою руїною, весь край зробив ся пустинею.

Се лихо зламало нарешті й Дорошенка. Десять літ він боров ся, не дбаючи за своє добро а всю свою силу повернувши на те тільки, щоби визволити рідний край з лиха, удержати й забезпечити його цілість, його права й вольности. Та не пощастило. Міцна й загартова-

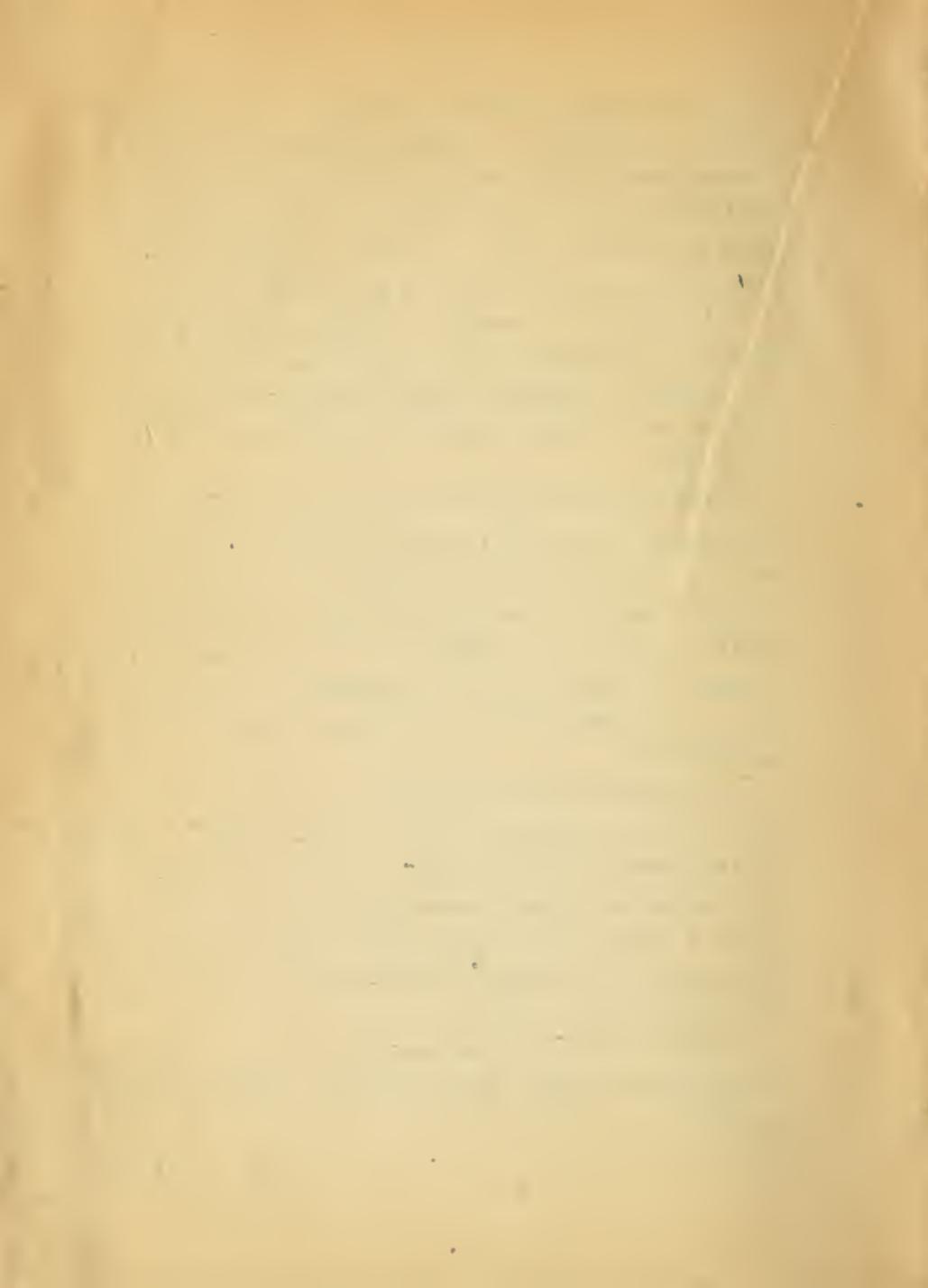
на була душа в сього могучого чоловіка, та проти него стала непереможна сила. Один за одним відступали від нього помічники і прихильники та й переходили до Самойловича, ласі на краще житя в него. У знеможеного, опустілого краю не було вже сили бороти ся.

Дорошенко зачинив ся серед пустинї в Чигиринї, в єдиному городї, що зоставав ся йому вірний. Там він сидїв з горсткою війська і бачив, як зруйнували ся і розвіяли ся всі його надії...

Він нарештї зважив ся зречи ся гетьманства. Він оповістив про се московський уряд і скликав при кінци 1675-го року в Чигиринї раду, запросивши на ню запорожців з кошовим запорозьким Іваном Сїрком. На тій радї він положив булаву перед запорозьким товариством, — здав її тому народови, що від нього прийняв її.

Але московський уряд не задоволив ся з сього: він вимагав, щоби Дорошенко здав гетьманство московському начальникови і гетьманови Самойловичеви. З початку 1676 року Самойловичові козаки та московське військо приступили до Чигирина, вимагаючи, щоби Дорошенко скорив ся.

Саме в сей час і починаєть ся та справа, що про неї оповідає Костомарів у своїй “Чернигівці”.

ЧЕРНИГІВКА

I.

Року 1676-го в місяці червні повернув ся з Батурина до Чернигова полковник чернигівський Василь Кашперович Борковський; а в Батурин його викликав гетьман за військовими справами. Полковникову колясу везло че твердо коний, а по обидва боки коляси їхало верхи два козаки з його полку. Коляса переїхала міст через річку Стрижень і вїхала в деревяну браму з баштою зверху; браму було пущено в шанцях, насипаних круг усього замку. Поверх шанців був сторчовий паркан з палів; відразу видко було, що паркан той збудовано не дуже давно. Ударено в дзвона на башті і тим оповіщено, що пан полковник повернув ся. Коляса вїхала в один двір поблизу церкви св. Параскеви і стала перед ганком деревяного будинку, обсаженого кругом молодим деревом; кожду деревину обгорожено було круглим тинком, щоби не пошкодила скотина. Тим часом полкова старшина — обозний, судія й писар — почувши, що вдаре-

но в дзвін на башті, вже поспішались у полковницький двір. Полковник вийшов з коляси, зійшов на ганок та й стояв з-пишна, дожидаючи старшину, що швидко вже йшла двором до ганку, заздальгідь скидаючи шапки. Полковник на їх здоровкя тільки трохи підняв шапку, нічого не сказав, тільки позирнув на них та й пішов до себе в будинок. Старшина пішла за ним слідом, несучи в руках шапки. З будинку повибігали слуги та й метушились коло коляси, виймаючи звідтіля подорожні клунки. В сінях зустріла полковника його сім'я: жінка, син і дві дочки. Нічого й їм не промовивши, полковник озвав ся до писаря:

— Пане писарю! швидче біжи і пиши універсальні листи до всіх сотників: нехай незабаром їздять до Чернигова з виборними козаками зі своїх сотень. Похід буде. Припиши ще: котрий забарить ся і не прибуде на час, той не втече від тяжкої військової кари. А вас, панове судія і обозний, я покличу. Розмова з вами буде. Пан гетьман ординує наш полк у Задніпря на Дорошенка.

Старшина пішла. Полковник із сіний увійшов у простору світлицю, обставлену попід стїнами лавами, критими чорною шкурою, кількома кріслами, понакриваними квітчастими килимами. Слуга зняв з нього кунтуш. То ді полковник поцілував ся з жінкою, потому

з дітьми, а ті, підходячи до батька, спершу кланялись йому в землю, а тоді цілували його в руку. Полковник звелів слугі подати собі люльку і сів на крісло біля столу.

Полковниця, огрядна жінка літ більше як сорок, в парчевому кораблику на голові та в зеленій сукні, сріблом гаптованій, спитала чоловіка: чи не звелить подати чого попоїсти або випити. Полковник трохи зморщивсь, сказав, що в дорозі вже попоїв, а вечеря ще не скоро; а потім, подумавши, попрохав тернівки. Служебка внесла йому на таці. Полковник випив, поставив срібну чарку на тацу та й спитав жінку:

— Був хто у нас без мене?

— Новий воєвода приїздив, — сказала полковниця.

— Який же він з виду? — спитав полковник.

— Та собі чоловічок, — відказала полковниця, — не дуже старий, не дуже молодий, лице в него червоне, трохи дзюbate. А хто його зна, що воно таке єсть. Я спитала його, чи гаразд йому домівка здала ся; він відповів, що добра, і зараз почав сам себе вихваляти. Зо мною, каже, уживетесь, бо я чоловік простий і правдивий і з душі, каже, полюбив народ ваш малоросійський. Дай Бог, щоб ви мене так полюбили, як я вас. Потім почав говорити по божественному, про церкви роспи

тував, хвалив тебе, що усердствуєш божій церкві і храми будуєш.

— Вони, — сказав полковник, — усі такі лакаві, як до нас приїдуть, а обживуться, так і не такими стануть.

— А я вже, — сказала муляючись полковниця, — і про сього чула не дуже то добру річ.

— Що-ж таке прочула? — спитав пильно полковник.

— Кажуть: через день після того, як сюди приїхав, став допитувати ся, які у нас у Чернигові єсть чарівниці, і вже одну, кажуть, привели до його стріліці москалі з тих, що тут зоставались після прежнього воеводи.

Полковник не сказав на те нічого, мов би й не чув, що жінка казала, і заговорив про инше, розказав, що їх полк посилають у купі з иншими на Дорошенка змушувати його, щоби їхав, як попередю обіцяв ся, на лівий бік Дніпра класти гетьманську булаву перед князем Ромодановським та перед гетьманом Іваном Самойловичем. Полковник жалів ся, що йому не дають доробляти початі будівлі в Чернигові та раз-по-раз беруть його до иншого діла. Борковський дуже кохав ся в будівлях. Богато церков в Чернигові він полагодив подобудовував до них нове, а деякі то й цілком побудував. І тепер він був заклопотаний будуючи чернечу трапезну в Єлецькому монастирі і припоручав жінці, якби довело ся йому

відїздити, доглядати початого дїла, умовляти ся з мулярами й малярами і велїв їй у всьому слухати ся поради отця архимандрита Йоанкія Галятовського. Підчас сеї розмови з жінкою були тут і дїти, які стояли з пошаною по біч стїни; хоч синові був вже двацятий рік, а старшій дочці сімнадцятий, але вони без батькового дозволу не смїли перед ним сісти і говорити могли тільки тодї, коли він сам до них озветь ся. Та й з жінкою Борковський хоч був і ввічливий, та раз-у-раз поважний, і жінка, до нього приспособляючись говорила з ним так, що тільки слухала того, що він говорить і звелить їй.

Як розмовляв полковник з жінкою, увійшов слуга і сказав, що йде новий чернигівський воевода. Полковник зараз устав і пішов до дверей, що в них уходив гість. Се був червонощокій, з невеличкою круглою русявою борідкою, невисокий чоловік, убраний у оксамитовий каптан, блакитний з великим ковнїром сторчовим, золотом гаптованим. Каптан застебнуто на всі гузики срібні, мов грушки покарбовані. В руцї в воеводи була островерха шапка. Звали його Тимофій Васильович Чоглоков. Вишкіряючись, поклонив ся він полковникови, доторкаючись пальцями до землі, і сказав:

— Земно і низько кланяюсь високочтимому господину полковнику! Я новий чернигівсь-

кий воевода, недавно прибил в ваш город по указу царському на уряд. Челом бєм і усердно просим любити нас і жалувати і бити к нам во всех делах милостивцем!

І воевода ще раз уклонив ся, торкнувшись одною рукою пальцями до підлоги.

— І нам, недостойним царським слугам і підніжкам царського престолу, просимо бути ласкавим і щирим оборонцем перед царським пресвітлим величеством, — сказав полковник і собі кланяючись. — Се моя господиня, — до дав Борковський, підводячи до воеводи жінку, — а се мої діти, їх же ми даде Бог.

— З панею твоєю бачили ся ми, — сказав вишкіряючись воевода, — як приїхав я в Чернігів — перша справа була піти тобі поклонити ся, а твоєї вельможности тут не було, то я господиню твою ласкаву бачив і привитав єї.

Кланяючи ся воевода в пояс полковниці й дітям, так позирнув на старшу дочку Борковського, що досвідчений чоловік зараз би вгадав, що пан воевода тяжко охочий до гарненьких жіночих обличів.

Жінка й діти вийшли. Полковник посадив воеводу в крісло та й почав з ним розмовляти. Трохи згодом пані Борковська вернула ся знов зі служницею, котра на срібній таці несла фляшку з горівкою та повідло. Полковниця просила воеводу контентувати ся, бо

вона сама наливала горілку на ягоди, сама й повидло варила.

Воєвода, випивши, поцілував ся, як звичай велів, з господинею а тоді промовив до хазяїна:

— Воїстину видно благословення боже на господі твоєї вельможности! Жона твоя яко лоза плодовита і діти твої яко гроздіє круг трапези твоея.

— А в твоєї милости, пане воєводо, з тобою тут твоя господиня? — спитав ся полковник.

— Нема, — сказав воєвода — молодим оженили були мене, та жінка, проживши зо мною три роки, вмерла.

— То що? пан воєвода ще не старий. Може Бог пошле йому другу дружину, — сказав полковник.

— Я тобі скажу, пане вельможний полковнику, от що, — казав воєвода з поважним та пісним обличем, — я справді ще не старий, та дознав марність життя земного. Про спасення душі хочу думати, а не про тілесні ласощі.

Полковник позирнув на жінку недовірливо і спитав ся воєводи:

— Твоя милость у нашому краю вперше на воєводстві, чи й попереду був в якому нашому городі?

— У малоросійських городах довелось вперше бути у вас в Чернигові воєводою, а в Слобідських полках був воєводою в харківсько-

му полку в городі Чугуеві; там трохи зазнаймо мив ся з вашими людьми. І скажу твоїй вельможности по щирости: так улюбив ваш народ що жалкую — чому не народив ся вашим чоловіком. Такі у вас добрі, боговгодні люди, з них же перший і найлучший пан полковник чернигівський; про нього слава далеко гуляє. І в Москві всі говорять про його щирість до краси церков божих і про те, який він до всього сьвященного діла тямущий і охочий.

— Я послідний і найхудіший від багато других, — відповів Борковський. — Робимо в по ті чола свого, як Бог дає, та в день судний заступленіє імами од пресвятия Богородиці.

— Був я, — казав воєвода, — у преосвященного Лазаря і в отця архимандрита Йоанникія і в отця ігумена Зосими. Які то шановні особи! які розумні вчені філософи! Істино у нас в Московській землі таких не знайдеш, хоч усю землю виходи. І вони в един глас про вельможність твою добре слово кажуть та хвалють чесність твою.

— Держимось на світї молитвами оних боговгодних мужів, — сказав Борковський.

Увійшов полковий писар з паперами.

— Уже написано? — спитав полковник. — То добре, бо пильно треба. Усім сотникам?

— Усім, — відмовив писар.

Полковник гукнув, щоб йому подано каламаря, і підписав один за одним усі шіснай-

цять наказів сотникам Чернігівського полку. Писар, забравши папери, пішов. Зараз по тому слуга доповів, що коло ганку дожидає сотник чернігівської сотні. Борковський звелів покликати його.

Увійшов молодий, літ трийцяти чоловік ставний, білолиций, чорновусий, з високим гарним лобом, з великими очима. То був тодішній сотник чернігівської полкової сотні, Булавка. Уклонивши ся полковникови, озирнув своїми великими очима світлицю і на мить спинив ся поглядом на гостю, мов би хотів спитати полковника; чи мож при йому говорити про те, чого прийшов; потім, поміркувавши, почав до полковника казати:

— Вашої вельможности прийшов спитати: буде поход, як отсе прийшов лист від твоєї вельможности, — то чи можна мені оставити дома і не брати в похід шваґра мого, козака Молявку-Многопіняжного, бо він заручив ся і йому треба весіля справляти.

— Того ніяк не можна! — сказав остро полковник. — Коли твого шваґра зоставити задля весіля, то й інші козаки почнуть собі просити, щоби їх зоставити. Дехто за-для весіля, дехто за-для похорону, а дехто вигидає собі щонебудь иншого... Не позволю: не проси! нехай твій шваґер підожде; вернеть ся з походу, тоді й весіля справить. Де твій шваґер заручив ся?

— У козака Пилипа Куса, — сказав сотник, — одиначка дочка в батька. Коли-ж ніяким чином не можна зоставити мого швагра, так чі не можна тепер, у Петрівку, повінчати його, а весіля справляти тоді, як Бог дасть, з походу вернуть ся?

— То вже не наше козацьке діло, а церковне, — сказав полковник. Нехай просить владичого розрішення у преосвященного Лазаря, а я, полковник, зовсім сьому не противлю ся. Нехай собі вінчають ся, коли владика дозволить. Тільки ми в поход виступаємо в неділю, а після завтра вже субота. Швагер твій мусить бути в поході.

— Як то? хиба се у вас можна? — запитав ся воєвода. — Ви-ж, здається, православної віри! Як же то? в Петрівку весіля справляти?

Полковник відказав:

— Власне забороняєть ся в пісні дні весільна гулянка, а щоби повінчати їх, на те треба тільки розрішення від архиєрея; коли архиєрей знає, що празника весільного і гулянки в піст не буде, то й розрешить. У нас, пане воєводо, такий є звичай з дідів і прадідів, що муж з женою живуть і уважають ся перед усім світом у брачному союзі, або як у нас говорить ся в супружестві, тільки від того часу, як справить ся весіля в молодой і в молодого, по нашому звичаю, як воно ведеть ся в народі на-

шім, а до тої пори молода ходить як дівця і головою світить, і ніхто її не уважає за замужну невісту, аж доки на весілю не покриють. Тим то у нас архиерей може розрішити вінчання в піст, аби тільки знав, що до кінця посту не будуть справляти весіля.

Підчас того, як полковник се все розказував, сотник Булавка стояв похнюпившись, але зрідка цікаво позирав на воеводу, а той жадібно слухав полковника.

— Дивні для нас, русских московських людей, речі розказуєш ти, пане полковнику, — сказав воевода. — Нічого такого не робиться у нас в московській землі. Одначе й те правду кажуть добрі люди: кождий край має свій звичай. На мою думку, тут нема гріха. У вас так здавна повелось, а в нас не так, а віра в нас таки одна, хоч бач, у вас архиєрєї таке дозволяють, а в нас про се ніхто й просити не посміє архиєрея. У вас, — додав він вже до сотника, а не до хазяїна, — може й на вінчаню таке дієть ся, чого в нас нема?

— Не знаю, — сказав Булавка, — я в Московщині не бував і не знаю, як у вас там дієть ся.

— Конче піду до церкви подивити ся, як вінчати меть ся козак, швагер сього сотника, — казав воевода до Борковського. — Звели, пане полковнику, сповістити мене, я піду.

— Сам з твоєю милостю піду — сказав Борковський.

Сотник хотів іти, але полковник звелів йому зостати ся. Воєвода зрозумів, що полковник хоче сказати щось сотникови на самоті, попрощав ся з хазяїном, господар випроводив його в сїни і він пішов у свій двір, що був віддалений від полковницького на яких сто сажнів.

Вернувши ся в світлицю, Борковський сказав:

— Пане сотнику, узнай ти мені, яку се чарівницю кликав до себе сей воєвода, як кажуть.

— Мені сього узнавати не треба, вельможний пане, — сказав Булавка, — бо я вже знаю. Приходила до нього Хвеська Білобочиха, а приводив її стрілець Лозов Якушка. А зачим її звано, того не знаю.

— Поклич її зараз до себе, а як прийде, пришли з вартовими козаками до мене, — сказав полковник.

Сотник не гаючись пішов. Борковський звелів покликати обозного, судію й писаря, розмовляв з ними про справи полкові та про похід. Нарешті слуга доповів, що козаки привели бабу Білобочиху.

Обозний, судія й писар, почувши про бабу, усі засміяли ся.

— Що ви, панове, смієтесь? — спитав полковник, остро глянувши.

Судія сказав:

— Вибачай, вельможний пане, либонь яка справа точить ся соромотна. Баба та Білобочиха відома зводниця в Чернигові.

— Еге-ж; Добре, панове, що ви лучились, — сказав Борковський, — увійдїть в другий покій і слухайте там, що стане казати менї ся Білобочиха.

Обозний, судія й писар увійшли в иншу світлицю, що була зараз біля тієї, де розмовляли. Увели козаки бабу Білобочиху. То була невисока, короткошия жінка, лїт їй було з пятьдесять, мала маленькі простодушні та разом і лукаві очи.

Полковник підійшов просто до неї, дуже остро та суворо дивлячись, і сказав:

— Бабо! чаклуеш! чарівничїш! людям шкоди робиш! Ось я тебе пошлю до владики, що би на тебе покуту накинув та в монастир на працю заслав років на два або й на довше.

— Я нікому шкоди не діяла — казала баба, хитаючи головою та одважно дивлячи ся на полковника. — А коли хто покличе пособити в якій болїсти, то не відмовляюсь, і твоя милось коли покличеш, то прийду і все подїю, що можна і як Бог поможе.

— Брешеш! — сказав полковник. — Чого ти ходила до воеводи?

— А прислав кликати, тим і ходила, — сказала Білобочиха.

— А нащо прислав по тебе? Чого від тебе хотів? — питав полковник.

— Та, — загикуючись казала баба, — казав про якусь хворобу, а я таки гаразд не второпала, що він там по московськи мені казав; я йому одвітила, що нічого не знаю, та й пішла від нього.

— Брешеш, бабо! — сказав полковник. — Не за тим тебе кликано, не те воевода казав тобі, не так ти йому одвітила. Гей, козаки! — озвав ся полковник до тих козаків, що при вели Білобочиху; — виведіть сю бабу на двір та й спишіть їй спину дротяною нагайкою.

— Пане вельможний, — скрикнула Хвеська, — я не стану доводити себе до нагайки. Скажу й без неї. Воевода питав мене, чи не можна добути йому дівчину красавичку, бо, каже, одинокий я чоловік, скучно спати, — таку, каже, дівку, щоби до нього в ночі ходила.

— А ти йому що на те сказала? — спитав полковник.

— Я сказала — не знаю... За таке діло ніколи не бралась, — відказала Білобочиха.

— Брехня! Не те йому ти одвітила, — сказав Білобочисї полковник, а тоді промовив

до козаків: Покропіть їй нагайками плечі!

— Пане вельможний! — скрикнула Білобочиха, — змилуй ся! Всю правду скажу, тільки не виказуйте мене воеводі; він мене тоді з світу зжене, бо він звелів нікому не виявляти того, що мені сказав.

— Моє полковницьке слово, що не скажу, — відповів полковник, — і бити не буду, аби тільки правду сказала. Кажі, та не тай ся! Що одвітила? На яку дівку показала?

— От же всю правду повідаю, — сказала Хвеська. — Питав мене воевода: яка тут в Чернигові найкрасша дівка? А я йому сказала що як на моє око, так нема красшої над Ганну Кусівну, що отсе, кажуть, засватано за козака Молявку. А воевода каже: Де-б мені її увидіти? А я йому кажу: а де-ж? У церкві. А він казав, щоби я довідалась, в якій церкві буде та дівчина, так він туди піде, щоби її побачити. От і все. Більше розмови у мене з воеводою не було. От вам хрест сьвятий! — і Хвеська перехрестила ся.

Полковник, розмовляючи з кимнебудь, з очий і з голосу дуже добре вмів угадувати, чи правду йому кажуть, чи брехню. Сього разу він помітив, що Білобочиха не бреше, то він більше нічого в неї й не випитував і пустив її. Хвеська чим дуж кинула ся в ноги, радіючи, що визволила ся від страшної її плечам дряпки.

— Чули панове? — спитав полковник обозного, судію й писаря, що повиходили з другого покою.

— Чули, все чули, — одказали ті.

— Так мовчіть поки до часу, а як час прийде, тоді ми заговоримо і може здасть ся те, що тепер чули.

II.

Богато квіток є по садах у заможного козацтва, та нема в світі квітки над тую рожу-троянду.

Каже про неї народня пісня, що красша і над хрещатий барвінок, і над запашний васильок тая рожа повнесенька прекрасна.

Отак же саме: багато в городі Чернигові красного дівоцтва, та нема красшої над Ганну Кусівну, Пилипову Кусову козацьку дочку. Богато письменників виславляло в своїх писаннях жіночу красу, так багато, що як-би позбирати все до купи, що написано по всяких краях та всякими мовами про жіночу красу, то нема такого царського палацу, щоби змістив в собі усе те написане. Та правду мовивши, коли-б змога прочитати все написане про жіночу вроду, — то не дуже багато найшлося би там такого, що було би красше над одну справжню красуню, що не є в книгах, а живе на світі.

Тим то й я не буду оповідати яка то краса була Ганна Кусівна, а скажу тільки, що от уже три роки в Чернигові кого не спитай, — котра з чернигівських дівчат найкрасша, — кожний скаже, що нема красшої над Ганну Кусівну; хиба той тільки не сказав би сього, хто уже иншу покохав, бо завсїди закоханому найкрасша на свїті — його мила. Богато залицяло ся до Ганни, та й щасливий же був той, кому подала красуня своє слово. А така доля щасна судила ся козакови Яцькови Молявці Многопіняжному.

Ходить красуня в своїому рутяному садочку, стелеть ся козак перед нею хрещатим барвіночком, запашним василечком; ясним соколом лине козаченько крізь калинові віти, упіймати хоче пташечку співучу, понести на своє тепле гніздочко. Крізь віти зелених дерев мигтить опівнічне небо незчисленими зорями, зіходить ясний місяць — та й уподобав одну зірочку за всі зірочки, женеть ся за нею, хоче її пригорнути. Отак козак Яцько Молявка-Многопіняжний з усіх дівчат чернигівських уподобав над усіх красну Ганну Кусівну та й хоче привезти її господинею в свою господу.

А в хатї в козака Пилипа Куса мигтить лямпадка і сидить там немолода Кусиха зі своєю-жениховою матерію та з молодою дочкою Ганною. Вони дожидають старого хазяїна козака Куса з його молодим нареченим зя

тем; разом пішли вони до владика Лазаря Барановича і вернуть ся з його присудом про Ганнину долю. Прислухають ся нетерпляче мати й дочка до кожного руху за вікнами, в дворі й на вулиці. Мало що й говорять, а все тільки слухають. Аж ось нарешті скрипнули ворота; хтось уїхав у двір. Ганна припала до вікна, вдивляється в двір, місяшним світлом осьвічений і турботно скрикує:

— Матінко, се наші!

Увійшли в хату козак Пилип Кус та козак Яцько Молявка-Многопіняжний.

Зазнаймо ся тепер з кождим по одиноко.

Козакови Пилипови Кусови було вже більше як сорок років, був він плечистий, білявий, з лоба лисий, волося де-не-де просиве. Обличча без зморщок, очи веселі та спокійні, — видко було, що не зазнав сей чоловік за життя ні великого нещастя, ні тяжкої журби. Бо й справді-ж — зазнав він тільки небогато прикростей, без яких не буває ніколи людське життя, а то в усьому судила ся йому така доля, що під той час на козацькій Україні такої міг зазнати не кождий козак. Народив ся Кус в Чернигові, де й тепер жив, народив ся в родині не дуже багатій, та й не дуже бідній; у Кусового батька, та й у дїда Кусового завжди було що їсти й пити і хорошо походити та й старцєви за спасене душі подати. І в сього Куса таксамо життя повело ся. Разів зо

три довело ся йому ходити в похід з іншими козаками свого полку, та анї разу його не поранено; тільки й зажурив ся він, як убито в борбі з поляками тестя його, козака Мурмила. Та хиба-ж се нещастя в козацтві, коли кождий козак змалку знає, що або сам наложить головою, або хтось із рідних в бою поляже! Оженив ся Пилип, як йому було років із двацять, узяв за жінкою віно — в Седнівській сотні поля днів на трийцять та й жив з жінкою любенько в згодї. Ще була в його й своя земля, батьківщина, верстов вісім від Чернигова — там був і гай, а в гаю стояла його пасїка; і собі ставало землі, ще й людям з половини давав Кус. Було в Кусів четверо дїтий та трое ще малими повмирали, тільки й зостала ся жива найменша дитина, дочка Ганна, що отсе тепер лагодились батько й мати заміж віддавати.

Жених у Ганни Кусівни був не з козацького роду і в Чернигові зайдою був. Дїд його Хведір Молявка жив у Брацлаві і позичав людям гроші на процент; за се якийсь дяк прозвав його Многопіняжним, то так уже й стали зва ти весь рід його. Хведоровим синам, разом із тим прїзвищем, дістала ся й прихильність до батькового дїла, були вони на гроші дуже задрі і через те скрізь слава йшла про несчи слиме їх богацтво.

Одного разу козацькому гетьманови Павло

ви Тетері дуже треба було гроший, він і причепив ся до одного з братів, до Хвесьька Хведоренка, вимагав від нього гроший; Хвесьько по неволі дав йому те, чого не міг заховати, та й присягав ся тяжко, що вже більше в його нічого нема; тоді Тетеря почав його мучити так, що Хвесьько від того і вмер. Незабаром одначе Дрозд побив і вигнав Тетерю з України. Але й Дроздови треба було гроший таксамо, як і Тетері, то він і заходив ся коло Хвесьькової вдови, списав їй спину нагайками, допитуючись, де вона поховала чоловікові гроші, та нічого не допитавсь і замкнув її в тюрму. Помінув після того місяць, Дорошенко побив Дрозда, звелів відвести в Чигирин і там розстріляти. Хвесьькова вдова визволила ся з тюрми, та бояла ся, щоби і Дорошенко не зробив з нею того, що робили Тетеря й Дрозд; не гаючись, викопала вона з землі червінці, що ще чоловік її закопав, та вкупі з сином та з дочкою перейшла на лівий бік Дніпра. Два Хвесьькові брати ще попередку перейшли туди з жінками та й поселили сядесь у Слобідських полках, — тоді туди, мов в землю обіцяну, ринули переселенці з того боку Дніпрового. Вдова Хвесьькова Молявчина - Многопіняжна не пішла шукати собі оселі далеко, послухалась поради від родичів своїх та й притулилась в Чернигові: випросила собі двір та й поставила там хату як треба.

Дочку віддала за Булавку, що потім став сотником в Чернигівській полковій сотні; син був за сестру на кілька років молодший — вона віддала його вчити ся письменства, а як підріс, — записано його в козаки. Не всі козаки були тоді письменні, одначе письменство поважали, тим і Молявка-Многопіняжний через те вже, що знав письмо, міг сподівати ся дослужити ся чогось в козацькій службі.

Йому йшов вже двацять перший рік, як він побачив Ганну Кусівну та їй задумав оженити ся з нею. Яцько був до пари Ганні, — чорнобривий, кучерявий, ставний, гарний, як намальований; люде казали, що їй не бідний. В Чернигові був в його тільки двір, але поміж народом ішла чутка, що в його матери були гроші, а скільки саме було, того ніхто не казав, та їй син не міг сказати. Зазнавши стільки лиха через ті гроші, стала його мати скупю та скритою. Тільки почне хтонебудь з нею говорити, зараз вже вона бідкаєть ся та жалієть ся, що така вона бідна, що так тяжко вдові жити, — ніхто не оборонить; кождому розказувала, як Тетеря відобрав в її чоловіка гроші та їй самого замордував. Як сказав син матері, що хоче оженити ся, мати спершу не дуже то вподобала, але як довідалась, що Кус козак заможний і дочка в його одиниця, то не стала змагати ся. Мати Молявчина пі-

шла в гості до Кусихи та й скоро посвоячила ся з нею, бо Кусиха була завсїди весела, спокійна, добродушна, то хоч кого прихилить до себе. Обидві свахи сидїли вкупі, як Кус із Молявкою-Многопіняжним увійшли в хату.

— А ну що, — питала ся моторна, балакуча й вередлива Кусиха, — чи з перцем, чи з маком?

— По нашому сталось. Чого ходили, те й добули! — сказав радїючи Кус. — А чи зусім до душі те буде нашому коханому зятеви, про те вже його спитайте.

— Не позволяють весїля справляти? — питала Молявчиха-Многопіняжна.

— Нї за що! — сказав Яцько. — Полковник аж розсердив ся, грізно глянув на мене та й каже: коли будете докучати, то не дозволю тобі й ожєнити ся.

— Ну як таки він не дозволить? Де такий закон є, щоб не дозволив женити ся полковник козакови? — казала мати.

— З панством не вдїєш нічого, — одказав Молявка. — Що скаже панство, нам тей робити, бо як не послухаєш, то що з того буде? Тодї хоч заздалегідь пятами наживати треба, а коли на місци зостанеш ся під панським реґіментом, то пан коли не тим, то сим тобі дошкулить. От і менї так: ти, каже, в виборі стоїш записаний! А я кажу: се коли твоєї милости ласка буде, так вельможний пан може...

і не договорюю, тільки кланяюсь низько. А він зупинив мене та й каже: що може вельможний пан, про те не тобі розважати, бо єси ще молодий, а вельможному панови те не подобаєть ся, щоби ти зоставав ся тут, а хоче пан, щоби ти з іншими вибірними козаками йшов у поход. А що-ж? Має свою рацію. Скачи, враже, як пан каже!

— Правда-то правда, сину! — потакнув Кус — Підвладне діло наше. Повиннісьмо слухати влади. От, прикладом, хоч би й я. Мене вже давно не вписують у вибори, а захотілось би так панству, і сказали-б: іди, Кусе, то Кус чи хоче, чи не хоче, а мусить іти.

Молявка сів до молодої і почав з нею розмовляти стиха так, що іншим не чути було їх мови. Молода, слухаючи його, то всміхалася, то кивала головою, потакуючи. Та хоч би й можна було почути їх розмову поміж собою, то списувати на папері розмови в молодого з молодою таки трудно. Часом так щось без ладу говорить ся, а воно буває до речі і до любої вподоби розмовникам. Кусиха вийшла з хати, а тоді вернулась вже з наймичкою; обидві несли настільник, цинові тарілки, ножі, ложки, хліб і горілку в пляшці. Застелили настільник, поставили на ньому пляшку з горілкою та положили хліб. Тоді наймичка вийшла в другу хату через сїни, — там була пекарня, — а хазяйка просила всіх

сїдати вечеряти, сама-ж із мисника, що стояв праворуч від порога, виняла срібні чарки та поставила на столї.

Випили по чарцї, закусили хлїбом та оселедцем. Наймичка внесла велику цїнову мису з рибячою юшкою, потїм знову пішла і вернула ся з цїновим тарїлем, а на йому лежали печені карасї; молода-ж Кусївна, пішовши в хижу, принесла звїдти стїльники з медом. Тодї ще наймичка внесла повну з верхом цїнову мису ладиків і вийшла. Наймичка сама не сїдала до столу через те, що сьогодні наймити попереду вже повечеряли сами, бо хазяїни се го вечера мали вечеряти пізнїйше, нїж звичайно.

— Коли-ж їх вїнчати-муть? — питала Молявчиха.

- Після завтрього в недїлю, — сказав Кус. — Як скїнчить ся рання служба у св. Сгаса. Владика проказав нам науку як треба жити, та вже так дуже письменно й мудро, що ми не дуже й уторопали; не знаю, як зятенько, а я грїшний чоловік, нїчого до пуття не зрозумїв із того, що він казав. Чув тїльки про якийсь виноград та про лозу та про якогось там жениха і дїв мудрих та нерозумних. — хто його зна до чого воно там у них приходить ся. А от що, так уже ми добре зрозумїли, так добре: щоб, казав владика, молодї повїнчавшись, зараз, вийшовши з церкви, ро-

зійшли ся і не сходились одно з одним аж поки піст сей скінчить ся. Пійде, каже, молодець у поход на царську службу; коли Бог дасть, живий і здоровий вернеть ся, тоді нехай уступає в сожитіє, і весіля по вашому обичаю собі одправите. А тепер, каже, не можна, і щоб не було у вас ні музики, ні танців, ні пісень.

— Се все черці видумали, — завважила Кусиха, — щоб і в Петрівку гріх був навіть співати! Адже-ж дівчата на вулицях коли-ж і співають, як не в Петрівку. Преосвященний сам чує, сидючи в своїому монастирі, як вони співають. Чому-ж не спинять їх? Хиба на вулиці менше гріха співати, ніж весіля справляти?

— На все свій час показано в законї, — сказав Кус. — Вони люде розумні і вчені: усе знають — защо від Бога гріх, а защо нема гріха. Нам тільки слухати їх та й чинити, як вони велять.

— Істино розумно і премудро говорить сват! — сказала молодого мати. — Що воно єсть весіля, так се тільки люде повидумували, щоб гуляти та втрачатись. А путя з того немає. Повінчатись та й годї. То божий закон, а що весіля — то витребеньки.

— Як то можна, свашенько! — сказала Кусиха. — З дїдів прадїдів, Бог зна з якого часу то повелось, і того змінити не можна. Та

й що б то за життя наше було, коли-б весілля не було? Один раз молоді поберуться між себе, — у них тоді як би весна! От як по весні вся твар заворушиться і так стане хорошо і весело, що й старі наче помолодшають; от так же як молода людина з другою молодою зійдуться й спаруються, тоді й нам, старим стане якось весело, аж дух радіє, коли на їх дивишся, і старі наші кости розімнуться і спомянемо свої літа молодії.

— Адже-ж і владика не казав, що веселиться не треба зовсім, а казав тільки, щоб у Петрівку весілля не справляти, бо є піст, — завважив Кус. — Зараз же владика й додав: як мине Петрівка, тоді, каже, справляйте собі весілля по вашому звичаю. А до мене владика так промовив: повінчаються діти, ти, старий, бери дочку за руку, веди з церкви до дому і держи під доглядом, аж поки зять твій з походу вернеться, щоб часом не звонтпила і дівоцтва свого не втратила.

— Наша Ганна не таківська, — сказала Кусиха. — І попередку ніхто про неї не смів недоброго слова промовити, худої слави боялась, а тепер, коли жених є, то вона буде його дожидати і про його тільки думати-ме, а більше ні про що.

— А вже, — сказала Молявчиха, — коли-б тільки Яцько вернув ся з того походу щасливо, то лїпшої пари йому б і не найти. Тільки

— всі ми в божій волі. Буває часом і так: повінчались, побрались, тільки-б жити та радіти та добро дбати, аж тут...

— Аж тут, — перепинив її підпилий Кус, — вернеться молодець, учистимо весіля на славу. Я, старий, покину свою стару, бо огидла, ухоплю за руку другу стару, свою любу сваху, та з нею в танець піду. От як!

Та теє промовивши, вхопив за руку Молявчуху та й потяг її з лави насеред хати.

— А своя стара тебе за полу смикне та й не пустить, — сказала Кусиха, вдержуючи чоловіка за поли його кунтуша.

Молявчиха пручалась і казала:

— З молоду я не була охоча до танців, а тепер при старощах про труну думати, а не про танці.

— Батько-тесть шуткує, — сказав Молявка. — Але-ж не все сумувати та корить ся, і пошуткувати можна трохи. Чи так моя ясочко? — додав він, озиваючись до Ганни.

Ганна всміхнулась і кивнула головою.

— Поживемо з тобою вкупі скільки Бог велить, — казав далі Яцько до молодої, поживемо й постаріємось і дітий наживемо та й станем їх парувати, тоді спомянемо, як чудно ми сами спарувались. Прийшлося нам повінчатись та зараз і розійтись, як дві хмарки, тільки не надовго.

— Мені здаєть ся, — сказав Кус, — се вже

останній поход буде на сього пройдисвіта До рошенка: от уже третій рік манить наших, о-біщює приїхати і своє гетьманство здати, а потім знов збирається бісурман вести на руїну християнству. Тепер уже мабуть прийде йому кінець.

— А може й так станеться, як сталось то-рік і позаторік, що ходили, походили тай назад вернулись, нічого не вдіявши, — сказала Молявчиха.

— А щоб ти, свахо, здорова була: навіщо ти нещастя пророкуєш? — палко сказав Кус. — Бог милостивий, на його вповають царі й владики; Бог — утіха християнству і смирить бісурменську гординю. На його надїємось.

— Вибачайте мені, дурній, свате! — сказала Молявчиха. — Бо я дуже вже з лихом спізналась за своє життя. Се не переливки! Мій добрий чоловік, царство йому небесне, не нажилась я з ним: занастили його прокляті недоляшки. А мене саму хіба мало мучили й катували? На плечах досі шрами видко, як Дрозденко, собачий син, одшмагав нагайкою дротянкою! По правді йому, бісовому, сталось: дізнав мабуть лютий катюга, як то боляче людям буває, як йому заліпили кулі в груди! Тим отсе я, дурна, як згадаю, що було колись зі мною, так і думаю: як би не сталось знову якого лиха! Вибачайте мені, панство свати!

Молявчиха встала з місця та й поклонилась Кусови й Кусисі.

— Знаємо, свахо, знаємо добре, що тобі не мало Господь послав тиха, та все те вже минуло і не вернеть ся. Як з нами ти посватала ся, так з тої пори все лихо минуло. Поцілуймось та випиймо добру чарку! — сказав Кус випиваючи та подаючи Молявчисі чарку з горілкою.

— Дай Боже, нашим любим дїткам проміж себе кохатись і довго жити в щастю й здоровлю! — промовила Молявчиха, випиваючи чарку і передаючи Кусисі.

— Дай Боже, — сказала Кусиха — вкупі з нами дивитись і не надивитись на їх коханячко і не навтїшатись їх щастем!

— А нашим любим і шановним родителям велика й довічна поки живі, дяка за те, що нас вигодували і до розуму довели і нас спарували! — сказав Молявка, випиваючи чарку і передаючи її молодій.

— Вам, тату й мамо, нехай Бог віддячить за мене, що мене згодували, викохали, до розуму довели і за любого Яцька заміж віддаєте! Дай Боже, вам обом довгого віку й здоровля, — проказала Ганна, вклонила ся батькови й матері та й випила.

— Дай Боже, щастя, здоровля на многая літа всім! — казали всі і разом наливали горілки в чарки й випивали.

— Ходім, синку, час уже до дому, — сказала Молявчиха. Як вернеш ся з походу, зберемось тоді знову до панства сватів та заберемо молоду княгиню, — буде вона моїм старощам підмога.

— Буде вона, — сказала Ганна, — веселити матїнку, свого любого Яця ласкавими словами, буде слухняна й шановлива.

Яка ти добра, яка ти гарна, моя ясочко! — сказала щиро Молявчиха.

Кус із жінкою й з дочкою випровадили свиху з сином Ії за ворота.

Місяць обливав сріблясто-зеленим сяєвом покрівлі чернигівських будинків, верховіття дерев у садах та гаях, проміня його мигтїло на ясно позолочуваних хрестах не давно поновлених церков.

III.

У суботу, другого дня після того, як було все те, що тут уже описано, зїздились до Чернигова з ближчих сотень сотники зі своїми вибраними в похід козаками: білоусівський — Товстоліс, вибельський — Лобко, любецький — Посуденко, седнівський — Петлишний, киcілівський — Бутович, слабинський — Тризна, сосницький — Литовчик; інші, що їх сотні були далї, виїздили просто щоб на дорозї пристати до тієї частини полку, що висту-

путь із Чернигова. У кого з приїзжих козаків були в Чернигові родичі або приятелі, той приставав до їх у двори, а інші ставали за містом у полі біля коний і возів. Деякі козаки не брали воза, а вели навюченого своїм добром коня, припнувши до того, на якому козак сам сидів. Кожен сотник, приїхавши до Чернигова, приходив до полковника, несучи йому щось на ралець: один звіря дикого впольованого, другий птицю устрілену, третій рибу; наловлену з річки або з озера своєї сотні, хто приводив вола, хто коня, хто вівцю. Борковський велів слугам приймати при несене, казав кожному сотникови, що треба рушати в похід в неділю після служби і запрошував усіх до себе на обід перед рушанем.

В неділю задзвонено до служби. Приїзжі козаки пішли по церквах, але не всі; деякі позоставали ся берегти вози й коні свої й товаришів. Задзвонено до церкви і в Спаса. То була найстарша з українських церков. Завсіди міг і досі може Чернигів пишати ся перед іншими українськими містами сею старинною церквою. Збудував її князь Мстислав Володимирович ще поперед київської Сохвії, а як Батий зруйнував Чернигів, то й церкву сю зруйновано і так руїнами й стояла вона аж до полковника Василя Кашперовича Борковського.

Сей недавно відновив єї своїм коштом, а

Лазар Баранович тільки цього року освятив у ній новий престол і настановив до відновленої церкви протопопа і ввесь причет церковний. Катедральним собором були тоді церкви Бориса і Гліба; а про те, — архієпископ Лазар Баранович до того часу хоч і писався чернигівським архієпископом, але жив по всяк час у Новгороді Сіверським; він тільки недавно вподобав собі Чернигів і став в ньому частійше жити, а саме після того, як опоряджено стару Спаську церкву.

Спаська церква, вже при кінці XVIII. віку трохи перероблена і знов помальована, в той час, про який тут говорить ся, ще мала на собі живі прикмети минулої старовини. Тоді ще були на трох мурах в середині хори, а сходили на них східцями не з середини церкви, а зокола через башту, прироблену до лівого боку церкви; тепер від сих хорів остався тільки один бік. Вхід до трапези з західного боку був широкий і праворуч від него прироблено було до церковних мурів притвор, тепер розруйнований. В середині в трапезі по стїнах і по стовпах видно ще було помальоване таке старе, що ледви можна було розпізнати що саме там намальовано; се було негарно, треба було наново помалювати стїни й стовпи, та не ставало на те гроший, — через те й стїни були тоді вигляду старійшого, ніж тепер є.

Дзвонено в дзвона з верху башти, побудованої по лівім боці церкви. Натовп побожного народу сунув в сю стару церкву головними дверима. Увійшли туди й наші молоді: козак Яцько Хвесенко Молявка - Многопіняжний та молода його — козачка Ганна Кусівна.

Натовп козаків та міщан, що входили в церкву, розступив ся перед ними і з шанобою дав їм пройти. На голові в молодій був вінок, маяли кольористі стрічки, вплетені в довгу шовкову косу. Убрана була Ганна в гаптовану золотом сукню, а з під неї видно було внизу кінці картатої плахти, чорної з червоним; на грудях в молодій блищали дукачі й хрести та коралеве намисто; ноги вбуті були в червоні полуботки з дзвінкими підківками. Поруч з нею, з правого боку йшов молодий, ставний козак з підголоною головою, з чорними вусами, убраний в синій жупан, підперезаний кольористим поясом, до поясу припят'я було шаблю в ремінних піхвах, цвяхованих срібною бляхою; обутий був в чорні чоботи довгі на закублаках з підківками. Увійшовши молодий в церкву, став біля правого стовпа, а молода біля лівого. Всі дивили ся на молоду й молодого, чути було, як шепотіли люди: Ото так пара! Ну, та й красуня! Слідком за ними скоро ввійшли в церкву наші знакомі па ни — полковник Борковський та воевода Чо-

глоков. Воевода двічі зиркнув на молоду, а тоді вже, здавало ся, не хотів і помічати її; поки була служба, то й голови не повертав в той бік, де стояла Ганна Кусівна, хоч полковник, не раз, позираючи на молоду, нахилив ся до нього й казав щось пошепки. Перед початком служби діякон з амбону оповістив, що за дозволом преосвященного Лазаря, архієпископа Чернігівського й Новгород-сіверського і блюстителя київського митрополитичого престолу, через те, що Чернігівський полк виступає в похід, вінчатимуть чернігівської сотні козака Якова Молявку - Многопіняжно го з дівцею Ганною, дочкою козака тоїж сотні Пилипа Куса, — так одначе, щоби подружне жите їх почало ся не скорше, як на свято Петра й Павла, та й вінчання се, хоч і сьогодні відбудеть ся, але писатиметь ся мов би відбулось в день апостолів св. Петра і Павла. А як скінчила ся служба, поставлено посеред церкви стілець, протопоп покликав молодого й молоду, звязав їм руки рушником та й почав вінчати. Над молодим держав вінець його зять, сотник Булавка, а над молодою — молодого сестра, Булавчина жінка. Повінчавши, звелів протопоп молодим поцілувати ся. Тоді швидко підійшов до молодої її батько Кус, взяв дочку за руку і, не зважаючи ніяк ані на молодого, ані на людей навкруги, повів її з церкви; він точнісінько робив так, як

звелів йому преосвященний. Молодий зостав ся сам. Підійшов до його полковник та промовив:

— Будь здоров козаче, з молодою жінкою, дай Боже тобі щастя і у всім благословенства, добра наживати, дїтий породити й згодувати і до розуму довести. Тепер до мене йди хліба-соли покуштувати та від мене разом зі всіми в поход, а я Булавці розказав твій віз і все що тобі на дорогу треба, випровадити, поки ти в мене гостювати-меш.

Не можна було не піти Молявці. Він козак-рядовик, а полковник закликав його до себе на обід нарівні зі старшиною: надто вже велика честь! Не мовивши їй слова, пішов Молявка за полковником.

— Що, пане воєводо, — казав полковник до воєводи, виходячи з церкви, — яку кралю добув собі сей козарлюга? га?

— Не годить ся мені на жіночу красу задивляти ся — відказав понуро воєвода. — Не такі мої літа й званя. Та ще ж вона й чужа жінка, а Господь сказав: аще кто возр на жену, воїже вождедїти ю, уже любодїствова с нею в сердці своем.

Народ розходив ся з церкви. Полковник з воєвудою сіли в колясу і обидва поїхали до полковника. На рундуку в його вже стояла полкова старшина; обозний, судія й писар. Вони були в иншій церкві і ще поперед при-

були до полковника. Всі ввійшли в хату, за полковником прибули й сотники. Страву уже подано було, всі посідали за стіл. Не довго обідали перед дорогою; їли не багато, але пити треба було чимало та ще й усе за здоровля. Полковник підняв кубок за царське здоровля, тоді кубок за гетьмана й усе військо запорозьке, а нарешті — щоби щастило в сьомо поході. Тоді оповістив полковник, що час рушати. Полковниця покликала дітий. Борковський поблагословив їх, проказав звичайну науку, щоб слухали матері, а потому озвав ся до обозного, кажучи, що замість себе зоставляє його наказним полковником в Чернигові, велів жити в згоді й приятельстві з воєводою і радити ся з ним про всі городські справи.

— Щасливі зоставайте ся та нас сподівайтесь! промовив полковник на останку до усіх, хто зостав ся.

Біля ганку стояв осідланий кінь полковника. Борковський скочив на нього так легенько, мов йому було двацять років. Підняв шапку і в останнє озвав ся до сімї, що стояла на ганку:

— Прощавайте! Рушай!

І злегка вдарив коня свого. За ним посідали на своїх коний, заздальгідь приведених в полковницький двір, старшина й сотники та й рушили. Вдарено в тулумбаси, задзвонено

по всіх церквах. Почувши се, сотні рушили зі своїх становищ, а сотники поспішали ся пристати до своїх сотень. Булавка поїхав по перед своєї сотні, а найближче біля його їхав його швагер Молявка.

IV.

День той, що в його вінчано Молявку-Многопіняжно, був ясний та душевний. В Кусовій хаті зійшли ся сваха-Кусиха та Молявчиха, дожидаючи ся своїх дітей з церкви. З Молявчихою прийшла й дочка її, сотникова Булавчина жінка, молодиця років так як двадцять, не погана, та худорлява. Всі жінки вбрані були в святочні сукні, вишивані шовком та гаптовані золотом, в парчевих очіпках, поверх з намітками такими тонкими, що крізь них проблискувало золоте гаптування. Скрипнули двері і замісто сподіваних молодих увійшов Кус з самою тільки дочкою.

— Хвала Боі ови, — озвав ся, — покінчили! От тобі, свахо нова дочка, нова робітниця в твоєму домі. Люби та жалій, за діло погримай, та стиха як мати.

— Моя голубочко, моя ластівочко! — казала Молявчиха, обнимаючи та виціловуючи Ганну. А Яцька мого, чи вже ж таки не пустили попрощати ся з матіррю та з жінкою?

— Полковник покликав до себе обідати, —

сказав Кус. — Не можна було йому відмовитись, бо є регіментар. Мабуть навмисне покликав, щоби не дати йому мазгатись коло молодого подружя, щоб так сталось, як владика велїв — не сходитись йому з жінкою поки піст мине. А вже ж, свахо, доведть ся нам попостить ся і на діток наших не втішатись, аж поки вернеть ся військо з походу.

— Еге! коли б то вернув ся! — сказала Мольвчиха зітхаючи.

— Усі в божій волї, — сказала Булавчиха. — Таке наше житя, що козаки наші чоловіки частїйше без нас, як з нами. І мій, бач, поїхав, мушу в самотинї чекати повороту його. На Бога треба вповати, милостив буде, коли його воля.

— Мудре слово сказано, — промовив Кус. — І моя Ганна дївка розумна — теж скаже. Так, Ганно?

— Так, тату! що Бог дасть, нехай так і буде! — сказала Ганна, а в самої сльози забрєнїли на очах.

— А буде таке, — сказав Кус, — що як вернеть ся зять, тоді накличемо гостей та справимо таке бучне весїля, щоб років зо три про його говорили. А тепер поки в своїй семї, без гостей, даваймо обідати. Дочко! скидай з себе празникове одїня, та порай ся з наймичкою, щоб обід налагодили. Сходи сама до пивницї та наточи тернівки й вишнівки, що в

чималих барилах стоять у куточку; уже десять літ як наливали, берегли для слушного часу. А тепер такий час прийшов, що кращого не було. Уточи два збанки, та сама неси, а наймицці не давай і наймита до пивниці не пускай, бо вони наточуть, та не то, що сами нишком питимуть, а ще й людей частувати муть. А воно в нас таке... клейнот!

Ганна ввійшла в кімнату і вийшла відтіля в іншій одежі, що по всяк день носила. Вона вбрала ся в чорну з квітками спідницю, та в зелену сукняну сукню. Брязкаючи ключами, вона вийшла з хати в сїни.

Кусова хата двома вікнами була в двір, а одним на вулицю. Зіставшись самі, старі помітили, що з вулиці хтось зазирнув до них у вікно.

— Хто се там? — турбуючись запитав Кус та й вийшов із хати. — Чого там вам? — чути було його голос. — Чого ви спинаєтесь на приспу та зазираєте в чужу хату? Ідїть, ідїть собі, відкіля прийшли!

Він вернув ся в хату.

— Хто там? — питали Кусиха і Молявчиха.

— Якись москалі, — відказав Кус, — з воєводських ратних запевне: двох їх коло вікон стояло. Я прогнав їх. Се, бачу, дізнались, що з сього двора сьогодні вінчались в церкві та думали — тут весїля справляти муть. Прийшли баньки витріщати. На чужий коровай у

них очи поривають ся. Хотїлось би їм, щоб би їх покликали попоїсти та попити. Навязливі люди сї москалі. Цур їм, від них поли вріж, та втїкай наш братчик.

Увійшла Ганна, а за нею наймичка. Ганна держала два збанки з наливкою, а наймичка посуд. Заслали стіл, поставили посуд, поклали ножі й ложки. Кусиха з мисника достала срібні чарки. Як налагодили стіл, почала наймичка приносити страву: спершу борщ із рибою, тоді печену рибу, пиріг з рибою, ягоди й стільники медові. Поставивши страву на стіл, сама наймичка взяла ложку й сїла при столі з хазяями. Тоді ввійшов роковий наймит, чоловік літ сорок, — він обідав завсїди з хазяїнами. Кус дав їм по чарці, вони випили, бажаючи щастя, здоровля й добра повинчаній парі. Обід обїдали якось по сьвяточному, всі були мовчазні, всі думали про тую важну подїю, що стала ся. Коли се вдарено в дзвони.

— Козаки в похід ідуть! — сказав Кус, устаючи. — І наш козак молодець виходить. Дай Боже всім їм щасливу дорогу і в своїй, і в царській справі доброго і помисного повожденя.

Він перехрестив ся.

— І щасливо їм до дому повернутись! — промовила Булавчиха.

У Ганни в очах знову забренїли сльози, і

вона притулила до очий рукав своєї вишиваної сорочки, хоча й хотіла перемогти ся здавати ся спокійною.

— Скільки в сій чарці крапель, стільки літ жити-б твоєму синові, а нашому зятеви, в доброму здоров'ю, ніякого лиха не зазнаючи! — приказала Кусиха, пючи до Молявчихи.

— А нам би все служити таким добрим та милостивим господарям, промовив наймит.

Від обіду всі повставали жвавіші та веселіші. Кусиха так розвеселила ся, що ляскала пальцями і підтанцьовувала, усе кажучи, що задля такої радості хотіла-б вона й потанцювати. За нею й Кус туди-ж. Навіть понура Варка Молявчиха поміторнійшала і не стала вже, як перше, пручати ся, як Кус ухопив її за руку, закликаючи в танець із собою в парі. Кусиха, плещучи руками і пританцьовуючи, співала:

Кукуріку, півнику, на току!

Чекай мене, дівочко, до року!

Хиба-ж би я розуму не мала,

Щоб я тебе цілий рік чекала.

Хиба-ж би я з розуму ізійшла,

Щоб я собі кращого не знайшла!

Спинивши ся, гукнула:

— Та що се ми танцюємо без музики? — А потім додала до наймита: — Явтуху! серденько! іди поклич Василя скрипника та, коли можна, ще кого небудь, хоч того дударя, як пак

його...

— Юрка? — підказав наймит та й хотів був іти. Але Кус припинив його рукою, смикнувши за полу за свитку, і казав до жінки:

— Ні, ні, жінко, Параско! Сього не можна.

— Чому не можна? — кинула ся Кусиха.

— А тому не можна! — сказав Кус, — що владика не велів. Нам треба його слухати. Не можна, не можна, не дозволю!

— Не дозволиш, так нехай по твоєму буде, — сказала Кусиха, — ти на те господар, пан у своєму домі.

Покинувши веселощі, уся семя посідала знову на лавах, трохи погомонїли, а тоді Молявчиха з дочкою встали, помолились, подякували господарям, тай лагодились до дому Молявчиха, кланяючи ся низько, прохала Куса й Кусиху з дочкою до себе на обід на другий день. Куси казали, що прийдуть. Як пішли Молявчиха й Булавчиха, Кус, чуючи, що в голові в його після частованя трохи є, пішов в садок, поклав собі в голови свиту та й лїг спати в куринї під двома гілястими яблунями. Бджоли, вилїтаючи з розставлених по саду улиїв, бренїли і тим бренїням навівали на його солодку дрімоту. Кусиха пшла спочивати в хижку: вікно з неї було тільки в сїни, через те там в лїтї була прохолода і не було докучних мух. Ганна з наймичкою помили після обїду посуд, поставляли його в мисник,

замели хату. Упоравшись, Ганна пішла в сад та, щоб не заважати батькови, зайшла зовсім в другий куточок, сіла під крислатою липою та й почала думати. Близько біля неї був тин за ним вулиця, і крізь дїрки тину дивилися в сад чотири злі ока, але Ганна їх не помічала. Довго так сидїла Ганна. Згадувала вона себе малою, відколи могла згадати, згадувала як її мати й батько та родичі кохали й голубили, як гуляла ся з дїтьми; спадали на думку пісні, що чула та й переймала, сама того не помічаючи; згадувало ся, як у перше кохання прокидало ся — чогось хотїло ся, і все навкруги ставало таке сумне; згадувала як уперше з Молявкою зустріла ся й розмовляла, а батькови й матері не натякнула про се нічого, як він сказав їй, що її кохає, а вона й собі при знала ся, червонїючи; як він посватав, а батько й мати згодили ся, як вона зрадїла дуже... як потім до весїля лагодились... І солодко й весело було все те згадувати. А тоді вінчання і зараз після його розлука. Спали їй на думку її подруги, що вже заміж повиходили, — на одному весїлї вона сама була дружкою, на другому — свїтилкою: повінчали й покрили її подруг, живуть вони з чоловіками. А вона? Звінчала ся та й Бог зна, поки ходити ме дївчиною; не її воля і не її молодого. Її не так, як людям. І відразу стало їй моторошно, як вона подумала — як їй буде далї.

Щось темне, тісне, щось мов колюче, мов пекуче їй уявляло ся. Ух! Змогла ся, схопила ся й перехрестила ся.

Сонце на заході сїдало, довшали тіни від будівель, та дерев. Де-не-де по Чернигові став над хатами звивати ся в гору димок, — то вже люди починали топити, щоб варити вечерю. Ганна згадала, що треба полити квітки в саду, бо привяли від спеки, пішла з саду, ввійшла в сїни, там побачила матір; мати отсе тільки вийшла з хижі та й умивала собі заспане лице. Ганна пішла через сїни в противну хату, в пекарню, взяла відра, сказала, що піде по воду до Стрижня, і вийшла з двору.

Та перія, де був і Кусів двір, виходила просто до кручуватого берега річки Стрижня. Проти Кусового двору сходити до річки було круто, але лїворуч, дворів через троє, прокопано було з города до річки в горі підземний хідник. Зроблено його на те, щоб, коли би часом напав на город ворог, було як нишком добувати води. Хідник починав ся далеко посеред города, але близько від Кусового двору прокопано було до него бічний хідник зі східцями — східців десять в долину; ними можна було зійти в тайник. Сею дорогою звичайно ходили по воду дївчата, що жили недалеко на краю города: так можна було просто підійти до води, не тягаючи відра на гору. Туди й попростувала Ганна зі своїми

ведрами. Але йдучи з двору до тайника, зустріла вона двох москалів і спинилась; вона помітила, що се тісамі, що зазирали в вікно, як вона вернула ся з церкви, — тоді батько прогнав їх від вікна. Ганна замислилась: Чого вони тут швендають ся? — думала вона. Але москалі позирнула на неї, здавало ся — байдужно, та й пішли собі геть від тайника, побіч Кусового двора, ніяк не озираючись на неї. “Ні, подумала Ганна, даремне я злякала ся. Се добрі люди, вони мене не займуть.” Вона сміло пішла до тайника, зійшла по східцях і опинилась у темряві: трохи світу мрілось тільки з того боку, куди їй треба було йти по воду. Коли се почувала вона, що ззаду хтось швидко йде. Ще не знала вона що їй робити — чи вперед бігти, чи назад, а вже чотири дужі руки вхопили Ганну ззаду, короми сел та відра попадали, вона скрикнула, та крик той і вмер в тайнику. Їй завязано рота й очі — вона не могла більше ні крикнути, ні знати, де вона опинить ся. Її потягли або й зовсім понесли, бо сама вона з переляку не могла вже йти. Хапуни понесли свою здобич аж до кінця великого хідника, що виходив, як уже казано, на серед города.

V.

— Де Ганна? питає ся Кус у жінки вже смерком. — Де вона?

Кусиха не бачила дочки й не знала, де вона. Кусиха пішла в пекарню, питала в наймички. Та сказала, що Ганна пішла по воду.

— Давно? — спитала ся Кусиха.

— Давненько вже, — сказала наймичка.

— Пора б уже їй вернуть ся, бо вже смерка єть ся.

Кусиха сердилась на дочку. Ніколи вона такого не робила. Де-ж таки так запізнитися! Мабуть зустріла ся з подругами-дівчатами та й забалакалась з ними, а може яка подруга й до себе закликала. Так подумала Кусиха, так і чоловікови сказала. Одначе минав час, а Ганна не вертала ся. Смеркло ся уже зовсім, ніч була темна, місяць щербатий сходив пізно і ще його не було. Батько й мати дуже турбувались. Вийшовши за ворота, пішли вони кождий у свій бік, гукаючи: “Ганно, Ганно!” Та їх тільки почали перекирвлювати якісь глузуни, що позбирали ся на грище. Вони й собі кричали “Ганно, Ганно”, удаючи голосом старих, хоч їм і байдуже було, яку саме Ганну шукають.

Вернули ся батько й мати додому. Кус бив ся руками об поли і все казав: “нема! нема!” Кусиха мучилась, тужила:

— Доненько моя! любонько моя! де ти ділась? де ти еси? Чи ти жива ще, чи може тебе вже й на світї нема?

Наймит з наймичкою, жаліючи господарів,

побрали лїхтарі та й пішли до тайника. Незабаром наймичка прибігла відтіля перелякана та, вскочивши в хату, заголосила:

— Лишенько, відра лежать у пролазі!

Слідком за нею наймит приніс відра й коромисл. Побачивши їх, Кусиха скрикнула страшно, почала кидати ся по хаті, не знала бідолаха куди їй і бігти, що робити, вхопилась за голову, збила з себе очіпок, почала рвати на собі волося та голосила:

— Доненько, доненько! пропала ти, пропала!

— Утопла! — сказав Кус, але потім притулив палець до лоба, — так він завсіди робив як про що трудне міркував. — Ні не втопла, — казав далі.

Як би втопла, то ведра й коромисел не лежали би далеко від води. Не втопла вона.

Лихі люди її заняли в тайнику. Може вбили! А за що? Кому вона що недобре вдіяла? Сказать би звір її розірвав? Так як же звір туди заберець ся? Хиба які лиходії вхопили її та згвалтували, залестившись на те, що дуже хороша? Учинють з нею що схочуть, а потім у воду вкинуть!

Від таких догадів Кусиха ще дужче лютійшала. Їй здавало ся, що саме так і є, як чоловік казав: лиходії занапали її дочку. Та й почала вона лаяти й клясти лиходіїв.

Наймичку вона послала до Молявчихи, що

би сповістити про лихо з нареченою невісткою. Молявчиха зараз прийшла до Кусихи. Обидві жінки заголосили, а Кус то лаяв бабів за те, що кричать та голосють, то й сам починав того ж, дратуючи їх тугу своїми жалями та страшними догадами. Так минула бідолашній семі ніч. Часом, на мить, прокидала ся надія; гомін на вулиці почують, десь ворота скрипнуть, собака загавкає.. зрадять, дослухають ся, чи не вона... дожидають ся. Ні, нема! Зникає надія, а безнадійність знов обнімає та після тої короткої й даремної сподіванки ще більше гнітить, ще більше пече.

Ось уже стало й розвиднятись.

— Будемо кричати та голосити, то з сього нічого не буде, — сказав Кус. — Пійду до городового отамана, сповіщу. Нехай шукають Ганни; коли її нема на світі, то нехай хоч слід її знайдуть.

Та покинувши Кус жінок тужити, пішов сам до городового отамана.

Отаман, на прізвище Беззубий, дивуючи ся довідав ся, що зникла та молода, що втїшав ся він з усім народом із її краси вчора в церкві св. Спаса. Зараз почав він розпитувати в Куса; чи не ворогував він із ким, чи не сварив ся? Кус казав, що ні. Трохи тоді подумавши, намислив отаман послати десятників обійти всі козацькі двори і в городї і близьких селах, скрізь питаючи: чи не бачили де

Ганни Кусівни, або чи не догадують ся, хто-б міг її вхопити.

— Чи не вхопили її москалі? — промовив Кус. Учора, як повернули ся з вінчаня, помітив я, що коло мого двору все ходили якісь москалі та в вікна зазирали.

— Сходи до воеводи! — сказав городовий отаман, — попрохай, щоб звелів пошукати між своїми та й війтови написав, щоб по міщанських дворах теж учинено було, а то ми тільки над козацькими дворами региментуємо.

Кус пішов до воеводи.

— А що тобі, чоловіче добрий? — спитав його ласкаво Тимофій Васильович, як Кус увійшов до його в світлицю та її поклонив ся низько.

Кус розказав йому, що його дочка десь поділа ся.

— Ех, чоловіче добрий, чоловіче добрий — сказав Тимофій Васильович, — видно, що любиш дочку! Тільки день нема, а ти вже таку куру збив. Стривай, найдеть ся! Та от іще що, добрий чоловіче: скажи по правді, може вона в тебе свавільна, гуляє? Звісно, одна дочка в батька-матері, то вже розпещена.

— Ні, пане воеводо, — сказав Кус, — вона в нас не то не гуляє й не свавільна, а така, що її ніколи не треба ні спиняти, ні вчити, вона й на вулицю ніколи не ходила, де бува грище.

Така слухняна, соромлива, гречна... Спитайте всіх сусід, усі в один голос нічого не вимовляють про неї, тільки добре.

— То може зустріла ся з якою подругою, а та й покликала її до себе в гості, балу та балу, коли вже ніч, вона побояла ся до дому йти та й зостала ся ночувати в гостях, — казав воєвода.

Я й сам так спершу думав, — відказав Кус, — тільки вже б їй пора була вернуть ся давно. Ніколи такого случаю не бувало з нею, пане воєводо.

— То що, що не бувало. А тепер уперше трапилось. Я радий тобі, добрий чоловіче, у всьому допомогти, звелю написати до війта, щоби пошукати її по всіх міщанських дворах а сам я пошлю своїх стрільців по тих дворах, де стоять наші царські ратні люди. Тільки я певний, добрий чоловіче, що ще й усіх міщанських дворів не обійдуть, а вже твоя дочка, до тебе вернеть ся. А я твою дочку трохи бачив у церкві, як вона вінчала ся. Я з паном полковником там був. Добрий козак твій зять. І вона красуня. Гарна пара. Полковник сказав мені, що молодий зараз після вінчання піде з козаками в похід. Мені так жалко стало, що я просив полковника, чи не можна за для весіля зоставити його. Та що, я тут нічого не вдію. Нам, воєводам, від великого государя велено у козацькі справи не встря-

вати. Не турбуй ся, добрий чоловіче! Дочка твоя найдеть ся, сама до тебе вернеть ся, а не вернеть ся, то ми її найдемо, і я сам приведу її до тебе. Отсе тобі певно кажу.

Кус подякував воєводі за добре слово та й пішов.

Минув день, минув другий, третій, — Ганна не вертала ся. Мати вже мов божевільна зробилась, говорила щось недолadne, а з журби так знемогла ся, що кілька сяжнів перейде та сїдає, а то й зовсім упаде додолу. Молявчиха перші дні була дуже щира до своєї свахи, але четвертого дня жінки посперечали ся. Кусиха, тужачи за дочкою, пробовкнулась якось, що на “лиху годину” звінчалась вона з Молявкою, а Молявчиха розгнівалась за таке слово та й собі докинула ущипливо, що Бог його зна, де вона подїла ся, може вона вже давно щось надумала, а може батько-мати й знають, де тепер їх дочка, знають, та не скажуть.

— Не такого зятя нам було б добути, а другого когонебудь, то може-б дочка наша ціла була! — сказала Кусиха.

— Не такого подружя треба б моему синові, а мені невістки, — промовила Молявчиха.

Мати Молявчина викидала Кусисі перед очі, що Молявка роду значнійшого від якихсь там Кусів, що то Кусам честь, коли з ними Молявки родичають ся. А Кусиха дорікала, що Молявки хочуть загарбати Кусове добро, на

те й родичають ся: Куси й Молявки хоч і одна ково козаки, та Куси старинні, з дідів-прадідів чернигівські козаки, а Молявки так собі, якісь прибиші.

Від таких дошкульних слів почала ся вже й лайка, а тоді й проклони.

— А щоб твоя дочка не знайшла ся, а так-би крізь землю й пішла! Ледащиця вона! — сказала Молявчиха.

— А щоб твій син з війни не вернув ся! — крикнула Кусиха.

Та й посварили ся так, що Молявчиха на Кусиху плюнула, а Кусиха на Молявчиху. Молявчиха сказала, що тепер і в хату до Кусихи не вступить, а Кусиха доложила, що найкраще було-б, коли-б і попереду нї Молявчиха, нї син її і не зазирали до неї в хату.

Добродушний Кус хотїв був присмирити розлютованих бабів, та тільки рукою махнув, кажучи: “Баби, як баби!”

З того часу Молявчиха не ходила до Кусихи, а Кусиха до Молявчихи. А сусїдки забігали до Кусихи, так вона їм розказувала про свою суперечку з Молявчихою, а ті, слухаючи, ще й собі направляли на сварку; трапили ся і такі, що почали переносити до Кусихи, що про неї Молявчиха говорить, а до Молявчихи — що Кусиха каже.

Відійшла Петрівка. Ганна не вертала ся. Кус ходив іще кілька разів і до городового

отамана, і до війта, і до воєводи. Ніхто не сказав йому нічого доброго. А отаман, так той ще сказав, що Кус через свою нетерплячку вже й докучив йому своїми наріканнями на долю, що в його, в отамана, і свого діла багато, без Кусового. Війт сказав, що вже все зробив, що його спромога була, а він же не винен, що нічого не виявилось; а тоді ще й докинув Кусови: “був би не пускав дочки, то б і не пропала!” Найласкавішим був до Куса воєвода, все жалів його, разом з ним угадував де-б вона поділась, розважав усякими способами, навіть казав, що коли-б і так трапилось, що його дочки вже нема на сьому світі, то все-ж нехай добрий чоловік тим себе розважає, що він зустрінець ся з нею н атому світі. Та так кажучи, ще й зітхнув побожно Тимофій Васильович.

Тим часом почали люди про Кусівну всячину вигадувати — дурницю всяку, недоладне або й зовсім неможливе, але таке, що ганьбило воно Кусову сімю. Се все вигадували баби з тих дворів, що небогаті були, бо там завидувано на Кусові достатки. Базікали, що Кус нажив своє добро, а добро те здавало ся завидющим ще й більшим, ніж справді було, що він здобув його, накладаючи з нечистою силою; наче-б то як іще парубкував він, так йому нечистий допоміг найти заклятий скарб ніхто не міг того скарбу добути, і за те, щоб

його викопати, відписав Кус нечистому дитину свою, як що будуть у його діти. Після того Кус оженив ся, та діти все вмирали змалку, тільки одна дочка дійшла до зросту і того саме дня, як вона пішла заміж, повінчалась, нечиста сила й почала домагатись, щоб батько додержав свого слова, віддав дочку за те, що йому допоможено було тоді викопати скарб. Ганну Кусівну не люди вхопили, а біси, то уже тепер її й найти не можна, бо вона ж у пеклі. Дорого, казали, обійшов ся Кусови той скарб; тепер би він раднійший був і вдесятеро дати проти того, скільки тоді здобув, та вже не можна! Інші ж казали, що Кусиха відьма, перекидаєть ся і свинею, і клубком, і копою, і жабою, і кажаном; так вона тії ж відьмівської науки і дочку навчила; через те дочці не треба було йти в церкву святий шлюб брати, а вона як пішла, то нечиста сила за се розсердилась та й ухопила її. Базїкали ще й таке: мов би то покохала Кусівна Молявку та й причарувала його до себе з бісівською допомогою. Молявка й жити на світі без неї не міг, тільки не треба було їй святий шлюб із ним брати, а як узяла, то нечиста сила її ухопила, бо хотїла, щоб Кусівна жила з Молявкою по бісівському, а не по божому. А то ще й таке вимудрували: продав Кус свою дочку черцеви, а про людське око віддав її за Молявку на те, щоб як Молявка піде на війну,

він свою дочку оддасть черцеви, щоб жила з ним, а між люде поголоску пустить, мов у йо го дочку вкрадено. Богато ще всячини плескали та все дуже погане. Кумасі усе те доносили Кусисі та й казали, що все те повигадувала Молявчиха, і тим дратували Кусиху. Лютість на Молявчиху так Її обняла, що вона за тим лютуванням і журбу за дочкою забувала. Підюджували кумасі й Молявчиху, так та й собі Богови дякувала, що синови Її несподівано пощастило збути ся такої негарної жінки, благала Бога, щоб живий з війни вернув ся та швидче иншу жінку собі найшов.

Отак проминула й Спасівка. Обробились уже селяне в полі. Уже вранці холод осінний віщував, що скоро прийде осінь дощова, а за нею морози та сніги. Ганни все не було і ніхто не міг сказати, де вона: мов вода Її вмила.

VI.

Під містом Чигирином, на широкій долині де веть ся річка Тясмин, стали табором козаки; козацькі намети купами стоять, кожен полк окремо. Між сими наметами рябіють намети старшини козацької: полі в їх квітчасті, а в горі на їх пучки павиного піря. Геть далі від козацького табору, над рікою Янчаркою, росташувалось царське московське військо за приводом Григорія Івановича Косагова.

Се військо, що вислали до Чигирина гетьман Самойлович та боярин Ромодановський; инше своє військо zostавили вони в таборі під Воронівкою.

Наказним гетьманом над посланними козаками настановлено генерального бунчужного Леонтія Полуботка, що тоді дочасно був переяславським полковником. Зібрались у його в наметі полковники: чернігівський, гдяцький та миргородський. Наказний гетьман оповістив, що Григорій Іванович Косагов посилає до Дорошенка “грамоту”, умовляючи його корить ся, то й козаки повинні послати такий саме лист від свого гетьмана.

Полуботок голосно прочитав лист, що писар склав і, даючи його Борковському, сказав:

— Пане Василю! Вибери кого послати з сим листом. Значного урядового не посилає. Годі шанувати сього пройдисвіта. Пошли до його якого рядовика, такого тільки, щоб потрапив придивитись, що там діється в Чигирині.

— У мене саме такий знайдеть ся, — відказав Борковський та й пішов з листом до свого становища, що від Полуботкового було сяжнів на пятьдесять.

Хто zostав ся в наметі в Полуботка, почали пити й закушувати, а Борковський, прий-

шовши в свій намет, покликав Булавку та й сказав:

— Пане сотнику! Посилай швагра свого Молявку з отсим листом до Дорошенка й скажи, щоб він, будучи в Чигирині, що можна там виглядів і вислухав. Він не дурень, зрозуміє.

Булавка віддаючи швагро ви грамоту, казав:

— Отсе тобі, мій голубе, значне поручене. Тепер час тобі і случай показати себе усім людем і панству. Клич із собою сурмача.

Молявка, вдвох із сурмачем, рушив до околиці нижнього міста Чигирина, що був більше як верству від козацького табору. Се нижнє місто то тільки й було справжнє місто, город, бо те, що звало ся верхнім городом — то був тільки замок, цитадель. Нижній город обведений був ровами, і насипами, а на них поставлено ще збиту з дерева стіну, а круг шанців з окола прокопано було рів сяжень зо три завширшки і завглибшки.

Молявка завив собі голову в білу хустку, а сурмач з усеї сили вдарив у сурму. Вартові козаки з башти, що була над брамою, гукали на них, а Молявка не озиваючись, надів на шаблю свою шапку, повиту білою хусткою, та й махав нею. Міст через рів був піднятий на ланцюгах, — вартові спустили його, тоді відчинили хвіртку, пущену в тяжкій брамі. Молявка разом із сурмачем увійшов у город. Зараз його обступив людський натовп. Пита-

ли чого, до кого приїхав, що привіз. Молявка сказав, що з листом до гетьмана.

— А хоч би він швидче сам зрік ся того нещасливого гетьманування! — почуло ся серед людей. — Чого вже тепер йому опирати ся? Сам же, збираючи громаду, каже, що вірним царським слугівцем хоче zostаватись, так чогож, коли цар велить їхати й здавати своє гетманство, так уже-б і робив, як царь каже. Так ні! Каже: подождемо. Турок нехай, каже, мо скаля ще полякає, так москаль здатнійший буде на умову. А щоб його! Чого там ще дождити? Вже вся Україна до вас на слободи втекла, а в Чигирині тільки що тижнів на два стане чим жити. Тоді всі так юрбою й сипнуть до вас. Не пухнути ж усім з голоду!

Таке почув тоді Молявка від народу, тільки увійшовши.

— Де він? — питав Молявка. — Либонь там на горі. Ведіть мене до його.

Він показав на гору, де біліли стіни недавно побіляного дому гетьманського, що стояв посеред замку.

— Ні, там його нема — відказав хтось. — Он чуєш: музика гра. Се він розважає своє горе, чуючи, що приходить кінець. Накликав музик: скрипки, кобзи, бандури, сопілки, сурми, бубни, — ходить по городу, від шинку до шинку, удаючи ніби він уже не гетьман, а

простий козарлюга-запорожець. І старшина з ним, і тесть його Яненко й інші — ідуть та співають та танцюють.

— Еге! — докинув хтось. — Як чує, що над шиєю гостре залізо висить, то який став доступний, простий та до всіх приязний, а перше пишав ся.

— Тепер що хоч йому кажи, так не розсердить ся, хоч і не послухає ради, а не сердити меть ся за неї, а перше скажи йому таке, що проти шерсти, — так опісля сам стєрежи ся. присікаєть ся неначе за що инче, та в дибу за бє, а то й голову стяти розскаже, — додав сотник чигиринський Блоха, що стояв тут серед людий.

Молявці вже чути було музику і ставало все чутнійше її та чутнійше. Пройшовши кілька десятків ступнів далі, до поворотки в иншу вулицю, він побачив купу людей, що виступала з сеї поперечної вулиці. Бігла юрба народу: чоловіки й жінки, старі й молоді, — починаючи з білобородих дідів та згорблених бабів аж до дітний в самих сороченятах; в оксамитовому темно-червоному жупані, в червоних чоботях і в заломленій на бакир шапці з діамантовим пером, гетьман Дорошенко садив гопака; коло його те саме робили писар Вуєхович, обозний Бережецький, суддя Уласенко, гетьманів тесть Павло Яненко, — усі повбирані в святочні кунтуші всякого ко-

ліру: хто в темно-жовтому, хто в кармазиновому, хто в зеленому. Коли б хто придивився і до облич, то побачив би відразу, що вони більше з примусу, ніж з своєї охоти, робили те. За танцівниками йшли музики. Вельможні гульвіси, пританцьовуючи, приспівували гуртом:

Павутина по дорозі повилась, повилась,
А дівчина з козаком понялась, понялась
— Не сю! — гукнув раптом Дорошенко, —
а ту, що грали, як з замку виходили.

Музики замовкли, а тоді заграли на інший голос. Дорошенко заспівав:

Нікому я не дивуюсь, як сам собі,
Прошли мої літа з світа як лист по воді,
А вжеж мої стежки-доріжки позаростали,
А вже мої вороні коні позїзжали,
А вже моє золоте сідельце поламало ся,
А вже моя родиночка одцурала ся.

Як заграли сю пісню, покинули танцювати. Молявка думав: чи не підійти подати листа Дорошенкови, але не зважив ся, міркуючи так, щоб ще він і не розсердив ся, подумавши що глузують із його. Але гетьман зі старшиною, трохи пройшовши та приспівуючи пісню, підійшли просто до шинку, де на рундуку стояв шинкар, по сьвяточному вбраний, видно було, що й шинкар приготував ся, знаючи, що його одвідають такі вельможні гості.

— Шинкарю! чого стоїш, йолопе? — гукнув Дорошенко. — Свому панови, батькови горілки піднось!

— О, подумав собі Молявка, — він не соромить ся і тут же сам себе гетьманом величає. Так і на мене він не розсердить ся, коли я йому, як гетьманови, подам належний до його лист.

Шинкар кланяючись підносив Дорошенкови великий повний кубок горілки. У сей час протовпив ся Молявка та ставши просто Дорошенка, поклонив ся, подав листа й промовив:

— Ясновельможний пане! лист від його милости, ясновельможного пана гетьмана Івана Самойловича.

— А! — сказав Дорошенко, швидко позирнувши на листоподавця. — Ти не кажи просто од гетьмана лист, а кажи од гетьмана обох сторін Дніпра, бо він так себе іменує, хоча сю сторону тоді хиба осяде, як мене тут не буде. Подай лист! Хто еси?

— Я, — відказав Молявка, — чернигівського полку чернигівської сотні козак-рядовик. Послав мене полковник Василь Борковський, а він узяв сей лист від наказного гетьманського Левона Полуботка.

— Гетьман обох сторін Дніпра мабуть мене вже й за чоловіка не ставить. Посилає до мене такого простака! А чому значного уря-

дового не прислав? Було-б тому полковникови, що тебе до мене виправив, було-б йому самому сюди приїхати та менї в ноги поклонити ся, — сказав Дорошенко.

— Того я не знаю, пане ясновельможний гетьмане, — одказав Молявка, — бо я чоловік підвладний. Регіментар мій мене покликав та й дав сей лист до твоєї милости. Мушу слухати.

— Правда, чоловіче, — сказав Дорошенко, — бачу, що в тебе голова не сїном напхана. Ти хоч простак, а вже коли до мене прийшов, так став мій гість. Пий з нами горілку! Шинкарю, налий йому!

Шинкар налив кубок горілки і подав Молявці. Козак підняв її в гору і гукнув:

— Доброго здоровля і в усім щасливого по водження, пане ясновельможний гетьмане!

Та тее кажучи й вихилив увесь кубок.

— Як тебе звуть, козаче? — спитав Дорошенко.

— Яцько Молявка-Многопіняжний, — відказав посланець.

— Гроший, видать, багато було в батьків, що так продражнили. Але хоч би і в тебе самого було гроший много, а все таки не слід було посилати простого рядовика до мене. Вуеховичу! — озвав ся він до свого писаря, — читай усій громаді! Я гетьманом не сам собою

став, і сам собою, без громадської ради, нічого не чиню.

Вуєхович, чоловік на зріст невисокий, з трохи червоними хитрими очима, взявши при несеного листа, почав його читати тонким ма-ло не жіночим голосом:

— “Мій дуже шановний, ласкавий добродію, пане а пане гетьмане чигиринський! По указу царського пресвітлого величества послалисьмо з купної поради його милости боярина князя Григорія Григоровича Ромодановського, стольника Григорія Івановича Косагова з виборними царськими ратними людьми і генерального бунчужного Левона Полуботка з чотирма козацькими полками і з нашою конною надвірною компанією ку Чигирину, понеже многократне і многообразне твоя милость йому боярину і мені гетьману обох сторін Дніпра обіцяв еси своєю особою прибути до нас в обоз для принесеня присяги його царському пресвітлому величеству, обаче тоє твоєї милости обіщане досі не совершено ділом.”

— Стривай! — перепинив читаня Дорошенко. — Як не совершено ділом? Свідки мені усі чигиринці і панове запорожці, що приїздили до мене того минулого року в місяці октябрі, з котрих деякі і нині тепер притомні суть, як я тоді виконав присягу царському пресвітлому величеству перед паном кошовим отама-

ном Іваном Сіркою і перед донським отаманом Фролом Минаєнком в притомности многих товаришів війська низового сїчового і донського, а напотім і санджаки турецькі одослав на столицю в Москву. А попович гетьман пише, буцім обітниця моя не совершена ділом! Батьку Яненку, чи ти возив санджаки в Москву?

— Я, пане гетьмане, — відказав Яненко.

— А гетьманови поповичеви хочеть ся, що би я йому поклонив ся? — казав далі Дорошенко. Інша річ по правді цареві-государеві служити і добра хотїти, а інша — царським підданим кланятись. Я вірний підданий і слуговець царському пресвітлому величеству як присягав йому, а поповичеви кланятись не хочу.

Він підняв угору повний горілкою кубок і голосно промовив:

— Пю, на тім пю, що мені гетьманови поповичеви клейнотів не віддавати. Панове за-порожці і ви всі панове чигиринці громадо! Заступіть ся за мене! Нащо се навкруги Чигирин обступило московське й барабашівське військо? Я цареві не ворог, не супостат, а такий же вірний підданий, як вони всі. Вони мусять відійти від нашого города. Молявко-Многопіняжний! перекажи те, що ти від мене чув! Не хочу Самойловичеви поповичеви кланяти ся, а сам поїду в Москву, поблю чолом

царському пресвітлому величеству самому, а не його царському бояринови і не гетьманови барабашському поповичеві. А коли не відійдуть і мене не пропусять, так я сяду на кухву з порохом і спалюсь, і всі чигиринці разом з мною пропадуть. Нехай гріх на тих буде, що не хочуть сьвятого покою і братерною війною зачинають. Я до їх із щирим серцем, а вони йдуть на мене войною на втіху бусурменам, хреста сьвятого ворогам. Та ще мене перед царським пресвітлим величеством і перед усім християнством обмовляють. Запорожці і ви всі чигиринці! не віддавайте мене, як донці колись Стеньку свого віддали!

— Не віддамо, не віддамо! — гукали запорожці, що стояли купкою в червоних жупанах.

-- Не віддамо, всі один на одному головою наложимо! — казали й чигиринці слідком за січовими гостями; багато було таких, що хотіли б сказати не те, та не сміли; кождий боявся, що не піддержуть інші його голосу проти гетьманської волі.

— Ще козацька не вмерла мати! — казав колись вічнославної памяти батько Зиновій Богдан Хмельницький! — казав далі Дорошенко, все дужче розпалюючись. — Коли наше не в лад, то ми з нашим і назад. Коли так, то ми знов бусурмана на поміч покличем. А що робить! Коли свої брати-християне так нам

немиловиті, — з неволі приходять ся у бусурмена ласки прохати. Не бійтесь, братя чи гиришці, моя люба громадо! Подасть Бог нам ратунок проти сих немиловитців, що хотіли би нас в ложці води втопити. Прийдуть на відсіч нам бусурмани, і тоді москалі й барабаші будуть як зайці втікати від Чигирина. Уже то було з ними. Памятаєте як четвертого року приходили під самий Чигирин гетьман попович і боярин Ромодан з великим військом, одначе, почувши, що хан, його милость, іде з своїми ордами, мусли відступити ся, а хан переняв їм шлях до Черкас. Ледви-ледви, утративши многих, добігли до Дніпра і з соромом втекли в свою сторону. І тепер з ними теж станеть ся. Ось підождати прийде ся кілька день, прийде Нурадин з ордою, у нас на кілька день стане харчу. А коли Бог так дасть, що прийде ся нам пропадати, так і пропадем всі до одного! Чуєш се ти, Молявко-Многопіняжний? Уторопав, що тут казано? Отсе все й розкажеш кому там слід, та скажи, щоб наперед не присилали до мене простого рядовика, а нехай розмову зо мною ведуть через значних людей, військових товаришів. Бо я ще своєї гетьманської булави не здавав, ще я гетьман, то мене треба їм поважати, як належить гетьмана. І ляхи пишуть до мене латиною і величають мене: гетьман Запорожський.

Промовивши те, гукнув Дорошенко до народу:

— Не вмерла ще козацька мати! Козак не, на лихо не потурає і самого чорта не боїть ся, не то московської, та барабашської душі!

Та й знов у танець, приспівуючи:

Не тепер, не тепер

По гриби ходити,

В осени, в осени,

Як будуть родити.

Вуєхович оставсь від гетьмана, покликав до себе якогось чоловіка з натовпу, казав йому щось на вухо, поглядаючи тим часом на Молявку, а той стояв усе на одному місці, дивлючись у слід гетьманови, що відходив, танцюючи. Чоловік той, що з ним говорив писар, кивнув головою, що все зрозумів; тоді сам Вуєхович підійшов до Молявки та й сказав:

— Ти сказав, що ти козав чернігівського полку. Поклонись панови Василеви, полковникови своєму. Скажи: писар Вуєхович шле йому свій братерній поклін, своєму щирому приятелеви.

Сказавши се, Вуєхович пішов слідом за гетьманом, а туди вже сунув густий натовп народу. Молявка повернув назад, думаючи, що вже зробив своє діло. Коли се здогоняє його той чоловік, що йому Вуєхович щось на вухо казав. Він промовив до Молявки:

— Товаришу земляче, я виведу тебе.

Він ішов попліч него до мійської брами й казав:

— Посилає гетьман козака Мотовила в образі старця, ніби ялмужни просячого, з листом до кримського султана, Лист схований в личаках. Він от зараз за тобою з городу вийде. Усі люди в Чигирині про те тільки Бога благають, щоб гетьмани швидче замирились поміж собою; огидла війна, до того, коли довго стоятиме військо, голод настане. Уже й так дітий багато вмирає. Всі хотіли-б іти на Дніпро на слободи.

Се проказав він не рухнувшись, похнюпивши голову і не дивлячись на Молявку, і ніхто з тих, що коло него йшов, не міг не то почути його слова, навіть і догадатись, що він післанцеві якусь таємницю переказує. Не дожидаючись відповіді, невідомий покинув Молявку.

Вийшовши Молявка з воріт, почав міркувати — що йому краще робити: чи йти в свій табор та сказати там про післанця, убраного за старця, чи подождати поки той старець вийде з города. Він розміркував так: коли він розкаже своїм про те, що чув, то можуть я-кось і не добачити старця, а коли й піймають то не він сам, а хтось інший; а коли-б він сам того старця впіймав та до старшини привів, то скажуть, що се важна і дуже добра для все

го війська послуга. Наваживши ся справити ся самому, навмисне пішов помалу, раз-у-раз озираючись; коли се своїми бистрими очима побачив, як з рову, що був довкола міста, виткнула ся людська постать та й пішла праворуч, зовсім в інший бік, ніж Молявка. Молявка зараз зрозумів, що в міських шанцях є десь прохід схований, і той чоловік ним і війшов у рів, а тоді якимсь способом видобув ся з рову. Молявка мерщій і круто повернув наперейми чоловікови, що виліз із рову.

Незабаром Молявка переняв його. З погляду се був страшенно обідраний старець. На ногах були личаки, без онуч. На плечах і по тілі теліпало ся брудне дрантя — колись воно було свитою, — а з під того дрантя світила ся полатана чорна сорочка. Старець скинув драну шапчину та й почав низько кланятися, побачивши, що до його підходить добре вбраний козак.

— Боже! який гольтїпака! який бідолаха! — казав, мов жалїючи Молявка. — Відкіля ти, чи не з Чигирина?

— Еге, ласкавий добродїю! — відказав старець. — Утїк, та вони й сами, правду сказати, пустили, не спиняли, бо скоро нічого буде всім їсти і всі підуть так, як я.

— Ходи зо мною, старче божий! — сказав Молявка. — Менї дуже стало тебе жалко. Я тебе й нагодую і зодягну і через табір прове-

ду, бо сам не пройдеш. Затримають і в полон заберуть.

— Мені, добродію, однаково. Нехай беруть. Я не мовчатиму, все повідаю, що знаю; та й не до татар же піду, а до своїх же християн, — казав старець.

Він пішов разом з Молявкою. Доходили до табору. Видко вже було старшинські намети. Перегукувалась варта.

Дійшовши до варти Молявка підняв на шаблі свою шапку, завиту в білу хустку.

— Гасло! — гукнули вартові.

— Свята п'ятниця! — відказав Молявка, — то було гасло на той день. Його пущено.

— А се хто з тобою іде? — питали вартові, показуючи на старця.

— Се старець милостині просить. Бідний я його з Чигирина з собою взяв, хоче до нас перейти. Я йому милостиню подам.

Потім промовив до старця:

— Бач, які в тебе погані личаки, — скидай їх, обуь мої сап'янці. Мені тебе дуже жалко стало. Я сам з себе все покидаю та тебе вдягну, бо в мене, дякувати Богу, все є. От і кирея тобі. Скидай свої ганчірки.

Молявка скинув із себе коричневого коліру сукняну кирею та й хотів накинути на плечі старцеві. А той мов хто на його окропом бризнув, відскочив на бік, потім зблизився, тай каже:

— Ох, паночку, добродію мій! Чи варт я того? Боже, Боже! От Господь послав якого милостивого добродчинця. Далєбі се пів сьві та сходи, другого такого добродчинця не надибаєш.

Він кланяв ся в ноги.

— Скидай, кажу, свої личаки, обувай мої сапянці — казав Молявка.

Старець крутивсь і сюди і туди, не знаючи що йому робити. Молявка гукнув до вартових:

— Скидайте, братці, з мене сапянці та обувайте сього старця, а я в його личаках доплентаюсь як небудь до Чернигівського полку.

— Пане ласкавий, пане милостивий! не треба! не треба! — казав старець тай поривав ся йти геть.

— Ні, треба, старче, — сказав Молявка — Чуєш, що тобі кажуть: давай мені свої личаки, а сам обувай сапянці.

— Паночку, добродію! — казав старець, зовсім не знаючи, що йому робити, — не хочу, далєбі, не хочу! — та те промовивши, порав ся швиденько навтеки.

— Доженіть його, козаки! — сказав до вартових Молявка. — Візьміть у його личаки.

Козаки кинулись на старця. Той, не знаючи вже як йому збутись лиха, метнув ся бігти скільки мочі. Козаки наздогонили його, пова

лили, скинули з ніг личаки, тай привели до Молявки.

Молявка добув з кишені ножа, розрізав личаки, та й виняв з них згорнений тонким сувійчиком лист, застромлений проміж ликом.

— Се не про нас писано, сказав Молявка, згорнувши листа, — сього ми не розберемо. Се мабуть по татарському, або по турецькому. Та у нас у полку знайдесть ся й такий, що прочита. Іди лиш, старче, зо мною, до нашого полковника.

— Пане добродію! Пане добродію! — зарепетав старець. — Я не старець. Мушу всю правду повідати. Я козак Дорошенків. Гетьман Чигиринський послав мене в образі сгарцевому пробратись через ваш табір у степ, тай подати вістку салтанові, що стоїть за Ташликом, щоб швидше проходив з ордою на одсіч. Се Дорошенко свій лист мені заложив у личаки, а я не хотїв іти до салтана, а хотїв перейти до вас у царську службу.

— Як тебе звуть? — пита Молявка.

— Козак Мотовило, — відказав той.

— Добре, що не брешеш, — сказав Молявка. — Не бійсь нічого — іди до мого полковника зо мною.

Вони ішли. Вартові трохи провели їх, а тоді вернулись, сьміючи ся з того, що бачили Молявка пустив Мотовила перед себе. Пройшовши верстов зо дві, стали вони минати ча-

гарник і Мотовило хотів був кинутись у кущі; але Молявка наздогонив його, хопив за руку та скинувши з себе пояс, добре завязав йому назад руки.

— Ти, бачу, прудкий козаче, — сказав Молявка, — та я мабуть моцнійший од тебе.

Та й погнав Мотовила далше, держучи за кінець того пояса, що звязав Мотовилові руки.

Козаки чернигівського полку, стоячи на варті коло свого полкового табору, поспитавши гасла, пустили його.

— Я, — сказав Молявка, — веду до пана полковника таке дивне звіря, що він зрадїє, скоро побачить.

Молявка привів Мотовила до намету Борковського.

— Пане полковнику! — гукав він, — виходь твоя милость глядїти на диво дивне!

Борковський саме тільки вернув ся до намету, оглядївши свій полк. Почувши Молявчин голос, він вийшов, як звичайно, поважний. Молявка розказав йому все, що бачив у Чигиринї і показав пійманого козака, не сказав одначе, що йому у Чигиринї незнайомий чоловік заздальгїдь про Мотовила сказав, а так оповїв, мов би то він, Молявка, сам догадав ся, припинити старця, тай виняв у нього з личаків таємничий листь писаний не відомою йому мовою. Боровський сказав:

— За сю послугу, що вчинив єси всьому Війскові Запорожському, настановляю тебе хорунжим твоєї чернігівської сотні. Кличте швидше Галана Козиря!

Галан Козирь був з роду Татарин: ще дитиною взяли його в бран козаки, він вихрестив ся та й записано його в козацький реєстер чернігівського полку. Був він дорогий чоловік, бо вмів татарського письма, і завсїди пишав ся, як була яка справа з бусурменами.

— Прочитай та й переложи! — сказав Борковський Галанові, як його приведено було.

Галан прочитав, тай каже:

— Дорошенко пише до салтана Нураддина: просить поспішати на одсїч до Чигирина, бо його Москалі й барабашці навкруги обступили.

Полковник звелїв написати переклад того листу, щоб подати наказному гетьманові.

Прийшов Булавка. Борковський похвалив його за швагра і сказав, що підносить його за послугу Війскові Запорожському.

Зрадївши Булавка, поклонив ся низенько, а Борковський злегка кинув ому головою.

Принесено переклад перехопленого листу. Борковський понїс його до Полуботка і прочитав при всїх полковниках.

— От добре, добре! — гукнули полковники.

— Тепер, — промовив гадяцький полков-

ник Михайло Василевич, — Дорошенко у нас у руках.

— Він здасть ся. — Сказав Миргородський.

— Нї звідки йому більш не має надїї, додав лубенський.

Полуботок добродушно реготав ся з того, що Дорошенко так ускочив.

— Тепер, — казав він, — послати сказати, Дорошкові, що лист його у нас. Нехай більше не сподїваєть ся на бусурменську поміч, а швидче здаєть ся, не проливаючи крови, а то як візьмемо його боєм, то вже не буде йому шані.

— Нехайже сей козак, що піймав Мотовила, понесе Дорошкові знову лист наш, нехай Дорошенко не барить ся, а виїздить до нас, а од нас їде до пана гетьмана, коли не хоче, щоб ми його взяли як собаки вовка. Сей козак уже тепер не рядовик, а хорунжий. Дорошенко розгнівав ся, що рядовика до його послано, і велїв через його наказати, щоб ми йому рядовиків не посилали, а посилали урядових значних. От тепер ми йому з полкової старшини урядового шлемо, — казав Борковський.

— Нехай, нехай! — усі в один голос сказали.

Написали листа та й ординували до Чигирина тогож таки Молявку-Многопіяжного.

VII.

Знову, як і перше, Молявка вдвох із сурмачем підійшов до брами нижнього міста. Знову Молявка підняв на шаблі свою шапку, завиту в білу хустку, а сурмач засурмив. Одчинено хвіртку в брамі. Оповістивши себе полковим сотенним хорунжим, Молявка сказав, що в нього є лист до гетьмана.

У Дорошенка в Чернигові було два двори: один новий, — він його ще недавно вибудував на горі у замкові, а другий у нижньому місті. Це була його батьківщина. Становив його ще дід Петрів, Михайло Дорошенко, що потім гетьманом був, припав цей дім потім його синові, Петровому батькові, а од його Петрові Дорошенкові. До цього дуже великого двору і сад був великий над Тясмином по берегу, а за садом млин Дорошенків. До цього двору й напутили тоді Чигиринці посланця. Молявка вийшов на ганок, зійшов по східцях на гору, одчинив двері, тай увійшов у велику світлицю з лавами й двома столами. За кожним столом сидів писарь, щось вони писали. Генеральний писарь Вуехович ходив по хаті. Молявка звичайно поклонився і сказав, що прийшов од наказного гетьмана до гетьмана Петра Дорошенка з листом.

Вуехович пізнав його відразу і сказав: Адже гетьман тобі наказував, щоб рядовика до

його не послали, а слалиб якого урядового.

— Я тепер уже не рядовик, — одказав Молявка. Я сотенний хоружий.

— За немалі, певне, послуги так тебе зразу піднесли! — сказав Вуехович, догадавши ся, що піднесено козака не без того діла, що Вуехович звелів йому нишком сказати про виправу козака Мотовила.

— Про те влада знає! — відповів Молявка.

Вуехович з листом вийшов. Молявка стояв, озираючи покій, де був. Один з їх якось підвів ся, і Молявка пізнав того самого, що сповістив його про Мотовила, як Молявка вперше приходив до Чигирина.

Молявка не смів озвати ся до його, коли це той сам, як Молявка ходючи по покою, наблизив ся до його столу, спитав ся:

— Вашець, прошу, чи не знаєш, вашець, нашого товариша Кочубея, що наш гетьман послав до Царгороду, а в його челядник покрав папери, то він побояв ся нашого гетьмана і втік до вашого. Кажуть, йому добре у гетьмана Самойловича?

— Я його особисто не знаю, одказав Молявка, — а чув, що йому коло ясновельможного добре поводить ся.

— І Мазепа, наш прѣжній писарь, кажуть, великий чоловік у Йвана Самойловича. Усім добре тим, що од нас до його перейшли Хороший дуже ваш гетьман. І наш Вуехович

писарь того тільки й бажа, щоб наш ясно-вельможний свою булаву положув і гетьманство здав. І ми всі про те тільки Бога просим, щоб те швидче сталось.

Увійшов Вуєхович заклопотаний.

— Пан гетьман, — сказав він до Молявки, — велить тебе, мій голубе, до мене взяти на господу, поки одповідь дасть ся.

Вуєхович одвів Молявку до своєї господи, що була сумежно з Дорошенковим двором, а ведучи, спитав Молявку:

— Поклонив ся од мене Борковському?

— Поклонив ся, — одказав Молявка, — і по сьому поклонові мене піднесено в хоружі.

— Тепер, — сказав Вуєхович, — нашому гетьманові той найщирійший приятель і правдивий добродій, хто його доведе до того щоб він поклонив ся Самойловичеві і гетьманство своє з себе скинув. Бо нікуди, нікуди нам діть ся.

Покинувши в себе в господі Молявку під опіку матері своїй, Вуєхович вернув ся до Дорошенка.

Довідавши ся Дорошенко з Полуботкового листу, що Мотовила спіймано і з останною спробою вдержати ся не пощастило, дуже розсердив ся, а найбільше сердив ся на Яненченка, свого швагра, та інших, що разом із гетьманським швагром умовляли його у о-

станне спробувати щастя і ще раз послати до Татар о підмогу. Справді гетьман не хотів того робити, а послухав ся чужої ради тих, що на його наполягали. Так і перше з ним було не раз: не хоче, змагаєть ся, а тоді таки послухаєть ся, та й сердить ся знову на тих, кого послухав ся. Таким зробив ся він через те страшне становище, в якому була тоді Україна, що голова сього краю сам не знав, що йому робити, до чого краще брати ся. Але ніколи не робив Дорошенко так необачно, як тепер, послухавши ся поради свого швагра та інших, що не хотіли коритись лівобережному гетьманови, а саме сього неминуче вимагав московський уряд. Довго вже манив чигиринський гетьман Самойловича та Ромодановського обіцянками послухати ся царського вимагання, та тільки дурих їх, а сам тим часом таки зсилав ся з турками й татарами. Тепер, як увесь край, що був під Дорошенковою булавою, мало не зовсім опустів і взяти його самого в Чигирині не мудро було, тільки тим він і міг ратувати ся, щоб його покора цареві, хоч на останку, могла здавати ся хоч троха щирою, і в сей час лист до татар міг у край роздратувати тих, що від них залежала доля Дорошенкова. Нещирість його виявилась. Дорошенкови тепер уже неминуче було скорити ся, і тепер він думав тільки про те як би скорити ся з такою умовою, щоби йо-

му прощено було разом з тим, що було поперед, і сю нову справу. Відібравши Полуботкового листа, що приніс новітний сотенний хорунжій, він звелів покликати до себе своїх родичів, а їх було чимало, і тих із старшини, що ще були йому й досі вірні.

Збирати ся мали не в його а в його матери, що жила в тому-ж дворі, тільки в окремому будинкови, поставленому в саду. Дорошенко дуже поважав свою матір, хоч і дошкуляв їй часто з опалу, а потім просив у неї прощення і мирив ся з нею. Се була висока стара баба, згорблена, голова в неї трусилась; з облича, змарнілого за довгі літа, видно ще було давню красу, а колись вона була першою красунею між чигиринськими дівчатами, тим то й достала ся вона за дружину найпершому юнакови в Чигирині — Дорошеви, синови Михайла Дорошенка, що був колись гетьманом. Був Дорош гарний з себе, багатий, розумний — усі так про його казали. Як послав сього Дороша Богдан Хмельницький у Варшаву, то так він там виявив свій розум, що поляки, хоч і як усе українське тоді ненавиділи, а його зробили шляхтичем, дарма, що він ніяк не нахияв ся зрадити козацьку справу або православну віру.

З ним, з отсим Дорошем, прожила жінка двацять і один рік і народила йому синів та дочок.

Як він умер, стала вона найстаршою в сім'ї, у всьому хазяйкою. З старшим сином Петром були в неї часто суперечки через Петрову жінку Пріську, з роду Хмельницьких, дарма, що сама йому радила з нею одружити ся, думаючи, що гаразд було-б синові посватати ся з тим родом, що з його був славетний Богдан. Се була вже друга жінка Петрова: з першою він недовго жив, і від неї була в його дочка, потім він віддав її за Лизогуба. Другої Петрової жінки батько Павло Яненко Хмельницький був братом у других Богданови. Дочку свою він присилував піти за Петра Дорошенка: Пріська кохала вже иншого, плакала, благала батька не занапастати її, не віддавати за нелюба; але батько не послухав ся, бо дуже хотїло ся йому мати зятя гетьмана, і силоміць повів її вінчати ся. Дорошенчиха сказала чоловікови, що ніколи його не буде любити, а найбільше зненавидїла свекруху, бо знала, що та наставляла, щоб син обив ся з Хмельницькою. Невістка скрізь робила перекір свикрусї, а та ні в чому їй не мовчала. Петро хотїв усяково догожати кінці, щоб таким робом прихилити її до себе і в суперечках її з матір'ю завсїди оступавсь за жінку. Через те в сина з матір'ю бували страшенні сварки — тільки їй можливі в такому громадянстві, яким було тоді козацьке, де галкі натури взагалї не вмїли себе втримувати.

Але незабаром гетьманша обурила й чоловіка. Було се тоді, як Дорошенко пішов походом на лівий бік Дніпра та й скинув там з гетьманування Бруховецького. Зоставши ся без чоловіка, Дорошенчиха знову зазнала ся з колишнім своїм коханцем; але свекруха, довідавшись про се, зараз подала про те звістку синові. Відомо з історії, що через се Дорошенко поспішив ся назад до Чигиринна і не покінчив розпочатої справи. Після сього він разом з тестем, віддав жінку в монастир. Чи втік від його кари Ворошенчин коханець — не знаємо. Вона просиділа в монастирі кілька років і навчила ся пити. Дочка її виростала без матері ще змалечку, нудьгувала по їй, раз-у-раз докучала батькови, розпитуючи про матір, аж поки гетьманови стало жалко жінки. Він поїхав з дочкою в монастир, щоби простити жінку за минуле, узяв з неї присягу, що буде йому вірна, і повіз знову до себе в господу.

Та не довго Дорошенчиха жила тихо: почала вона знову сварити ся з свекрухою, а завички своєї, що з монастиря взяла, — впливати ся, не то не покинула, а ще й дужче почала пити. Петрови раз-у-раз доводило ся мирити жінку з матір'ю, навчати жінку, а від неї слухати докори, що він їй світ завязав. Вона й тепер, як і попереду, сміло й широко казала

йому раз-у-раз, що не любить його і не буде ніколи любити.

Та не через саму жінку тільки не ладнав Дорошенко з матір'ю: суперечили ся вони і за його приятельство з бісурменами. Дорошенко змалку й до старих літ щиро по дитячому вірив у силу материного благословення; через те він ніколи не був до матері такий, як більша частина тодішних козаків була до жіноти; не міг він сказати: ти матір, але ти баба; я тебе шаную, але ти знай свою жіночу річ, а до козацької справи не мішай ся. Ні, в Дорошенка не було від матери таємниць і ніякої справи, ніякого походу або спілки не починав він, не порадившись з матір'ю та не взявши в неї благословення. Як намислив він піти під протекцію турецького султана, мати не дала йому благословення; але він тоді матері не послухав, і звертав потім усе на старшину та на козацьку раду, кажучи, що гетьман не самовладний державець, а повинен робити так, як присудить усе Військо Запорозьке. Як турецька протекція почала виявлятися так, як того й треба було сподіватись, і султан став вимагати в свого нового голдовника, щоб він набрав дітий у яничари, а Петро хотів був уже й послухатись наказу, стара так обурилась що почала проклинати сина, а палкий Петро так розсердив ся, що замкнув матір і кілька годин держав як невольницю; але тоді схаме-

нув ся, прохав у матері прощення, заприсяг ся їй, що буде дбати, щоб відкинутись від бісурменської протекції та пристати під протекцію до православного царя. І з того часу й справді Петро Дорошенко збайдужнів до спілки з бісурменами і пробував поладнати з Москвою. Того бажала його мати і весь народ, що, ратуючись від бісурменського панованя, втікав громадами за Дніпро шукати нових осель під православним державцем. І Петро й пішов би в підданство до царя московського, але тільки так, щоб Україна яко мога більше була самостійна й незалежна. Щоб досягти сього, він хитрував та мудрував. Утратив він мало не всю країну, що була під ним, тільки й зостав ся йому Чигирин, та й то дуже збезлюджений, — так його притисло московське й Самойловичове військо. Не пощастило йому й тепер закликати кримського хана та й примусити Самойловичевих козаків відійти від Чигирина.

Зібравши Петро Дорошенко всіх родичів, підійшов до матері, схилив ся перед нею на коліна та й каже:

— Мати! в-останнє благослови на добре діло: вийти з усіма чигиринцями та й покласти бунчук та булаву на волю царського величства.

— Кільки років чула я від тебе про се, і кілька разів давав ти обітницї, а опісля знов бі-

сурмена до себе на поміч кликав, — промовила сумовито мати.

— Не раз, — відказав Дорошенко, — казав я тобі, мати, що діялось те ради віри християнської і народу благочестивого, щоб вольности його зберегти.

— Хороші вольности придбав ти йому, народови сьому! — сказала мати. — Заганяти православних християн у кримську неволю, як череду: ото славні вольности!

— Твоє діло, мати, благословити, а ми вже самі знати-мемо, як нам поступати, — сказав Дорошенко.

— О, Господи, Господи! Защо ти покарав мене грішну, що я породила таку потвару! — репетувала стара. — Проклинати ме, Петре, тебе багато душ християнських, і внуки й прі внуки на тебе жалітимуться й плакати муть. Що ти думаєш? Чи ти над собою страшного суда божого не сподіваєшся?

— От і пішла, і пішла мати прежній молебень правити! — сказав прикро Дорошенко. — А вже ж не вернеться те, що минуло! Батько Богдан Хмельницький не дурно сказав: при сухому дереві й живе запалюється.

— Се треба занехати, — обізвався Павло Яненко, гетьманів тесть, — не про те тепер мовить ся — чи добре, чи не добре ми перше учиняли. Він кається. Він, свахо, в тебе бла-

гословеня прохає на добро, так що вже його колишнім дорікати!

— Схаменулись ви, та чи не пізно? — сказала стара. — Що то цар тобі тепер скаже? Скільки років його дуримо! На Сибір тебе зашле. Туди-б тобі й слід аби мого бідного, коханого Гриця вернули!

— Ти, свахо, за Грицем зажурилась, Гриця тобі жалко, бо Гриця при тобі нема, — сказав Яненко. — А коли-б Гриць повернув ся, а замість Гриця Петра закували в зеліза, то-б і за Петром побивалась ти, як за Грицем тепер по биваєш ся. Хиба Гриць того не робив, що тепер Петро? А вже ми всі одним миром пом'ятовані.

— Здаєть ся уже часу не маєм, — сказав Яненків син. — Мотовило, що посланий був до султана, попав ся барабашцям у неволю і лист гетьманський у його взято. Знають уже, що посилалисьмо знову кликати кримців. Се-го нам не пробачуть. Тепер як раз, як говорить стара на Сибір гетьмана зашлють.

— А який чорт нагадав того Мотовила послати, коли не ти, Яцьку, з своїми приятелями? — казав з жалем Яненко. — Я казав: не треба, і гетьман не хотів, так ви його збили з путя.

— Недобре зробили, що Мотовила послали, — промовив Дорошенко, — а ще гірше пам'яте, що Мотовило попав ся. Тільки тепер

мені Полуботок пише, коли я не стану барить ся і вийду до їх зараз, то вони Мотовила випустять і про лист наш до султана писаний, московському бояринови не обявлять.

— Потурай! — сказав Яненченко. — Тільки вийдем, так усіх нас у кайдани забють та в Москву зашлють.

— Обіцяє Полуботок і лист наш до нас вернути, — сказав Дорошенко. Ось читай, що вони написали нам.

— Одначе не прислали — відказав Яненченко.

— Пришлють, — сказав зважливо виступивши Вуехович. Присягаюсь на тім, що пришлють і бояринови московському не скажуть. Люди ж вони наші.

— А ти звідки знаєш? — сказав Яненченко. — Хиба вже з ними змовив ся: соболів московських захотів?

— Ти мене, Якове, соболями не урікай, — сказав з повагою Вуехович. — Молодий ще ти, щоб мені таке завдати. Я над твого батька старійший літами, а не те, що над тебе, хлопця,

— Мій писар вірний мені чоловік, — сказав гетьман. — Я не дозволю на його порікати.

— Не дозволиш, то й добре йому — відказав Яненченко. — На те гетьман еси. І про Мазепу казав ти колись, що вірний тобі. А Мазе-

па тепер перший чоловік у гетьмана поповича став.

— А що ж робити, коли так склало ся — промовив Дорошенко. — І Мазепу не винувачу я. Не класти було йому шиї під обух. Ті полковники, що від мене відцурались, більше винуваті. А всьому початок положив зять Лизогуб, що перший з них підлизав ся. Ті всі гірш мені зашкодили, ніж Мазепа. Та я тепер нікого не винувачу, бо їм нічого було більше робити. Бачили вони заздальегідь, що з сього усього нічого не виникне, тільки лихо. Тільки я винен, що не послухав їх доброї ради і на бісурменів надїяв ся.

— Мазепа мені великий приятель був, — сказав Вуехович. — І тепер, сподїваю ся, таким зостав ся. Пошлемо до Самойловича по сланців, а я лист до Мазепи напишу і прохати-му, щоб за нас заступив ся перед гетьманом. А Мазепа у Самойловича велику силу має. Та він такий розумний, що і з Москвою знати-ме, як повестись. Він усе поробить нам як слїд і залагодить.

— Так, так! — казав Яненченко. — Се такий шельмованець, що кого схоче поведе й виведе і в проваля заведе. Він підлестив ся до нашого гетьмана, а як побачив, що сонце йому вже не так сьвітить, як перше світило, так зараз і зрадив свого добродїя, тепер підлестив ся до поповича, а коли прийде час, — і того

зрадить. Такий то ваш Мазепа.

— Кого ж пошлемо посланцями до Самойловича? — питає Дорошенко.

— Мене, пане гетьмане, посилай! — обізваєся Кіндрат Тарасенко, старої Дорошенчихи небіж, чорнявий юнак, схопивши ся з свого місця.

— Добре! — сказав гетьман. — Ти, козаче, не дурень еси і на річі мастак. А другого кого пошлемо? Другий нехай їде сам Вуехович, коли він сподіваєть ся улаштувати все через Мазепу, свого давнього приятеля. Я приїду до Самойловича й до Ромодана, нехай тільки перед вами вони заприсягнуть ся, що мені нічого не буде і всіх наших зоставляють на своїх прежніх мешканях жити, і все, що діялось, не згадуватиметь ся. А я заприсягну не втручати ся у жадні козацькі справи і стану жити приватною особою. Ви з Тарасенком дайте за мене таку обітницю, а від них привезіть мене в листі таку, як я кажу й бажаю.

— Не повірять вони сьому, — сказав судія Уласенко, — скажуть: не перший раз обіцялись, а не виконали своїх обіцянок.

— Що-ж нам діяти? — сказав Дорошенко — Бач, Воронівка, Черкаси, навіть Жаботин і Медведівка усі відчахнулись від моєї влади. Уже тільки чигиринці та охоче військо тримають ся ще за мене, та й ті незабаром одійдуть бо вже охочим показав дорогу Мовчан. Не-

хай так робить ся, як Вуєхович казав. Благослови, мати!

— Як до царя подавать ся, так тоді матчиного благословеня треба, а як з бусурманами водитись, так тоді матчиної ради не слухаєш. Інші порадики єсть на те, — казала з жалем та злістю стара.

— Хиба я, мати, не прохав твого благословеня, як турка під Камянець кликав і як Мазепу посилав? — сказав докірливо Дорошенко.

— Не благословила я тебе. Перший раз що моє благословеня чи неблагословеня варто було, коли найперший владика митрополит благословив тебе на приязнь із турком. А в другий раз я не те, що не благословила тебе, а ще й кляла, а ти так розлютував ся, що аж руками на мене заміряв ся і замкнув мене, ніби яку зlodійку!

— Мати! — жалїбно промовив Дорошенко. — Аже ж я каюв ся перед тобою і вік свій каятимусь. Сам Бог прощає грішника, коли він покутує.

Тільки не такого, що як собака на блюваки свої обертаєть ся, як кажуть святі отці. Твоя покута шкилюваня з Бога, а не щира покута, — казала стара все дужче та дужче дратуючись.

— Пішла, пішла стара! — з прикростю скрикнув Дорошенко.

— Еге, — казала своє роздратована стара жінка. — Стара вона стала тая, що тебе породила й вигодувала! Розум через старощі втратила. Ну, то молодой слухай! Ще вона тобі в гречку скаче, се нічого. Було Хомі, буде ще й тобі.

— Ти, стара, на кого се натякаєш? — обізвалась Дорошенкова жінка, що весь час сиділа мовчки та мов дрімала, добре, видимо, вже хильнувши. — Нічого мене їсти та докоряти! Який зо мною гріх не став ся я його спокутувала не за один рік.

— Спокутувала! — одказала стара, злісно, сміючись. — З черницями, а може й з ченцями роспилась. Бач, і тепер очи залиті.

— Через кого я така стала, як не через тебе стара? — казала, схоплюючи ся з місця Дорошенкова жінка. — Усе через тебе! Як я заміж пішла за твого сина, так з першого дня як почала ти мене клювати та гризти та чоловікови на мене наговорювати, аж поки замкнули мене в монастир. А тепер досадно тобі, що упять мене взяли до себе жити.

— Прісько, годі! — згрізна озвав ся до неї батько її Павло Яненко.

— Прісько, годі тобі! втихомир ся! — так саме промовив до неї Дорошенко.

— Чого там годі? — казала роздратувавши ся Пріська. — Чого ви на мене гуртом на

падаєтесь? Сами до гріха привели та й гризете!

— Як ми тебе до гріха привели? — загомоніла стара голоснійше. — Хиба з нас хто направив тебе... памятаєш, як тебе уловили з молодцем та написали твійому чоловікови? О, ледащице! Сама ти в гріх ускочила, не боячи ся Бога і людей не стидаючись.

— Хто мене до гріха привів? — питаєте ви, — казала Пріська. — Батько, рідний батько, що оддав мене силоміць за нелюбого. От хто мене до гріха привів з початку. Я не хотіла йти за Петра, а мене гвалтом узяли та й повезли в церкву вінчатись. Петро знав кого брав. Хиба він кохав мене? Як би не Хмельницького роду була, то він би й не здумав мене брати, а як би взяв, то давно б мене зарубав.

— І давно було-б треба! — гнівний сказав Дорошенко. — Зробити -б з тобою, як Богдан зробив із своєю другою жінкою! — Миж бач, з батьком твоїм посадили тебе в монастир, щоб ти схаменулась та спокутувала. Ти-ж, бачу, все така ж, як і була.

— Атож! Олію з мене не вибете. І до смерти буду все така! — казала вже покрикуючи все дужче дратуючи ся, Пріська. — У гречку скакала та ще скакати-му. От що! Ось поїдь, Петре, відсіля місяців на два або на три. Побачиш тоді, чого я тут нароблю!

— Цить, навіжена! — гукнув на неї Доро-

шенко. — Хиба схотїлось знову під чорний каптур? Добре мабуть випила!

— А що-ж? — говорила палко Пріська. — Випила! Тобі можна, а менї так нї! Ти гетьман, позавчора накликав музики та пішов у шинках танцювати, а я, гетьманша, зберу жінок та козаків та й піду вулицею. Оттак! — та й крутнула ся до того слова.

— Що менї зробиш? — казала вона мов несамовита. — В монастир запакуеш? — Садовини! Заріжеш може? Рїж! Я тебе не любила, не люблю і нїколи не буду любити.

— Нехай тобі лихо! — сказав Дорошенко. — Хиба я тебе люблю? Держу тебе того ради, що дочка мала єсть. Та й те: яка ти б не була, а все-ж таки ти менї жінка шлюбна. Тим і держу, хоч не хочу.

— І держиш і держати-меш, мій голубе, хоч хочеш, хоч не хочеш! Узяв, так і терпи всі мої вибрики! — казала, заливаючись глузливим смїхом Пріська.

— Дочко, вгамуй ся, промовив до неї батько навчально.

— Не гримай на мене, батечку! — одказала йому Пріська. — Навіщо оддав мене за нелюба, а не за того, хто був менї милий.

— Чорт тебе знав, хто в тебе милий був — сказав Дорошенко.

— Нема вже його, нема! — казала Пріська. Тепер кого надибаю на дорозї та сподобаю,

той мені й милий. Богато милих буде! Що день, то один милий, а на другий день — інший милий. От яка я. Петро се добре знає.

Мати схопила ся з місця й закричала:

— Петре, сину, забий їй рота, щоб не верзла такого! Боже! якого сорому довелось наслухатись від невістки!

— Прісько! — гримнув тупнувши ногою, Петро. — Не дратуй мене! Не вдержусь, битиму!

— А я тобі дам дулю під ніс! — сказала Дорошенчиха. — Ось глянь — яка дуля! На, покуштуй, мій голубе!

— Дочко! — гукнув батько, кинувшись на дочку.

— Прісько! — гримнув Дорошенко і вхопив її за руку.

Пріська подивилась на його так, що йому стало її жалко.

— Прісько! — казав далі Дорошенко, — іди собі в свою світлицю та виспись. Бо ти, бачу, вже чимало випила. Хто се їй горілки припіс?

— Сама взяла в тебе в шаховці. Найшла та і напилась, — одказала Пріська.

— Іди, йди! — казав Дорошенко, всміхаючись та силкуючись удавати, мов би все те повертав в жарт. — Іди, серце, коханко!

Пріська пішла до дверей, пританцьковуючи та приспівуючи:

І бив мене муж, волочив мене

Ой бив і рублем, ще й качалкою.

А ік світу назвав ще й коханкою!

Вона вийшла.

— Нехай іде собі та виспить ся, — сказав Дорошенко. — Лихо з такою малоумною жінкою! А подумаєш: чим винна вона, що їй Бог розуму не дав? От тепер, здихавшись її, псчнемо знову про діло наше.

— Зятю! — казав Яненко. — Сї москалі далєбі не такі страшні й люті, якими тут у нас здають ся. Я приглядався до них, як був у Московщинї. Приняли мене ласкаво, до самого царя водили до руки... І церкви у них такіж як у нас, христїянські, тільки богатші та крашї від наших. З Москвою в братерствї жити нам згоднїйше, нїж з бісурменами. Бо вже ми досвідчили, що то єсть побратимство з кримцями та з турком. Що нам бісурмани вчинили? Тільки Україну спустошили! яких не побили, ті повтікали. Куди нам тепер подїтись? Не шукати милости у тих же бісурман, та й те, бач: ми вже прохали, так не дають бїльш, тільки нас манють. Один раз помогли, у ляхів собі Подїле забрали, та й годї. Уже не до ляхів нам тулитись.

— А чому ж не до ляхів? — сказав Шульга, полковний охочих козаків. — От тепер би з нїми краще було поєднатись. Як би вони побачили, що ми тепер лїпше до них як до Мо-

скви, привертаємось, то-б їм припало дуже до душі.

-- Їм би, може, й припало до душі, та нам не по нашій шкурі! — сказав Дорошенко. — Ні, Шульго! сього вже вдруга та втретє не кажи. Ніколи, поки світ сонця, козак з ляхом не зійдуть ся.

— Сто чортів їх батькови й матері, тим ляхам-бісам! — скрикнув обозний Бережецький. — Тільки моя така щира думка, що відцуравшись від ляхів, не приставати й до Москви, на підмову їй не давати ся, а славне Військо Запорозьке низовее: от наша надія! О, як би ми тримались всі вкупі: не те, що ляхи, але і москалі не поборолиб нашої козацької сили.

— Добра твоя мова, — сказав судія Уласенко, — тільки як би років хоч десять попереду була проказна. Бо вже тепер Україна через внутрішні свої розрухи нінащо звела ся.

— Ми з війском низовим єдналисьмо, — сказав Дорошенко. — І перед кошовим присягу цареви виконали. Так Москва тої присяги не поважає і бояри її не хочуть, кажуть, щоб виконали ми присягу перед Самойловичем і перед Ромоданом, а не иначе. Що робити? Не хотїлось нам коритись перед поповичем, та нічого не вдїєм. Не поповичеви поклонимось, а цареви, що його настановив і посилає. Учиню так, як цар, велить, а огісля не маю кно-

вати нічого. Житиму в приватї, тихомирно. Що там робитиметь ся, — менї все байдуже! Нехай тільки мене вже не займають і всю рідню мою, і при нашій худобі нас нехай зоставляють. З нас і буде. І поповичеви годитиму. Що схочуть нехай витворяють зо мною! Усе терпіти буду! Богато я погордував людьми на своєму віку. Покайтесь при кінцї віку хочу. Адже кажить ся: в терпінїї стяжіте ваші душі. Мати, благослови!

— Аби тільки за перші злі вчинки не взявся, — сказала стара. — А на добрі я благословляю.

Мати з сльезами на очах, устала, зняла зі стїни образ Спасителя в терновім вінку та благословивши ним сина, що стояв перед нею похиливши голову, промовила:

— Сину мій любий, сину первородний! За все, чим проти мене прогрішив еси, я тебе прощаю і благословляю на життя нове. Пошли тобі, Господи, здоровя і щастя!

Як одбули благословеня, Дорошенко звелїв покликати того, що привіз Полуботкового листа. Приведено Молявку.

— Скажи менї правду, козаче, та тільки щирю правду, як перед Богом. Не відбріхуй ся! — казав йому Дорошенко. — А я тобі даю справедливе слово гетьманське: не буде тобі нічого злого. Ти піймав мого Мотовила? Не бій ся, кажи просто.

— Я, пане гетьмане! — відказав Молявка.

— Я так і думав, — сказав Дорошенко. — Бо завіщось велике тебе зразу так піднесли що з простого рядовика хорунжим сотенним учинено. Як же ти його піймав? Чи дав тобі про його хто заздальгідь звістку?

— Вийшовши з Чигирина, угледїв я, що якийсь бідолашний старець виліз крадькома з городу. Підозрілим менї те здалось. Я догнав його. Подарував спершу йому своє одїня й сапянці, а у його взяти хотїв, що на йому було. Він не дав ся. Тодї я догадав ся, що тут щось є, гукнув козаків, роззули його і з личаків вийняв лист.

— Кажи правду — спитав Дорошенко: — Мотовила не посилено до московського боярина?

— Ні, сидить у Борковського за сторожею, — відмовив Молявка.

— І листа мого не посилено до московського табору? — питав Дорошенко.

— І листа не посилено, — відказав Молявка.

сказав Дорошенко, — пошлю Вуєхови і Тарасенка до обозу пана Самойловича й Гомодана: нехай умову підпишуть і присягнуть обопільно. Тодї я до них приїду гетьманство своє здавати. А тим часом, поки мої вернуть ся, ти зостанеш ся аманатом. А Полуботок нехай мого Мотовила пришле

до мене і лист той мій, що перенято. Я тоді разом з тобою до них виїду.

VIII.

У козацькому таборі, в наметі наказного гетьмана Полуботка зібрали ся всі полковники що були під Чигирином. Вони сиділи за столом, а перед ними стояли Дорошенкові післанці Вуєхович та Тарасенко. Вони розказали полковникам, що Мотовила послав Яненченко, а гетьман про те не знав і не хотів того, упевняли, що з Яненченком в гурті трохи недосвідченої молодіжи, що й сама не зна, що робить, а більшість чигиринців укупі з гетьманом непохитно стоїть на тому, щоби щиро не лукавлючи, скорити ся. Вуєхович благав полковників учинити в сій справі по товариському, не сповіщати про перенятий лист Косагова, простити нерозумну молодіж і не думати, щоб Дорошенко приставав до такої лукавої справи, а Дорошенкови відіслати й Мотовила, і винятий у його з личаків лист. Тоді Дорошенко негайно приїде до їх у табор. Полуботок відказав, що все зробить ся так, як хоче Дорошенко, тільки хай Дорошенко негайно після того, як відішлють до його Мотовила з листом, приїздить до московського табору на річці Янчарці та й положить там перед усіма свої клейноди, а тоді поїде в голов-

ний табор до Ромодановського й Самойловича. Полковники зараз ізвеліли вернути Дорошенкови листа перенятого та й відіслати Мотовила в Чигирин, а Вуєховича й Тарасенка відіслали до Косагова, а від його ті поїхали в головний обоз до Самойловича й Ромодановського.

Тимчасом новий хорунжий чернигівської полкової сотні сидів у господі в Вуєховича, а мати писарева гостила його дуже щиро. Над зечір сказано Молявці, що кличе його гетьман. Він вийшов з Вуєховичевого двору, але там дожидали його Яненченко та його приятель, колишній ведмедівський сотник Губар. Яненченко сказав до Молявки.

— Ти піймав Мотовила.

— Я — відказав Молявка. — Я вже повідав самому ясновельможному.

— Чи ти козак правдивий, чи може московський шпиг — питано його.

— Я козак правдивий, — відказав Молявка.

— Так слухай, — сказав Янеченко, — не всі у нас такі ледачі, як наш гетьман, що старого бабського черевика не варт. Не над козаками йому гетьманувати, а свині пасти. Без Дорошенка знайдемо собі иншого гетьмана. Чутка у нас права, що турецький цар, довідавшись про Дорошенкову зраду, нарік гетьманом сина славної пам'яті Богдана Хмельницького, Юрася, настановив його князем Малоро

сійської України і велїв одягти його в каптан і берет йому дати. Ми до його пристанем, коли зявить ся з турецьким непобідженим військом. Людий хоробрих, розумних і сталих нам треба. Відпокутуй вину свою, що вхопив нашого чоловіка в неволю. Приставай до нас. Зоставай ся з нами, відступись від московського царя і присягни служити Богдановому синові. А коли не схочеш так учинити, — світу божого більш не побачиш! Тут зараз тебе і смерть постигне.

— Не те, що до вас пристану, — відказав Молявка, — а намагатимусь наших козаків чернігівського полку та й інших, як прилучить ся, відвернути від регіменту Самойловичевого.

— А брешеш, сучий сину! — сказав Губар. — З ляку за свою душу нам ти се кажеш! Відкіля се воно так сталось, що позавчора, слугуючи вірно гетьманови поповичеви, ти полонив нашого чоловіка, а сьогодні вже одної думки з нами став? Брехня, брехня, не піддуриш нас! Думаєш як небудь вишмигнути від нас, а потім доведеш на нас!

— Ні, панове, — відказав Молявка, — не хочу вас піддурювати, з щирого серця вам кажу. Хиба ви думаете, у нас на лівому боці забули про батька нашого Богдана? Хиба тоді про його забудуть, як уже нї одного козака там не зостанеть ся. Поки світ-сонця памята-

ти-муть і згадувати муть його і синови його служити раді будуть мало не всі. У нас як би просто ректи: відступіть ся від царя та приставайте до турка або до ляха, то правда — мало-би знайшло-б ся охочих. Або так сказати відречіть ся від регіменту Самойловича, нехай буде вашим гетьманом Дорошенко або Ханенко, або хто инший, хоч би хто із вас, то ледви чи і на те пристало богато. А Хмельницького імено — велике то слово. Тим і я, панове, як тільки сказали ви що турецький цар наставляє Хмельниченка не тільки що гетьманом, а ще князем зараз Бог зна як зрадів і з першого слова сказав, що хочу йому вірно служити! У нас, панове, давно така гадка між народом ходить, що колинебудь прийде Юрко Хмельниченко відбирати свою батьківщину, і тоді всі до його пристануть, і вся Україна поєднаєть ся, і не буде над нами ніякого чужого панованя, ні московського, ні лядського, а своє власне буде і всім лихам кінець прийде, і щастя Бог дасть людям своїм.

— Як би про Хмельниченка тобі не сказали, то ти-б таки все згодив ся на всяку нашу гадку, аби тільки від нас вирвати ся. Бо ми тобі сказали, що смерть постигне тебе, коли не згодиш ся, — сказав Губар.

— Ми тебе тільки так дражнимо, а ми тебе зараз поведем та розкажемо тебе розстріляти: як московського шпиґа.

— Не злякав ся я, бо на те я козак, — казав Молявка. — Чи можна козакови смерти бояти ся? На тім козацьке життя стоїть, що видюща смерть скрізь в него перед очима. Не вірите мені, то ведіть і розстріляйте. Колинебудь умирати треба. Хоч десять літ, хоч двадцять, а все таки колинебудь смерть прийде. Вічно жити не буду. Розстріляйте мене коли не вірите, а я вам правду сказав: ви мене питали, так я вам і сказав так як думаю. Я перед вами на сьвятім хресті і на . . вангелію заприсягнув, що вірно служити-му Богдановому синові. А не вірите, — розстріляйте мене.

— Губарю! — сказав Яненченко, — поклич Остапатенка. Нехай перед нами трома присягу виконає. Людий нам треба.

Губар швидко побіг. Молявка стояв мовчки задуманий, дожидаючи що то буде.

Яненченко перший озвав ся та й почав лаяти Дорошенка. Молявка тільки слухав. Незабаром вернув ся Губар з новим чоловіком, і Молявка пізнав того канцеляриста, що, як він уперше приходив до Чигирина розказав йому, з Вуеховичевого наказу, про Мотовила. Молявка зараз догадав ся, що в сих добродіїв від яких залежала тепер його доля, нема проміж собою щирости, що вони один на одного чигають.

— Сей козак до нашої думки пристає і хо-

че нам в пригодї стати, — сказав Яненченко. Тодї він розказав, що Молявка хоче підмовляти лївобічних козаків передати ся до Хмельниченка.

— Чи приймати його до нашого гурту, чи може розстріляти як московського шпиґа? Як думаєте, пане Остапе? — питав ся він далї.

— Я так думаю, що приймати його до гурту. Нам людий треба, — сказав Остаматенко.

— А Дорошенко нехай вієть ся до дїдька! — почав знов Яненченко. — Нехай покуштує московського батога, як Демко Многогрішний, що відобрав добру нагороду за свою вірну службу цареві.

— Хиба один тільки Демко? — промовив Молявка. — А Яким Сомко, а Васюта Золотаренко, а Оника Силич? А Методїй архієрей? Уже хто до Москви прихильнїйший був, як той архієрей? А як йому за те Москва віддячила? Що казати! Мало хиба нашого люду занастила проклятуща Москва! У нас така чутка досї ходить, що й самого батька Богдана Москва завчасу з світу білого звела: отрути, кажуть, йому піддали за те, що боярам не хотїв годити. Московський цар тільки що зветь ся й пишеть ся самодержець, а править не він. Се їм заправляють і роблять що хочуть бояре, а цар тільки спить та їсть та пе в смак.

— Правду, товаришу! — сказав похваляючи Яненченко. — Ходім же у церкву, — там за присягнеш ся. У нас єсть і піп такий, що з нами в єдиній згоді.

Змова про те, щоб закликати Юрася Хмельницького вже складала ся в Чигирині, хоч ще не дуже багато пристало до неї людей. Товариства у Яненченка було може яких зо трое десятків чоловіка. Серед них був один чигиринський піп. Колись він козакував на Запорожжю; учив ся колись в бурсі, а тоді кілька років разом із запорожцями воював по степах та ріках. Щось він проброїв у Коши, — за те його хотіли забити киями. Він утік із Січи, прийшов до митрополита Тукальського та й просив висьвятити його на попа. Се в ті часи частенько траплялось, що козаки, будиши попередю добрими воїнами, як на свій час, ішли потім у духовенство. Митрополит висьвятив і сього козака та й настановив другим попом до одної із чигиринських церков. Його й намовив до своєї справи Яненченко. Всі чотири прийшли до сього попа і просили взяти присягу від нового товариша. Піп вийшов з свого дому; боячи ся, щоб не помітив і не довідав ся про справу старий піп тої церкви, де він був тільки другим; піп провів козаків до церкви, наказавши їм іти не вкупі, а поодинокі. Як зійшли ся в церкві, Молявка перед хрестом та Евангелієм проказав за Яненчком

присягу, а в тій присязі обіцяв ся перед Богом відкинути ся від московського царя і вірно й щиро служити Георгієви Гедеонову Венжикови Хмельницькому, гетьманови і князеви Малоросійської України.

Тим часом привезено до Дорошенка Мотовила з перенятим листом та разом і лист від Полуботка; наказний гетьман закликав Дорошенка негайно їхати, як обіцявсь, у табор. Уже було пізно.

— Завтра вранці поїду, -- відказав Дорошенко.

Переночували. Як розвиднилось, Дорошенко звелів по всіх чигиринських церквах ударити в дзвони, щоби зібрав ся народ і сказав покликати до себе Молявку. Той тим часом, за присягнувшись на вірність князеви Малоросійської України, радів, що визволив ся з небезпеки, та втішав ся гарними мріями про те, як за нові послуги цареві, його ще висше піднесуть на службі. Він прийшов до Дорошенка, як гетьман покликав його. Біля рундука вже стояв осідланий гетьманський кінь.

— Тепер ти вільний — сказав йому Дорошенко. — Поїдемо разом зі мною до вашого табору!

Вийшовши з дому, Дорошенко скочив на підведеного коня та й виїхав з двору. На рундуку стояла його сім'я. Старшина була вже вся на вулиці дожидаючись там гетьмана. Усе

місто вже оббігали сердюки, скликаючи народ у раду. І коло гетьманського дому натовпилось стільки народу, що Дорошенко насилу міг проїхати, щоб стати на такому місці, звідкіля було-б далеко чути його промову.

Сидів Дорошенко верхи на сірому доброму арабському кони, — колись сього коня подарував йому турецький везир. Він голосно промовляв:

— Православні христіяне! Добрий народе українсько-малоросійський! Приходить нам наш останний час. Не можна вже нам стояти за свою вольність. Сами відаєте: скільки літ стояв я за неї і чого не робив: і турків, і татар закликав, але бісурмане, імя наше християнське ненавидячи, не щиро нам давали поміч, думаючи про те тільки, як би наш край у вічну неволю під себе загорнути. Куди не повернемось — усюди нам боляче й гаряче. Україна сьогобічна спустіла. Народ, який зоставсь не побитий від чужого меча, розбіг ся, покинувши батьківські оселі. Нї з ким стояти. Зостало ся просити ласки в православно-го царя. Видимо то усїм, що моя думка була здавна така, що нема нам ліпшої долї, як зоставати ся під високою рукою царського пре світлого величества, єдиного православного монарха на сьвітї. Тільки тому перешкодою було те, що православний цар не приймав нас а казав нам, щоб ми покїрні були ляхам. А ми

під ляхами бути не хотїли і згодити ся з ними нам нїяк не можна було, бо ляхи вельми зрадливї люди і слова свого не додержують. До того й старшина наша не вся приставала на те щоб одностайно цареви служити і покїрними бути, — боячись за свої вольности. Торїк, як сами знаєте, присягнули ми на віру православному цареви перед кошовим запорозьким Сїрком, але царському пресвітлому величеству тая наша присяга не приймовна, і тепер посилає православний цар свою війскову силу, щоб ми присягали перед гетьманом Іваном Самойловичем і царським боярином князем Григорієм Ромодановським і перед ними з себе гетьманство своє зложили. Бити ся нам не годить ся, та й нї з ким до бою стати. Здаймо ся цілком на ласку царського пресвітлого величества, з тим єдине услівем, щоб нас при нашїм бідолашнім житю і при нашій щуплій худобі zostавили. Така моя думка, панове громадо.

— Згода! згода! — загукали звідусіль.

— Нема згоди! — гукнув з юрби один гострий голос, а за ним голосів іще з двадцять мов луною озвали ся: Нема згоди!

— Хто кричить: нема згоди — нехай вийде й скаже: що-ж нам дїяти і куди подїти ся? — сказав Дорошенко.

— Під турком лїпше буде! — гукнув хтось.

— А чому до ляхів не послати? — озвав ся Шульга.

— До чорта з ляхати! — гукнув брацлавський полковник Булюбаш. — Хто ще скаже, щоби нам коритись ляхам, того ми камінюками побємо!

— Ляхи наші природні вороги! — гукали інші.

— Красше чортови коритись, як ляхови! — казали деякі. — Нема з ляхами згоди і до віку, до суду не буде!

— Я бачу, — сказав Дорошенко, — що все велике множество чигиринського люду хоче покорити ся волі православного монарха, царського пресвітлого величества. Так я поїду до гетьмана Самойловича, поклонюсь йому і здам своє гетьманство, випрохавши тільки, щоби вас з осель ваших силою не виводили. А сам куди скажуть мені їхати, туди й поїду. Простіть мене, братя, коли чим, яко чоловік, прогрішив ся проти вас усіх загалом і проти кожного з осібна; і я всіх тих прощаю, коли хто проти мене зло мислив!

— Нехай Бог тебе покриває своїми святими крилами! — загукав народ.

Священики в ризах вийшли з хрестами в руках. Попереду понесли Євангелію, образи, корогви. Дорошенко зійшов з коня та й сів у колясу. Богато людей бачило, що в його на очах забреніли сльози.

Дорошенкова коляса помалу їхала за охрестами. Позад коляси й збоку їхало, йшло й бігло багато народу, чоловіків і жінок: ті їхали верхи, ті возами, а найбільше йшли пішки. Були тут сивоволосі діди, були й хлопці підлітки. Під дзвони церковні уся процесія тая вийшла з брами городської та й рушила на південь. Як переїхали козацький табор, питалися вартові — хто їде. Відказувано: Гетьман Петро Дорошенко їде в військо царського величества здавати гетьманство.

Дорога, оточена з обох боків вельми старо давніми могилами, що їх так багато кругом Чигирина, вивела в яр, де текла річка Янчарка. Над нею білїлися полотняні намети московського війська. Перед наметом проводирі Григорія Івановича Косагова стояв стіл, а на ньому лежав хрест та Евангеліє. Косагов уже дожидався Дорошенка, стояв у темночервоному каптанї, гаптованому золотою травою, з ковняром, садженим перлами; на голові в нього була островерха соболева шапка. Коло Косагова стояли московські начальники й українські полковники, що були під Чигирином. Процесія вже дійшла до намету; корогви й образи сяли під проміннями ясного сонця.

Підїхав врештї до намету і гетьман у колясі Дорошенко ступив до долу, за ним винесено з коляси бунчук та булаву; бунчук постав-

лено біля столу, булаву положено на стіл.

Дорошенко, наблизившись до Косагова, уклонився, торкнувшись пальцями до долу, й сказав:

— Стольнику великого государя, Григорію Івановичу! З волі великого государя мого царя і великого князя Федора Олексіївича всієї Великої, Малої і Білої Росії самодержця, приїхав я поновити перед тебе присягу на вірність царському пресвітлому величеству, що виконав я попередю перед кошовим запорозьким Іваном Сірком та донським отаманом Фролом Минаєвим.

Косагов відказав:

— Гетьмане Петре Дорофеевичу. То вчинив ти дуже добре. Великий государ тобі за те виявляє свою ласку і хвалить і велить спитати тебе й усіх чигиринських козаків і все поспільство про здоровля. Ось хрест та Євангеліє. Заприсягнись перед нами, що ти поїдеш до гетьмана Івана Самойловича та до боярина князя Григорія Григоровича Ромодановського в обоз під Воронівку здати своє гетьманство і виконати присягу на вірне й вічне підданство його царському величеству.

Дорошенко підійшовши до столу, проказав присягу за попом, що приїхав разом з Косаговим.

Після присяги Дорошенко привитався з Подуботком та з іншими козацькими полковни-

ками та, показуючи на Молявку, що ззаду стояв, промовив:

— От ваш аманат, живий і здоровий. По-можи вам, Боже, за те, що обійшлись як слід братам і товаришам. Тепер уже все скінчилося. Воювати проміж себе не будемо. Прийміть мене до свого гурту, бідного вигнанця, не забудьте, що діялось перед сим. Сами ви люде розумні, зрозумієте, що я мусів зберегати що мені припоручено було, а тепер нехай божа воля станеться.

— Ти, пане, свою справу чинив, а ми свою чинили, — сказав Борковський. — Не памятай і ти, що ми на тебе війною ходили. Як перед сим широко ворогували, так тепер, замирившись, станем тебе поважати і кохати як брата й товариша.

— Вернуть ся мої посланці, тоді я з вами до головного обозу поїду, — сказав Дорошенко.

Полуботок запросив Дорошенка до намету на чарку горілки. Подано Дорошкові налитий вином срібний кубок. Узявши його, він підняв кубок в гору і проказав здоровля гетьманові і всьому Війскові Запорозькому.

За наметом загомонів народ. Загукали: — "Повернулись! повернулись!" Дорошенко, не допивши, поставив на стіл кубок, підійшов і відгорнув полу в наметі. Він побачив Вуеховича і Тарасенка, що вставали з коляси і кожен держав у руках аркуш паперу. Їх колясу

кругом обступили чигиринці, що прибули разом з Дорошенком.

— Що, братця? — гукнув до них питаючи Дорошенко, — ще вони й не підійшли до нього.

— Усе як належить! — відказав Кіндрат.

— Дякувати милосердному Богови, — голосно промовив Вуєхович. — На все згодились і твою милость як найскорше до себе чекають. От листи від пана гетьмана й від боярина Ромодана. А се, пане, лист до твоєї милости особистий від пана Мазепи, — додав Вуєхович.

Дорошенко поперед усього вхопив лист від Мазепи, бо йому дуже хотіло ся, щоб не виявилось перед московським боярином, що Моговила послано до султана Нуреддина. В цьому листі від Мазепи він знайшов тільки не виразне й коротке впевнення, що гетьман і старшина у всьому задовольять бажання Дорошенка, що переказав Вуєхович.

ІХ.

Визволившись з Чигирина, Молявка розказав поперед усього про все, що з ним було, своєму полковникови Борковському. Негайно Борковський сповістив про се наказного, а Полуботок зважив, що Молявчині звістки такі важні, що треба вислати самого сього Мо-

лявку до гетьмана. Нехай він сам особисто розкаже ясновельможному все і тоді головні регіментарі царських військ можуть завчасу зміркувати що їм робити і яких заходів ужити, щоби зупинити баламуцтво, що наново починало ся. Полуботок звелів скласти про се лист до Самойловича, дав його Молявці, щоби той подав гетьманови, і звелів в додатку до написаного ще й словом ширше оповісти про все, що треба буде від Молявки знати.

Того-ж дня рушив Молявка і прибув у головний обоз під Воронівкою. Його, яко післанця від наказного, проведено до гетьманського становища.

В ті часи походи відбували ся не так швидко і не з таким малим обозом як тепер. Провідники спиняли ся з війском часом на довго і повинні були мати собі всі вигоди, які мали дома. Про вигоди підстарших та рядовиків, навіть про їх харчоване дбали тоді мало, але найстарші начальники, ті вже завсіди брали з собою всього багато. В українського гетьмана в поході була й своя походна кухня, і канцелярія, і слуги — часом дуже багато. Гетьман Самойлович, ходячи походом вкупі з московським боярином, що командував царським війском, посланим на Україну, робив бенкети, запрошував на них і свою і московську старшину, посилав до столиці післанців з вістями, приймав московських та інших послів

та посланці, чинив у походї суд і кару в купі з старшиною. Через такі звичаї треба було брати з собою і возити багато річей і людей, а надто, що край був малолюдний, культура убога і не скрізь можна було добути що треба. Таким робом, коли де спинялось військо на довший час, в обозї ставав одразу людний та галасливий город. Так було й під Воронівкою.

Гетьманське становище було посеред обозу. Там стояла купа наметів, а серед їх найчепурнійший та найкращий був Самойловичів Поділений він був на три частини, одгорожені одна від другої полотняними пофарбованими завісами. Перша частина була мов велика саля, обставляна полицями з силою срібного посуду. По серединї стояли столи а коло їх складані стільці. Туди введено Молявку. Самойлович був тоді в иншій частинї намету, де він спав, і сидів там на своєму походному ліжку перед столом, що на йому лежали папери. З ним було двоє з близьких до його людей, але таких, що не мали посади серед старшини: один був Іван Степанович Мазепа, а другий Василь Леонтович Кочубей; обидва вони були тільки військовими товаришами, одначе в війську всі вже знали, що то найблизші до гетьмана люде. Прочитавши лист Полуботків, що привіз Молявка

і подав через служебника, гетьман дав його прочитати Мазепі і Кочубеєві, тоді звелів Мазепі поговорити з тим хоружим, що привіз листа.

Увійшовши в передню частину гетьманського намету, Молявка вразив ся, побачивши таку силу срібного посуду. Нічого такого не міг він дсі бачити, бо жив серед непишного побуту козацького, де якихсь пять-шість срібних чарок та срібна сїльничка в судникові уважало ся вже за прикмету не знать якого достатку. А тут у мисниках скрізь порозставляваних, жахтїла як жар безліч позолочуваних та срібних з черню роструханів, кубків, солянок, ложок, колодочки ножів та виделок — все пороблене дуже штучно.

Молявка вже привхив себе до шаноби перед вищими особами та ще й чув од Булавки, що в гетьмана Самойловича генеральна старшина не зважаєть ся сама сїсти — аж поки гетьман не запросить; тому Молявка не смів сїсти, хоч там і чимало стрільців було по розставляваних. Молявка стоячи розглядав посуд, не зважаючись підійти до його ближче. Нарештї відгорнулась завїса, що відгороджувала передню частину намету від середної. Ізза неї вийшов худорлявий, середнього росту чоловік; облича в його було дуже добродушне, губи всміхали ся, але чорні очи

проймали поглядом глибоко. То був Мазепа.

— А де чернигівської сотні хорунжий, що привіз від Полуботка лист до ясновельможного пана? — спитав він, позираючи по наметі.

Молявка зараз підійшов до його та й поклонився низько. Мазепа сказав:

— Роскажи мені, серденько, козаче, як ти ходив до Дорошенка в Чигирин, що там бачив і що чув. Усе роскажи по ряду; ясновельможний гетьман велів тебе розпитати.

Молявка почав дрібно розказувати про свої пригоди і як довелось йому казати про свої власні вчинки, Мазепа рухами виявляв йому хвалу. Але Молявка й цього разу як Борковському не казав, так і Мазепі не згадав що про Мотовила його перестережено заздалегідь у Чигирині. Мазепа, пильно дивлючись йому в вічі, перепинив його питанєм:

— А Вуєхович тобі нічого про се не казав? Він не говорив з тобою? Може він, коли не сам, то через кого іншого звістив тебе?

Не зважився Молявка сказати ні, бо бачив що сей пан, що питає його, мов сам читає його думки. Він сказав, що саме так і було.

— А не знаєш, як звуть того, що тебе звістив? — питав Мазепа.

— Його звуть Остаматенко. Я довідався

про те опісля, як мене Яненченко підмовляв, — тоді й сей був з Яненченком, — сказав Молявка.

— Кажи далі, — звелів Мазепа.

Молявка оповідав, як Дорошенко залишив його аманатом. Мазепа сказав:

— Дорошенкови хотілось, щоб московські бояре не знали, що він хотів бісурмена знов закликати. Нехай не турбується. Хоч нічого не утайть ся від нас перед царським величеством, однак Дорошенкови з того лиха не буде.

Молявка розказав, як Яненченко з товаришами примусили його дати присягу на вірність Хмельниченкови.

— А як же, козаченьку, не соромно було тобі давати мальовану присягу? — казав докірливо Мазепа? — Хто-ж після цього віру мати-ме і другій твоїй присязі?

Не давши відповіді, Мазепа вийшов. Молявка стояв, мов хто його мокрим рядом накрив. Він почув, що Мазепа вивернув йому всю душу навиворіт і зазирнув у неї так глибоко, що сам Молявка ніяк не хотів би, щоб хто так туди зазірав.

Мазепа переказав гетьманови все, що чув від Молявки.

— Я думаю, — сказав гетьман, — тепер, як

ми вже знаємо, що в Чигирині складається факція за Хмельниченка і його навіть чекають з турецькою силою, то вже Дорошенка жадною мірою не можна зоставляти в Чигирині. Бо Дорошенко через свою жінку свій чоловік Хмельниченкови. І Павло Яненко, тесть його, і діти Павлові того-ж роду. Як Дорошенко приїде до нас, сказати йому зараз що з царської волі мусить він незабаром перебиратись на наш бік Дніпра. Я йому покажу мешканя. Ти що на се повідаеш, пане Іване?

— Ясновельможний пане! — сказав Мазепа — Ти нашого зданя питаеш, ніби шкилюючи з нас. Бо нам зостається тільки як дурням лупати очима і ніби твоїй милості похлібствувати. Хоч який справедливий слуговець своїй вітчині — не зможе тобі власної ради дати, бо як скаже щирю правду, то правда та мусить походити не від його, а від тебе, бо скаже те, що ти перш сам вимовиш. Твоя милость завше даси сам таку мудру резолюцію, що нам не зостанеться нічого, тільки згодитись з тобою. Бо хоч би ми три дні, п'ять день міркували, то не додумались би нідо чого найліпшого. Як би в царя, великого государя нашого, на Москві, коло його пресвітлого престола були такі особи мудрі, як наш гетьман, — не діялось би того, що діється часом.

— Я думаю, — казав тоді Самойлович, — Дорошенкови дати мешканя в Сосниці, бо то буде недалеко від Батурина. А в Сосниці сотником наставити козака такого, щоб він за Дорошенком пильно назирав.

— Істино розумно! — сказав Мазепа, а за ним ті самі слова сказав ще й Кочубей.

— А сотником наставити того хорунжого, що привіз нам сей лист, — сказав гетьман. — Що ви на се скажете, панове?

— Ясновельможний пане! — сказав Кочубей, — сей корунжий, бувши в Чигирині, заприсягсь Хмельниченкови слугувати. Чи не зрадить він і нас, як тепер уже зрадив Хмельниченка, заприсягши йому віру?

— А ти що на се повідаєш, пане Йване? — спитав Самойлович Мазепу.

— Я — сказав Мазепа, — своїм малим розумом уважаю так, що нема нічого мудрійшого як того хорунжого наставити сотником там, де мешкати ме Дорошенко. Видко вже що то за голова, коли так хитро мудро не великим коштом і нам користо справив своє поручене в Чигирині. А що пан Кочубей промовив, то з надто чулої горливости до спільного добра, але несправедливо. Коли ворог приставить ніж до горла та стане казати: присягай мені, а то я тебе заріжу, то прийдець ся

хоч кому згодити ся з ним і штучно присягнути, а потім усе те на добро своїм повернути, — то буде розумнійше, ніж голову положити і дарма пропасти. Не гани, а шани варт сей козак за свій учинок.

— І я так думаю, — сказав Самойлович. — Нехай сей хорунжий буде сотником у Сосниці. Хто тепер там сотник?

— Стецько Литовчик, — відмовив Кочубей.

— Я тому Литовчикови подарую маєтність і універсальний лист на неї дам. Нехай зостать ся поки значним військовим товаришем. А сього сотником наставити. Іване, поклич його до мене, а ти, Василю, дай мені реєстр маєтків до роздаваня в Чернигівському полку, — казав гетьман.

Мазепа вийшов. Кочубей знайшов і подав гетьманови писаний реєстр маєтків до роздаваня. Гетьман почав уважно його читати. Тим часом Мазепа покликав Молявку, і той, ступаючи навспинячки обережно і шановливо за Мазепою, увійшов до гетьманської спочивальні. Самойлович, не зводячи очий від реєстру і не повертаючи до Молявки голови, став говорити до него так, мов би вже годину розмовляв із ним:

— Відсіля поїдеш у Сосницю. Я тебе туди наставляю сотником. Там житиме Дорошен-

ко. Доглядай за ним. Пильно дивись. Коли що від його почнеть ся недобре, а ти не доглянеш, то не втечеш жорстокого караня і конечного розореня. Але не дражни його ніяк. Доглядай за ним так, щоб він не знав і не помічав, що ти заним назираєш. Гречно, уцтиво і поважливо з ним поводи ся. Часто відвідуй його, але так, щоб він ні разу тобі не сказав: чого ти мене турбуєш? Ходи до його ніби для услуги йому, доглядай чого йому треба і не дожидаючись, поки він тебе попросить, сам йому все достарчай, а чого сам не зможеш, про те зараз до мене давай знати. Щоби ти знав, коли хто до його в гості прибуде і коли він кого з своїх домових куди посилати ме. Усе щоб ти вивідав і знав. І про все таке мені просто до власних рук моїх гетьманських пиши. Нікому про се не кажи, що ти за Дорошенком назираєш, тільки я та ти про се щоб знали. Їдь собі з Богом до своєї нової сотні. З моєї канцелярії отсей пан, — він показав на Кочубея, — дасть тобі універсальний лист на сотництво з моїм власним підписом.

Усе те проказавши, гетьман, що досі дивив ся тільки в реєстр перед себе, вперше глянув на того, до кого казав, озирнув його всього і знову став дивитись у свої папери.

Молявка вклонив ся низько гетьманови, що вже не дивив ся на його, і вийшов, дуже

радїючи. Гетьманові слова про те, щоб він писав просто до його, дуже йому вподобали ся. Він розумів, що дозвіл сотникови писати просто до гетьмана, минаючи полковницький уряд, — се велика для нього повага і почував, що високо підносить ся на своїй службовій дорозї.

Не будемо описувати, як Дорошенко забравши виборних від чигиринців та від таких, що в Чигиринї ховались жителїв інших правобічних городків, разом з Полуботком та його козаками, їздив в обоз під Воронівку, здав своє гетьманство, положив перед гетьманом Самойловичем свій бунчук, булаву прапори й грамоти, прислані поперед від турецького султана, віддав йому дванайцять гармат; як перед царським боярином Ромодановським та гетьманом Самойловичем запряг ся на вічне й вірне підданство великому государеві; як потім, вернувши ся до Чигирина, віддав Самойловичеві се місто з усім військовим припасом, як звелїв йому Самойлович, з царського наказу, переїхати з сімєю жити по лївім боці Дніпра, де гетьман показав йому мешканя в Сосниці. Усі сї важні історичні подїї не належуть просто до нашого оповіданя.

Х.

Ганна Кусівна стала мов неприємна, як П

вхоплено в тайнику. Ті, що її вхопили, притягли її в будинок до воїводи. У його на горіщі зроблено було так, мов окрему світлицю; там стояло ліжко з постелею, кільки ослонів та стіл. Туди стягли Ганну по крутих вузких східцях та її замкнули за нею двері. Кільки часу не могла Ганна стямити ся її очутити ся; усе се їй здавало ся якимсь страшним сном їй хотїлось швидче прокинутись.

У світлицю до неї ввійшов нарешті Тимофій Васильович Чоглоков. Усміхаючись і чепурючись, сїв він на ослін та її каже:

— Здорова була, красуне моя хороша, чудесна, люба, найкрасша! Здорова була!

Ганна, ще не стямившись, стояла перед ним не знаючи що діяти і дивила ся, нічого не розуміючи.

— Побачив я тебе раз тільки, — казав далі Чоглоков, — і припала ти мені до душі аж о-поки!

Та її терпав рукою по горлу. Ганна стояла мов з каменя тесана.

— Луччої її гарнійшої за тебе не бачив на світі, — казав Чоглоков — їй бо не бачив кращої.

Ганна стояла перед ним, вирячивши очі. Воївода казав далі:

— Ти не знаєш, дівко, хто я. То знай я тут у вас найстарший. Вельможнійшого і висшого за мене тут з ваших нікого нема. Ваш полковник не варт з мого чобота підошви, та й гетьман ваш мені не рівня. Он який я! Я від самого царя батюшки, великого госудатя сюди присланий. Я — царське око, я царське вухо. Сам великий государ мене знає й ласку свою до мене виявляє. А ти, дурочко хохлушечко, чи ти знаєш, що то є наш цар, великий государ? Він усе одно, що Бог на небі, то так він цар на землі — з кождим що схоче, те й зробить. А я близький до його чоловік, воєвода над вами. Так я для вашого братчика однаково, що й сам цар. От і розбери лиш дівко!

Ганна Кусівна починала помалу стямлюватись, але ще не зовсім озуміла своє становище і не спроможна була ні відказувати, ні питати.

— Тепер чула — казав далі воєвода трохи помовчавши, — який я чоловік? Он який чоловік уподобав тебе, дівко, дужче за всіх. Бач яка ти щаслива, дівко! Я хочу, щоби ти стала моєю коханочкою, моєю миленькою.

— Я чужа жінка! — ледви вимовила Ганна.

— Яка там чужа жінка? — сказав зарего-

тавшись воєвода. — Не вигадуй аби чого, дівко! Хиба чужі жінки, заміжні, ходять просто волосі з стрічками в косах, як ти?

— Я повінчана — промовила Ганна.

— Коли? — спитав воєвода.

— Сьогодні, — відказала Ганна.

— Сьогодні? — мовив воєвода, усе регочучись. — чого ти мені голову морочиш? Цього дня? Хиба я турок або католик, що своєї віри не знаю? Що сьогодні? Тепер Петрівка. У такі дні вінчати не можна.

— Я не знаю, — промовила Ганна. — Владика дозволив. Нас вінчали, я повінчана.

— Неправда твоя, дівко, — сказав Чоглоков, — того не може бути. І в вас така віра, як і в нас. А коли в вас такі дурні владики, що в піст вінчати дозволяють, то твоє вінчання все одно, що й не вінчання, бо воно проти сьвятого закону. Коли ти кажеш, що вінчалась, то деж твій чоловік і нащо-ж ти, повінчавшись з ним, ходиш по дівочьому просто-волоса?

— Чоловік мій пішов з козаками в поход — сказала Ганна, потроху стямлюючись, — а я буду ходити по дівочьки поки вернеть ся з походу; тоді весілля гравляють і мене покрийють.

— Как это веселье? — питав воєвода, не

розуміючи добре українського слова. — Так по вашому як у церкві повінчають, то то ще не все? Ще якесь весілля справляти! Так ти й сама свого вінчання за велику річ не маєш, коли тобі ще якогось весілля треба. То й виходить по моєму, що твоє вінчання — все одно що й не вінчання. І виходить, дівко, що ти вигаднеш, наче вінчалась. То він тобі не чоловік, а тільки ще жених. А за-для такого важного чоловіка, як я, можна всякого жениха геть.

— Ні, він мені не жених, а чоловік став, як я повінчалась. Я чужа жінка! — сказала Ганна.

— Не чоловік він тобі красуне, — повір мені! Я закон знаю краще від тебе. Можна його й к бісу за для такого великого чоловіка, як я, — промовив Чоглоков.

— Ні на кого я не промінюю свого чоловіка, — сказала зважливо Ганна. — Не пійду я на гріх нізащо на світі. Я Бога боюсь. Ти — хто тебе знає що за чоловік: говориш, буцім присланий від самого царя. Як же ти, царський чоловік, таке діло твориш: чужу жінку зводиш? Хиба цар тебе до нас на лихе післав? Коли ти від царя присланий, так ти нас на добре наставляй, а не на погане!

— Я тебе й заставляю на добре. За кого

ти заміж ідеш? — питав воєвода.

— За того, кого полюбила, та за кого батько й мати віддають, — відказала Ганна.

— Слухай дівко! — казав воєвода, — я дуже багатий, гроший у мене страх багато і вітчина в мене є — в золоті ходити меш.

— Не треба мені твоїх гроший та вітчини! Шукай собі з своїми грішми та вітчинами иншу, а мене пусти до батенька й до матінки! — сказала Ганна й заридала.

— Не пручай ся, голубочко. Чуєш, не пручай ся! — сказав воєвода та вставши хотів обняти її.

— Геть! — крикнула Ганна не своїм голосом. — Ліпше вбий мене на сім місці, а я на гріх з тобою не пійду! Я чесного роду дитина, дівкою ходивши, дівочтва свого не втратила і пішовши заміж, своєї доброї слави не покаляю! — Геть! нехай тобі лихо!

— Що ти кажеш про добру славу та про гріх! — сказав воєвода, все дужче розпалюючись. — Яка тут недобра слава? який тут гріх? Ти мені так уподобалась, що я тебе за себе заміж хочу взяти.

— Неправда! заміж ти мене не візьмеш, а тільки дуриш хочеш улестити мене. Як такі тобі, такому значному царському чоловікові

та просту дівку за себе взяти та ще й не з свого московського роду? А хоч би ти і справді се говорив, так сьому статись не можна, бо я вже казала тобі, що я чужа жінка вінчана і заміж иншому не можна мене вже брати.

— А я кажу тобі, що твоє вінчання — не вінчання. Беззаконно дозволив тебе вінчати влади ка. Над вашим владикою є старший влади ка патріярх. Він твого вінчання за вінчання не візьме і дозволить тобі піти за мене.

— Я, — казала смілійше й зважливійше Ганна, — вже тобі сказала, що я чужа жінка, мене повінчано. Та хоч би й ваш патріярха, як ти кажеш, дозволив, то я-б за тебе не пішла. Люблю я свого Яцька і ні на кого в світі його не проміняю.

— А мене так не любиш? — сказав воєвода лютуючи по звірячому.

Ганна мовчала, муляючись.

Воєвода ще раз спитав:

— А мене так не любиш? Не гарний я тобі?

— Не люблю! — сміло сказала Ганна. — Як я любитиму такого, що його вперше бачу?

— Я сказав тобі хто я, — промовив воєвода. — Коли не віриш, спитай у кого хочеш; всі тобі скажуть, що я царський воєвода, в Чернигів присланий.

— Та будь ти не те що воєвода, будь ти най

перший, як там у вас зветь ся, князь, чи що, хоч самого царя син — я за тебе не пійду, а гріха творити не стану ні з ким.

— Дак таки не підеш за мене? — питав воєвода, а в самого пика ставала де-далі все дужче звіряча.

— Так-таки не пійду! — відказувала Ганна.

— І не любиш мене? — питав ся несамовито воєвода.

Ганна забарилась відказати. Воєвода знову спитавсь.

— А сам знаєш! — відказала вона, а тоді, заридавши кинулась йому до ніг і благала: — Відпусти мене, боярине. Христа ради відпусти до батенька й до матінки!

— Е, ні, дівко! — сказав воєвода. — Не на те я тебе звелів сюди привести, щоб нічого з тобою не зробивши, та й пустити. У нас кажуть: “кто бабе спустїт, тот баба сам”. Хоч плач, хоч кричи, — нічого не вдїєш. Тут тільки я тебе й почую, більше ніхто. Ти тепер у мене в руках і від мене не вирвеш ся. Коли не хочеш по доброму, з ласки, так буде по моему силоміць.

— Боярине! — голосила Ганна, — відпусти мене! Батечку! голубчику! Пожалїй мене! Я нікому не скажу, що зо мною діялось, ні батькови, ні матері, нікому! Відпусти! Бог тобі за те нагородить усяким добром. Голубчику! Пошануй! відпусти!

— Ні дівко-красуне, не відпущу! — казав воєвода. — Дуже вже я тебе вподобав.

— Пане воєводо! — промовила Ганна, підвівшись і ставши з повагою. — У мене єсть чоловік. Він довідаєть ся й оступить ся за мене. Він аж до царя дійде і суд на тебе знайде!

— Еге, дівко, — сказав воєвода, злісно всміхаючи ся! — дак ти ще й лякаєш мене своїм козаком! Он який він великий чоловік, що аж до царя дійде! Ге! далеко йому до великого государя! Що там твій козак? Начхав я на його! Що він мені зробить? Я царський воєвода. Мені більше повірять, ніж якомусь паршивому хахлови-козакови. Не боюсь я його, дурня. Що схочу, те й зроблю з тобою зараз. Вельми я тебе вподобав, дівко.

Він ухопив її за стан.

— Я розібю вікно, кинусь! убюсь! На тобі гріх буде! — кричала Ганна.

— Вікно вузьке, — не пролізеш! — сказав воєвода.

Ганна пручалась. Не допомоглось!...

Другого дня вранці сидів воєвода в себе дома. Перед ним стояв кріпак його Васька — один з тих, що вхопив у тайнику Ганну, парубчак лїт більш як двацять, з нахабними очима, що все відвертав голову то праворуч, то

лїворуч, часто струсюючи руськими кучерями. Воевода казав:

— Васька, хочеш женити ся?

— Коли твоя панська воля буде, відказав Васька.

— У тебе молодої нема? — спитав воевода.

— Правду кажи менї.

— Нема, пане! — вишкіряючись одказав Васька.

— Найти тобі молоду? Хочеш найду — красуню таку, що аж-аж! — казав воевода.

Васька тільки вклонив ся.

— Оту дївку, що ви з Макаркою вхопили? хочеш? — казав воевода.

— Змилосерди ся, пане, — сказав Васька. — Моєму-ли хлопському рилу такіє калачи єсть! Вона просто як краля!

— Дак от з тією кралею я й хочу тебе оженити, — казав воевода далї. — Хочеш, чи нї?

— А вона-ж повінчана, пане, — сказав Васька.

— То байдуже, — перепинив воевода. — Розвінчаємо. У піст Їх вінчано, — таке вінчання негодяще.

— А як удруге вінчати не схочуть? — завважив Васька.

— Ви повезете Її в мою вотчину підмосковну: там вас отець Харитонїй звінчає. Він усе так зробить, як я схочу. А я лист до його через вас передам, — він вас і звінчає. Тільки

ось що, Васю: як мене з Чернигова візьмуть тоді я тебе з жінкою в Москву покличу: ти пускатимеш до мене жінку свою наніч?

— Не то пускатиму, — сам її до тебе приведу, — відказав Васька. — Це мені велике щастя буде.

— А ти Васька, за те в роскошах купатимеш ся, — казав Чоглоков. — Найбільшим чоловіком у мене станеш. Коли схочеш, то й прикащиком тебе над усією вотчиною настановлю. І одержу з мене носитимеш, і їстимеш та питимеш те, що й я.

— Як твоя милість схочеш, так і буде, — одказав Васька, кланяючись. — Ми всі раби твої і повинні тебе в усьому слухатись. Ти нам за батька рідного кращий, годуеш нас з ласки своєї.

Чоглоков казав:

— Запряжете трое коний у кибитку, посадите в неї хохлушку, закриєте шкурами та рогожами, та й повезете з города нишком опівночі. Держить її добре, щоб не вискочила та не кричала, аж поки далеченько від города відїдете. Нічого їй не кажіть — куди її везете і що з нею буде. А як привезете в нашу вотчину, зараз отцеви Харитонієви мого листа подайте: він вас ізвінчає. Жити меш із жінкою у мене в дворі в окремії хаті, а я напишу до прикащика, щоб давав вам харчу щомісяця до схочу.

Опівночі виїхала з чернигівського замку воєводська кибітка, уся затушкована шкурами й рогожами. В середині в їй сиділа Ганна Кусівна, — ноги їй звязано було товстою вірьовкою; з обох боків коло неї були Васька та Макарка. Вона пручалась, хотіла була вирватися, але Васька держав її добре, а Макарка затикав їй рота хусткою що-разу, як вона хотіла крикнути. За кучера були двоє московських “стрільців”. що сиділи спереду. Переїхали пороном Десну. Проїхали ще верстов із п'ять. Тоді Васька відгорнув шкуру в кибітці.

— Не бій ся, дівко, не пручайсь, не бросайсь! — казав він. — Не втечеш. Будеш сидіти й мовчати, — покину кибітку не закритою і держати тебе не буду; а почнеш дуріти, — знову закрию і так тебе притисну, що заболить.

Проїхали ще верстов із двацять. Ганна мовчала. Тоді Васька й Макарка розв'язали їй ноги, але обв'язали її за стан і по черзі держали за кінець мотуза, не випускаючи з рук навіть тоді, як уставали з кибітки. Але й з самою Ганною стала ся тоді така зміна, що вона сама не могла би такої сподівати ся. Вона так думала: горе мене постигло велике, таке, що гіршого й важчого вже й бути не може. Треба терпіти. Мабуть се з Божої волі. Ко-

ли Бог зласкавить ся до мене, то пошле мою душу й забере мене з сього світу, або з цієї тяжкої гіркої біди мене визволить; а не буде Божої на те волі, а буде його свята воля така, щоб я на сьому світі довго мучилась, — буду мучити ся й терпіти. Усе, що зо мною робити-муть, — нехай собі роблють, збиткують ся, знущають ся з мене, як хочуть: то все божа воля. І з такою думкою вона мов закамянїла; не пробувала тікати, у всьому слухалась своїх мучителїв; дадуть їй обідати, сказавши: Їж та пий, — вона їсть і пе; скажуть: лягай та спи, — вона й лягає і навіть засипає бо горе її притомлює.

Так везли її городами й селами; як до неї говорили, вона озивалась, але коротко, здебільшого казала: не знаю. Так довели її в маєток Чоглокова, в село Прогной на річці Пахрі.

Кріпаки, що привезли Ганну, вїхали в боярський двір, вивели її з кибитки і посадили на горище, в окремий закамарок. Оставши ся сама, Ганна спершу плакала довго, тоді знеможена заснула. Вона вже не дбала про те, що з нею буде. Її замикали: принесуть їсти й пити та й знов замкнуть замком. Та тепер вони могли-б сього й не робити: невільниця не втекла би, коли б їй покинути й відчинені двері; вона не зважилась би втекти вже через

те, що не знала, куди її завезено і чи далеко вона від рідного Чернигова.

Тим часом Васька й Макарка пішли з листом від Чоглокова до попа, отця Харитонія. Той піп був з “холопів” (кріпаків) Чоглокова. Пан віддав його вивчити ся читання й писання, а тоді, давши хабаря в патріяршу “Приказї” випросив, що його висвячено на попа в маєток до пана. Ставши отцем Харитонієм, сей неосвічений мужик, насилу читав церковні книги а в своїх попівських справах слухав не церковної установи, а свого пана Чоглокова. Що пан скаже, те все він і зробить слухняно, так собі міркуючи, що коли що з приказаного й не по правді, то одвічати-ме за це не він, а пан. Отак розуміючи свою пастирську повинність та нічогосінько не тямлячи в вірі, отець Харитоній тільки й міг зараз же згодити ся зробити все так, як у листї до його велїв тепер пан. І ото незабаром в одну неділю Васька з Макаркою увійшли до Ганни та й звелїли їй іти з їми. Вона пішла, не питаючи куди й чого йти. Її приведено до церкви, де саме скінчила ся служба. Опріче Васьки та Макарки стояли там ще троє невідомих Ганні кріпаків. Паламар у мужицькому “зіпунї” (московська свита) та в личаках посвітив перед образом свічки і дав по запаленій свічці Васці й Ганні. Отець Харитоній вийшов у ризах, одчинив царські врата і, підійшовши до стільця

що стояв посеред церкви, почав вінчати. Додержуючи всього написаного в книзі, що лежала на стільці, він запитав ся Ваську й Ганну чи з своєї волі хочуть вони вінчати ся? Тільки тоді зрозуміла Ганна, що з нею коють і з усеї сили закричала:

— Не хочу! не можна! я повінчана з иншим.

Але піп не зважав на це, мов і не чув її слів, а правив своє далі. Ганна ніяк не хотіла надівати перстіння але холопи наділи їй перстень на палець силоміць, а Васька шепнув їй, що люто її бити-ме, коли вона змагатиметь ся, а все таки її повінчають. Ганна вже не скидала силоміць надітого перстіння. Як її з Ваською повели круг стола, Ганна гірко плакала, хотіла кричати й втікати, але Васька йдучи попліч, сказав їй: “цить! а то ми з тебе шкуру здеремо!” Ганна тільки заридала гірко. Повінчавши, піп, знова таки слухаючи ся до слова того, що бачив в требнику, звелів повінчаним поцілувати ся. Ганна з огидою одвернула ся, але Макарка, що був у неї за боярина, повернув їй голову назад і наткнув просто на Васьчину голову. Ганну поведено з церкви вона все ридала й хлипала, а новий чоловік нахваляв ся, що здере з неї шкіру, пекти ме вогнем, повиколює очі. Навкруги були холопи й холопки, та їх зовсім не вражало те, що молода ридає, бо в москалів звичайно молода плаче, — так годить ся в їх робити на весіллї-

Усі розуміли, що молоду віддано заміж силою, з панського наказу, але це в Їх була звичайна річ і нікого це не обурювало.

Приведено Ганну в двір. Стала вона тепер жінкою новому незнайомому чоловікові, жила з ним в окремії хатї, невеличкій, приробленій до великої хати, куди збирала ся двірська челядь на роботу. Їй загадувано робити всячину в дворі: колоти й носити дрова в хату, топити піч; узімку в вечері загадувано прясти в купі з іншими дворовими бабами, — вона все слухала ся. Часом дворові баби глузували з неї за її вкраїнську мову, за те, що все була засмучена; вона не сердила ся, не одгризалась, а тільки мовчки плакала; а хлопки глузували з її сліз та риданнів. Її вбрали в московську одежу, і казали, що вона тепер чепурнійша, що так краще, ніж у її хollaцькій одежі, бо тепер вона хоч до православної підхожа. Вона все терпіла мовчки. А в душі той силуваний спокій часом збурював ся страшними бурями. Не раз Їй спадало на думку вкоротити собі віку: розбити собі голову об піч у хатї, вигадавши час, коли за нею менше доглядати муть, або вибігти пошукати води тай утопитись. Та думала й так, що то буде тяжкий гріх перед Богом, згадувала, як Їй змалечку раз-у-раз казано, що не буває від Бога на тому світі прощення такого, що сам собі смерть заподіє, і буде грішна

душа блукати, мучитись, не маючи спокою; треба терпіти всяку біду, хоч би й як було тяжко, бо милосерний Бог колись таки пішле смерть, а на тому світї нагородить на небі. Часом обнімало її зло і хотїло ся звести зо світї зненавидженого Ваську, цього нелюба, або запалити в ночі, як буде вітер хату і всю селитьбу: а може всі згорять, кляті, а тоді хай з нею що хотять роблять — хоч огнем печуть, хоч з живої шкуру деруть, а вона вже за себе віддячила! Їй без міри нестерпуче було все те життя, в яке її вкинуто; їй, зроду вільній козаццї, ворожий і огидний був той холопський лад, до якого призвичаїти ся її силу вано. Чула вона попереду дома жалібні пісні про татарську неволю, завдавали муку її серцеві оповідання про те, як татари хапали по полях та гаях необережних дївчат, що ходили туди по ягоди, вели їх у свій рай, і там бідолашні мучились у їх у неволї; алеж то так роблять вороги — бусурмени з хрещеними, а тут круг неї люди мов би й самі хрещені: і церкви в їх є, і образи по хатах, а виробляють з нею таке, що гіршого й бусурмени не робилиб, колиб спіймали. То чогож їх і жалїти? Хай би й усі погорїли! Але тут спиняла її одна думка: гріх великий перед Богом таке думати, — Бог не велить робити зла ворогам. Ганна заливала ся гіркими сльозами і благала Бога простити їй бажання зробити

зло її мучителям, що прийшло несамохить. Так глибока віра дитяча берегла її від помсти за себе і від того, щоб укоротити собі віку. Дні минали за днями. Ганна все дужче звикала до того безчулого спокою, що людина все терпить, не шукає вже й способу ратувати ся, звикає навіть до того, до чого ніколи — так здавало ся попереду — і звикнути не можна.

Васька одначе не надокучав Ганні своїми чоловічими справами. Ганна корилась йому у всьому мовчки, але сама не спроможна була сховати від Васьки огиду свою до його. Через те й Васька почув, що його щось одвертає од жінки, що зветь ся його жінкою з неволі, а він з неволі зветь ся їй чоловіком. Трапилась Васьці з Чогловкова челяді молода чепурненька вдовичка, сама почала зачіпати його, — він і зазнав ся з нею.

— Ти думаєш — казав він їй — що мені дуже любо панкати ся з цією хохлачкою! Та нехай її сей та той візьме! Наше діло холопське: що пан звелить, те й робимо. От уподобалась йому хохлачка — женись, каже Васько, а вона до мене ходитиме. Це бачиш, щоб я оженивши ся, гріх його покривав. У роскошах, каже, купати меш ся. Ну, чи купати мусь, чи ні, а нема чого робити, треба слухатись: хоч шкури на спині не спише. От і бережи цього чорта — принесла її нечиста! А бодай його! И-

ноді як почне румсати, — так би взяв, дав би їй кулаком по голові, щоб уже й не встала! А часом і самому, на неї глянувши, мов хто в серце колякою вштрикне. Ну й кинеш її.

XI.

Вернувши ся з походу з під Чигирина, Самойлович розпустив усі полки до дому на зимовий відпочинок; Але Чернігівський полк поставив залогою в Чигирині. Борковський поїхав до Чернігова вибрати нових козаків з тих, що сиділи дома, щоб поставити їх до Чигирина вмiсто тих, що були в поході, а полкового обозного настановити над ними наказним полковником.

Дома Борковський довідав ся від жінки, що десь зникла та молода, що її за дозволом від владики, вінчано саме в той день, як полк у похід рушив. До полковниці вже добігла вість, що народ говорить на воїводу ніби він се зробив; та й іншими своїми вчинками воївода вже обурих проти себе людей і зробив ся їм огидний. Полковниця розказала чоловікови, що без його воївода кликав до себе заможних чернігівських міщан і вимагав від них для себе гроший: в кого сто рублів, в кого двіста й більше, а то нахваляв ся, що поставить в їх домах своїх стрільців, щоб збути ся таких ли-

хих гостей, міщане давали воїводі те, щі він казав. Воїводські стрільці й рейтарі, ходячи по базарю, силоміць брали в перекупок всячи ну до їди і не платили, кажучи, що вони-ж, бач, царські “служилиє люди”, так „хахли” повинні їх годувати і всяко їм догоджати; хотіли відняти в москалів пограблене, так за ними оступали ся їх товариші та й били Українців. Жаліли ся на них до магістрату, вїйт з лавниками ходив до воїводи просити, щіб він припинив своїх людей, а воївода магістратських прогнав, ще й зганьбив. Сам воївода їздив по крамних коморах, набирив краму, казав, що згодом заплатить, а як хазяїни приходили до його по гоші так він глузуючи відказував, що заплатить як Христос у друге прийде на землю.. Дуже він був ласий до жіноти, і воїводські люде водять до него жінок і дівчат з міщанських та з поспільських дворів,— почали вже й у козацькі двори вpirати ся, почали під дурювати козацьких жінок та дочок лякати їх що силоміць поведуть, коли ті охотою не підуть чувши те чоловіки й батьки, жаліли ся обозному, що був наказним полковником без Борковського. Обозний пішов поговорити з воїводою, але воївода почав тупотіти ногами й репетувати, що все се дурниця, що обозний сам се вигадує на його людей і на його, воїводу, та й прогнав обозного, зганьбивши. Отакі новини розказала полковниця чоловікови.

Борковський покликав обозного і той сказав те, що й полковниця, і додав, що воєвода сказав йому так: “Ти повинен припиняти дурнів, щоб таких нісенітниць не плели, а не приходити з ними до мене, — ось я на тебе пожаліюсь великому государеві за ганьбу”.

Борковський поїхав до Чоглокова, щоб роздивити ся на його та почути, що він казати ме.

Чоглоков тільки побачив з вікна, що до него їздить вколясї полковник, зараз вибіг на рундук, кланяв ся, торкаючись пальцями аж до долу, усміхав ся, радісно скрикував, обнимав, цілував полковника, мов старого приятеля, просив до себе в хату і, пустивши його попереду, сам ішов за ним та казав:

— Ось коли в мене справжній Великдень, коли я побачив дорогого гостя, шановного Василя Кашперовича!

— Та хазяйку легко знайти, — відказав Посадивши Борковського на почесному місці, Чоглоков заметушив ся, велїв давати вина та всяких закусок і казав до полковника:

— Сам я, без хазяйки. Вам, жонатим людям, инша річ: є кому все приготувати й пошанувати дорогого гостя. А я сам. Та може в мене що й не так буде, то вже не положи гніва, приятелю мій!

Борковський, — аби панови воїводі вподобалась яка панночка.

— Воно так, та бачиш, приятелю мій, — сказав Чоглоков, — я думаю про те, як спасеня на тому світі заробити більше, ніж про те, щоби на сьому дочасному світі було добре. Що наше жите тут? Живемо літ сімдесять, як є сила вісімдесять; що-ж воно перед вічним житєм у царстві Божому, де й тисяч літ яко день один! А якою стежкою йти туди, до царства Божого? Вузькою, тернистою стежкою, бо широкий та рівний шлях веде до загину. У мене Василю Капшперовичу, книжечка є. Чудесна книжечка. Ось глянь лиш, приятелю!

Він дістав з покутя з під образів рукописну книжку з малюночками, показав йому на малюнок та й казав далі:

— Ось вузька, а ось широка дворога. Чим вони виявляють ся? Ось вузька та терниста дорога — якими горами, скелями та безоднями вона звиваєть ся вузьенькою стежкою, а стежка та вся обросла колючками; а тією дорогою йдуть всі хромі сліпі, вбогі та схимники-пустельники, що весь вік свій у скорботі та у сльозах про гріхи свої й людські проживають. А куди ся дорога веде? Глянь: он церква, а на рундуці церковному в архієрейських ризах сам Господь стоїть а коло його а-

постоли, і благословляє Господь тих, що ідуть до його, — от як у Євангелії сказано: прийдіте благословеннії! А он друга, широка дорога. Глянь: усе сади та квітки прекрасні, запашні, і дорога така рівненька, а по ній усе столи стоять, а за столами все гультаї та п'яниці сидять, а перед ними чоловік з балабайкою в руках, шапка на бакир, гопака витинає. А он милня далі, а в ній миють ся мущина з жінкою, — се вже перелюбство; а далі он глянь — чоловік з жінкою та з сімєю обідає, люде богаті, в одежах цяцькованих, у футрах дорогих, а на столах в них кубки, чарки й кухлі все срібні, а крізь двері старець до них руку простягає, а вони на нього й не дивлять ся. Бачиш, усі сі широким шляхом ідуть, і ті, що в законному шлюбі живуть у достатках та в щастю мало до вбогих милосердні, бо самі горя не знають, і вони на широкому шляху там, де п'яниці й перелюбники. А глянь, куди сей широкий шлях веде Іх. До кладочки, а кладочка тоненька як хвойдиночка, а під кладочкою безодня, а в ній гади многочисленні, дракони, змії, крокодилі, скорпії... Он один грішник упав з тієї кладочки та просто в пазу крокодилеви. Он який сей широкий шлях! А ми, грішні, нечувствєнні, живучи на сьому суєтному світі, не думаємо про те, що нас може дождати на тому світі. О,

Господи Боже! Господи Боже! Аще-б ми частійше згадували останній час наш смертний, менше-б мабуть грішили в нашому життю. Ото-ж бачиш, шановний і возлюблений-ший приятелю мій, часом би й хотїлось менї женити ся, та бою ся, щоби не зійти на гарний та широкий шлях отой, а самотне жите хоч не добре і терпіти всячину доводить ся, так же знаєш, що за терпіня буде спасїня, — тим і розважаєш ся.

Борковський на се сказав:

— Тимофію Васильовичу! Подружне житя Бог благословив і воно не заведе в пекло, хиба чоловік стане неправдою жити; так то уже буде йому кара за інші гріхи, а не за те, що оженив ся, — се зовсім не гріх.

Воївода поглянув на бік, підвів очі вгору й зітхнув.

Борковський почав про инше:

— Без нас, — сказав він, — тут стало ся дивне діло. У той день, як ми виступили в поход, вінчали у церкві св. Спаса нашого козака Молявку-Многопінняжного, і ми з твоєю милостю вкупі у церкві тоді були. У той же вечір, як ми вийшли, ухоплено молоду в по-тайнику, що до Стрижня з города пророблений, — там знайшли її відра й коромисло, а її самої не знайшли і досї нема. Кажуть би твоя

милость посилав одшукувати її, — чи де не знайдено сліду її?

— Правда — сказав Чоглоков, до мене при ходив її батько і просив, дак я й посилав стрі льців шукати. Ніде не знайдено її. А от зго дом прийшла до мене звістка, що мій холоп Васька Чесноков, — він випросив ся з Черни гова в мій маєток, — привіз туди малоросій ську дівку і хоче з нею женити ся. Я написав що дозволяю і спитав що то за дівка? Учора прислано мені звістку, а з неї я довідав ся, що це саме та дівка, що тут шукано. Вони вже повінчались, обоє охотою і за моїм до зволом. Ганна Кусівна зветь ся ця дівка, ад же так?

— Вона! — сказав сграшно здивований пол ковник, — Та як же їх там повінчали, коли во на вже повінчана з иншим тут в Чернигові?

— Сього я не знаю, — відказав воївода. — Тільки до мене такий лист прийшов і випис про їх вінчання від попа. Але й то правда, що такий шлюб, як тут був, то незаконний, бо в Петрівку.

— Архиепископ дозволив, — сказав Бор ковський.

— Не сміє архиепископ того дозволяти, — сказав воївода. — Як счинить ся про се, бо ронь Боже, справа та довідаеть ся найсвятій ший патріярх з усім священним собором, —

не похвалять за те вашого архієпископа, — Знаєш, Никон-патріярх не рівня був архієпископови Лазарєви, а й з того, зняли патріяршество вселенські патріярхи. То щоб і з вашим архієпископом того не було.

— У нас, — казав Борковський, — з прадідів так ведеть ся, що в посту забороняєть ся починати малженське сожитіє, а вінчаня не забороняєть ся, і владика може дозволити обрядок хоч і в піст, аби тільки в малженськіє жита не вступали до кінця посту.

— Довго ви жили під ляхами і багато латинського паскудства до вас перейшло, — сказав Чоглоков, — а тепер ви вже пішли під державу царів православних, то треба вам такі плевели з церкви божої викореняти. Ваш архієпископ Лазар добре те знає. Нащо-ж він так робить?

— Се вже діло не наше, а духовне, — відказав полковник, — може архієпископови Лазарєви й не годилось того тепер дозволяти, але як тую жінку тут з одним уже повінчано, — не годилось її перевінчувати з другим.

— І чого-б вашому козакови жаліти за такою жінкою! — сказав воевода. — Причепилась до иншого, то й хай собі! Вона певне й сама розуміє, що те вінчаня не до ладу, коли зважила ся тікати з чужою людиною та й повінчати ся з ним. Хай твій козак ще й Бо-

гови дякує, що така жінка від його відчепилась.

— Тут, — сказав Борковський, — єсть щось, що тикаєть ся твоєї милости. Як тільки твоя милость приїхав до нас у Чернігов, зараз посїлав еси стрільця Якушку за бабою Білобочихою, відомою всім зводницею, і прохав, щоб вона твоїй милості добула на ніч Ганну Кусівну, про яку казано твоїй милості, що то найкрасовитїйша з дівчат чернігівських. Білобочиха те сама нам повідала і свідки на те єсть: нашого полку старшини: обозний і писарь. А скоро після того Ганна Кусівна пропала. З того не малий яко би суспект виникає на поступки твоєї милости.

— Не годить ся тобі таку дурницю мені говорити, такі незвичайні речі, не мені таке слухати! — аж кинув ся з гніва воївода. — Тобі дурна баба наплескала, а ти з дуроців своїх хохлацьких смієш мені те в вічі казати! Білобочиха твоя як собака бреше, а ти її брех за вітром розносиш, та ще й мені насмілюєш ся говорити, забуваючи, що я старший і шановніший за тебе вдсятеро! Я царський воївода, а ви всі козаки мужики й мужичі сини!

— Вибачай, пане воїводо, — сказав Борковський. Вернувши ся до дому, він сказав полковниці:

— Пропавши Кусівна — то бачу я — воїводське діло, прокляте то діло!

Через день прийшов до Борковського чернигівський вїт з бурмистром та з двома лавниками (членами магістрату). Вони принесли до Борковського супліку до царя, а в їй писали що виробляв воївода Чоглоков і просили, щоб його з Чернигова взято. У сїй жалобі обвинувачувано Чоглокова за всі ті вчинки, що полковниця розказувала чоловікови, як він вернув ся з походу. Борковський покликав полкового писаря, звелїв читати супліку при собі і при вїті з товаришами, а як писарь дочитав ся до того, що воїводські люде підмовляли жінок і дївок на сороміцьке діло для воїводи, Борковський припинив читання й сказав:

— Припиши отут: Чернигівська міщанка Білобочиха перед полковником і полковою старшиною повідала, що воївода, покликавши її до себе, казав їй підмовити на блудне з ним діло козачку Ганну Кусівну, що вступила перед сим у малженський союз із козаком Молявкою Многопіняжним, которая Ганна потім, по одшествії мужа свого в похід з иншими козаками, без вісти пропала, а як же вернули ся з походу козаки, оний воївода повідав полковникові чернигівському Дунин-Борковському, яко би она Ганна вступила в

нове малженство з його воїводським чоловіком і нині мешкає з оним своїм новим мужем у його воївідській підмосковній вітчині, того ради уповательно, що відомий такого беззаконного одня тія жони в живого мужа і одданія оної в малженство з иншим чоловіком, воївода був сам не безучастником такого діла. — Та ще припиши тут, що супліка подаєть ся не від самого міщанства, а й од чернигівського козацтва. Усе як треба скомпонуй і мені подай, щоб одіслали до ясновельможного.

Молявка-Многопіняжний, одбувши похід, прибув у свій Чернигів, щоб, за який тиждень спакувавши ся, їхати з матіррю й з молодою жінкою в Сосницю. І не списати, як страшенно зраділа стара Молявчиха, як, зустрівши сина й обцілувавши його, довідалась, що він за такий короткий час з простого рядовика дослужив ся до хоружого, а тоді й до сотника, та ще й так, що має право посилати листи просто до самого гетьмана. Тільки спитав ся він про жінку, мати зараз розказала йому про страшну подію. Почувши те, Молявка зблід як крейда і прикипів до місця. Мати, розважаючи сина, казала:

— Синку! не журись! Я тобі скажу: необачно ми зробили, що засватали з сеї сімї дівчину. Досвідчилась я, що непевні то люде.

Звісно, перше, як нам було знати, що воно таке, а опісля стало видно, що люде недобрі погана сем'я. Та й молода — Бог зна що! Тут щось та не гаразд. Як таки так, як вони кажуть: пропала і хто її зна де й куди поділась. А тут Кусиха наплела на мене таке, що й казати ніяково. І відьма я, і чарівниця, і лукава я, і злюча... такого наплела, такого на мене понабріхувала, що не сподівалась я ніколи дожити до такої ганьби.

Стара почала ридати. Тоді вже син почав її розважати але материні слова зглибока заняли йому душу і відразу одвернули його від жінки і зробили злобу до Кусів, що здавались йому винними через те вже, що мати його на їх жалієть ся, плачучи. Але така відміна тільки ще зародила ся в йому і він не то иншим посоромив ся б виявити її, але щиро хотів би й сам не помічати, що вона в йому родить ся. Молявчиха радила йому зовсім не ходити до Кусів і казала, що боїть ся, щоб там його не причарували. Син одначе сього разу не послухав ся такої ради і пішов до тестя й тещі.

З того страшного дня, як зникла їх єдина дочка, Куси не перестаючи тяжко журити ся і так змарніли за журбою, що Молявка насилу міг пізнати тих, що тільки три місяці не бачив. Обое стріли його ласкаво, але тяж-

ко ридаючи. Заплакав з ними й зять. Але Кусиха зараз же почала докоряти Молявчиху, хоча раз-у раз усе прохала в зятя вибачення що так говорить про його матір. А про те палка й горда, але дуже добра серцем Кусиха казала, що вона ладна й помирити ся.

— Зганьбила, — казала Кусиха, — всю нашу сем'ю, повигадувала про нас чорт-зна-що таке, аби добрих людей од нас одвернути. І хто її зна, чого вона так на нас визвірилась. Нічого, далєбі нічого ми їй не вдіяли, ми до неї з щирого серця, Бог з нею, нехай Господь її судить. А ми нічого, таки нічогісінько!

Слухаючи таке, Молявка не знав що йому й одказати, але Кус допоміг йому. Він устав, пішов до дверей і сказав:

— А йди, затю, сюди, я тобі щось скажу.

Молявка вийшов у двох із ним у сїни. Кус сказав йому:

— Ти, зятю, на се не потурай! Поколотились проміж себе жінки, а тут де взялись цокотухи збоку та й стали їх підцьковувати. Постривай, любий зятењуку, все переробить ся й змінить ся. Аби тільки Ганна знайшлась, то ми б гуртом узялись і зараз старих бабів на згоду привели. Ох! де тиеї Ганни взяти!

І Кус гірко заплакав.

Зворушивши ся з плачу батька й матері, Молявка обіцяв ся з усієї сили шукати Ган-

ну, упевняв, що він і в пекло йти ладен, аби тільки її визволити з лиха й вернути. На прикінці сказав, що піде зараз до полковника спитати ради, куди йому кинути ся.

Прийшов Молявка-Многопіняжний до свого полковника.

Борковський звичайно поводив ся з своїми підвладними згорда по начальницькому, робив так саме досі й з Молявкою, але сього разу стрів його всміхаючи ся, поздоровляв із сотництвом, казав, що, застаючи ся й далі в Чернигівському полку, він завсігди може рахувати на свого полковника, як на щирого протектора й добродія. Потому Борковський розказав йому, що чув від воїводи про шлюб Молявчиної жінки з воїводським чоловіком. Молявка зблід і затрусив ся. Борковський почав його розважати так саме, як і мати, доводив, що хоч тут і був підступ од воїводи, але так би не стало ся, коли б молода Молявчиха сама тому не спріяла і на те не пристала, а то як би ж вона опинила ся десь під Москвою й повінчала ся з иншим. Полковник радив і Молявці зректи ся такої жінки, бо вона зламала йому вірність, та й пошукати иншого подружжя.

— Моя рада, серце козаче, — сказав полковник, — пійти до воїводи та взяти від його випис про те, що, казав він, до його при-

слано від попа того, що вінчав твою жінку, та з сим виписом іти до преосвященного Лазаря: нехай він, бачучи, що жінка твоя порвала малженський союз, дозволить і тобі яко вільному і вцале від того союзу свободному з иншою дружиною закон прийняти. Архиепископ повинен тобі то на письмі дати. Ти молодець голінний і велце розумний: піднесеш ся високо. Я сь бачу. Бо я старий птах — наскрізь тебе, як і кожного чоловіка, угляжу. Кусова дочка невелика пташина, а за тебе тепер хоч яка панночка заміж піjde. Та от, прикладом сказати: у моєї жінки єсть небога-сестрінниця. Багато вже до неї молодят залицяло ся, вона всіми гордувала і гарбуза їм підносила. А тобою і та не погребувала б. Се я тобі так тільки, на приклад кажу; таких панночок чимало знайдесть ся в сем'ях у наших значних товаришів. А то все не рівня якимсь Кусам. Бо ти, серце козаچه, тепер уже не рядовик, а сотник, наш брат значний товариш, так тобі вже слід з нашим братом, а не з простими рядовиками ріднити ся.

Молявка-Многопіняжний одразу підбадьорив ся від таких слів і дякував полковникові за добру батьківську раду.

Вернувши ся до матері, він розказав їй про все, що чув од полковника.

— А що! — сказала Молявчиха. — Гово-

рила я тобі: щось не гаразд, непевні вони всі, і необачне було твоє ожініння. Так воно й є, як я казала. Не без власної вини її було те, що вона зникла. А що, чи не правда моя? Тепер сам бачиш і розважиш: уже ж не без її згоди повінчано її з кимсь другим. І полковник, бач, теж говорить. Полковник тобі добра хоче. Що він тобі натякнув про якусь свою сетрїницю, так се, щоб ти догадав ся та посватав. Цур їй, тій Кусівні, — нехай її ті люблять, що в болоті трубляють. Іди, синку, швидче до воїводи та попрохай у його той випис, що полковник тобі казав про його, а там чвалай до владики, щоб тобі дозволив оженити ся з иншою. І справді, синку ти вже не аби який рядовик, а сотник, дякувати Богові, з панством урівні, так тепер тобі вже не з простими черняками, а з родовитими знать ся і приятелювати годить ся. Ти ж молодий та хороший, мій синочку любий! Авжеж після всього оце, хоч би Кусівна й повернулась до тебе, хиба ж би ти її прийняв за жінку з під якогось там чорт-батька зна московського холопа. Таку паскуду й скипкою взяти гидко!

Молявка Многопіняжний прихилив ся до материної мови. Довідавшись, що його жінка належить иншому, — чи з власної її волі го стало ся, чи ні, — однаково вона вже йому

стала нелюба, та й думка породичати ся з панами, з самим навіть Борковським, що поперед сього уявляв ся йому так пишно-високо, що й не доступиш ся до його, надія взяти за жінкою маєтності, запанувати, побачити дс себе від своїх колишніх товаришів-рядовиків ту покірну шанобу, що звичайно бувала до урядових та значних людей, — дуже вже все се принадне було тому, що й поперед раз-у-раз думав про те, як би йому піднести ся вище. Він пішов до свого зятя, до сотника Булавки. Той, довідавши ся про те, що Кусівна пішла заміж, та про загадкову мову полковника, страшенно зрадів. Булавка у всьому тому добачив, що й собі самому можна якоїсь користи запобігти: через свого швагра і він міг посвоїти ся з полковником. Булавка підганяв швагра швидче йти до воїводи, радив йому, благав його, не зачіпати воїводу, нічим у сій делікатній справі, не дратувати його, не виявляти перед ним ніякого суму за втраченою жінкою, а шанобливо попросити в него випис та й подякувати, а тоді з виписом іти до архієпископа.

Молявка пішов до воїводи.

Слуги воїводські не хотіли його пускати, але Молявка звелів їм сказати воїводі, що прийшов до його сосницький сотник і треба

йому поговорити з воїводою про дуже важну справу.

Воївода вийшов та, побачивши Молявку, пізнав його й сердито сказав:

— А чого се ти назвав себе сотником? Я тебе знаю, ти простий козак, а не сотник. Чого тобі треба? Мужик ти нахабний, незвичайний!

— Вашець прошу, — відказав Молявка, — за поход під Чигирин мене піднесено спершу хорунжим сотенним, а потім сотником і сам ясновельможний наставив мене в Сосницю.

— Ну, то й будь собі сотником, — сказав воївода, позираючи на його ще й досі сердито, бо думав, що він прийшов за-для прикрих розмов про жінку свою. — Ну, то яке-ж у тебе діло до мене, пане сотнику?

— Зволь твоя милость, — сказав Молявка, шанобливо поклонившись воїводі, — дати мені випис про те, що, як мені повідав пан полковник, моя жінка, в неприємности моїй, повінчала ся з якимсь чоловіком. Щоб я, маючи таке свідоцтво і відаючи, що жінка моя, будучи зо мною повінчана в законнім малженстві, розірвала закон, і сам би мав право ожениити ся з иншою.

Бачучи, що Молявка не з докорами приступає, а дуже шанобливо просить, Чоглоков по

чав говорити инакше, зласкавив ся і сказав добродушно:

Се, братіку, можна. За для приятеля все можна. Дам я тобі випис від попа про те, що жінка твоя охотою повінчала ся з моїм чоловіком. Тільки я тобі, приятелю, скажу: то не правда, що вона твоя шлюбна жінка повінчана. Еге, приятелю, се ти помиляєш ся. Не жінка вона тобі була. Незаконно дозволив архієпископ тебе з нею в Петрівку повінчати. Се вона й сама знала і через те, як ти поїхав зазнала ся з моїм чоловіком. Вони обоє про сили мене, — я й звелів їм їхати в мою вотчину і там повінчати їх попови дозволив. Ось тобі випис. Читай, коли вмієш читати.

Він винїс і дав йому папір. Молявка мовчки прочитав його.

— От бачиш, — казав далі воївода, — що твоя жінка зробила. Сам винен, що в незаконний час вигадав вінчатись. А про те — не ма чого тобі журитись по ній. Коли вона зараз після вінчання, зоставши ся без тебе, не схотїла дождити тебе, а злигала ся з другим, то й цур їй! Ти сотник! пошукай собі иншої кращої — і роду кращого і значнійшої. Хай Бог помага на все добре!

Молявка нічого не сказав, поклонив ся воїводі низько і вийшов з виписом. Йому спало на думку таке: мабуть Ганна ще попереду

злигала ся з тим холопом та тільки щоб покрити те й хотіла піти заміж за иншого; а як Молявка пішов у похід, вони змовили ся та й утекли, а тоді в чужому краї й повінчали ся.

Архієпископ Лазар Баранович, старий чоловік років шістьдесять, хорий на гостець, хоч і жалів ся раз-у-раз на свої хороби, а про те був надзвичайно діяльний і в писаннях і в порядкованю епархією і всім приступний. Переселивши ся року 1672-го до Чернигова з Новгороду - Сіверського, Лазар оселив ся у Борисоглібському монастирі, що сам же він завів чи відновив у самому осередкови міста, недалеко від старинної церкви св. Спаса. Щодня в його був назначений час, коли він приймав тих, що до него приходили за ділом. Молявка Многопіняжний утрапив до його саме тоді, як в архієпископа случайно не було нікого. Владика в чорній рясі та в каптурі сидів за столом, а на столі лежала купа писаного паперу. Молявка-Многопіняжний покловив ся йому до землі, а Лазар, уставши, благословив його і втупивши в його свої старечі але ще не погаслі очи, наготував ся його слухати. Стоючи перед архієпископом, Молявка-Многопіняжний розказав докладно, як зникла жінка його і повінчала ся з иншим при живому першому чоловікови. Розказуючи, він

натякнув, що тут було не без воїводи. Лазар, вислухавши уважно, сказав:

— Чоловіче! утікай від клевети. Страшне те чудовище, триглавне і многоязичне і на кождім язиці клюв острій, пронизаючий, як у птаха драпежного і тим клювом довбе душу і того ради від клюва такого клеветою на рицаєть ся.

Але як Молявка-Многопіняжний сказав, що воївода говорив зневажно про архієпископа і все казав, що архієпископ зробив незаконно, дозволивши вінчання в Петрівку, Лазар промовив:

— Хибаж то його діло до сього мішати ся? Його діло город будувати та царських ратних людей годувати й одягати. Набивав би вже собі кишню від годування ратних людей, як вони, воїводи, звичайно звикли робити, а коли можна й коли не можна вінчати, до того-б не встрявали, бо то рішати належить нам, а не їм. Не мають права світські люде до наших справ мішати ся, бо як у нас мовить ся: коли не піп, то і в ризи не микай ся! Архієреєве суть божих тайн толкователі, і аще світський зважить ся в духовну справу самовольно втручати ся, то не точію від нашого смиренія будеть неблагословен, але й од самого Бога осужденіє приіметь.

Молявка Многопіняжний показав владиці

випис від попа про шлюб його жінки з іншим і прохав видати йому дозвіл одружити ся вдруге. Владика, проглянувши випис, сказав:

— Печать церковна є. Так. У свідоцтві повінчана називаєть ся Анна Филипова доч Кус, а я знаю, що та Ганна Кусівна з тобою повінчана була. Ерго — від живого мужа вдруге заміж пішла. У Евангелії Господь забороняє мужови від жени відлучати ся словесе разві прелюбодійного, а прелюбодійство жени твоєї явне є. Маєш отже і ти право вступити в инший шлюб, коли бажаєш. Лучше бо женити ся неже разжизати ся. Єси воїн, а не інок, дівства обітницю подавший, серед світу живеш і трудно тобі чистоту заховати, понеже к тому і млад еси. Повелимо тобі дати з нашої консисторії свідоцтво на повторний шлюб, а сей випис нам зостав: поставимо, аще потребно буде, жону твою перед судом церковним.

Через кілька день Молявка-Многопіняжний відобрав з консисторії свідоцтво на другий шлюб і показав його матері й Булавці. Обое страшенно зраділи. Булавка згодив ся піти старостою до батька й матері небоги пані Борковської.

Спакувались Молявки і за тиждень рушили в Сосницю. Випровожали їх Булавка з

жінкою. Кусів Молявка-Многопіняжний більше не бачив та й не думав, що треба їх бачити... Як по правді, то ніколи він не кохав Ганни щиро, а хотів женити ся з нею так собі — от як женить ся більшість людей, та ще й за красу її дуже вполював. А тепер він сотник, а Ганна — проста козачка; та й не могла вона, — так йому здавало ся, — бути невинною за свій незаконний шлюб з воїводським холопом...

XII.

Приїхавши новий сосницький сотник, оселив ся в тому будинку, де жив попередний сотник, що поїхав у подаровану йому маєтність. Поперед усього Молявка-Многопіняжний зїздив у рангову сотницьку маєтність і показав себе тамошньому поспільству яко нового пана сотника. Вернувши ся до Сосниці, заходив ся будувати будинок за для дожданого туди Дорошенка на просторому місці, відділеному на те з гетьманського наказу, відобрав через присланого від гетьмана канцеляриста гроші, наймав теслярів, столярів, малярів, критників та всяких майстрів, доглядав за їх роботою, а для дочасного житя Дорошенкови наняв двір близенько того двору, де сам жив. Ще Дорошенків будинок і геть-

то був не дороблений, а Дорошенко 1-го грудня приїхав — спершу, одначе, без сімї.

Колишнього чигиринського гетьмана зустрів сотник, писар — низенький, тоненький, з птичим носом та хорунжий — товстолицій, опасистий чоловік з завсіди трохи роззявленим ротом. Сотенна старшина, зустрівши Дорошенка за містом, ішла без шапок побік його коляси. Сосничане — міщане, козаки й посполиті — збігали ся дивитись на колишнього гетьмана, що ще недавно своїм імям за вдавав страху всій лівобічній Україні, що раз у-раз дожидала ся його нападу з бісурменською потугою.

Привезено Дорошенка в назначену йому оселю. Дорошенко, пізнавши в сотникови Молявку, приязно брав його за руку, радїв, що настановили до його сотником знайомого чоловіка. Та тоді-ж спало йому на думку, що сього ввічливого, догодливого з погляду сотника приставлено, щоб доглядати за ним.

Дорошенко оселив ся в назначенім йому будинку, де було дві половині: в одній пекарня й хижа, в другій, противній через сіни — дві просторі світлиці. На третій день після гого він поїхав до Самойловича в Батурин. Самойлович прийняв колишнього свого противника надзвичайно щиро й гостинно: кіль-

ка день уряд бенкетували, пили, веселились, слухали музику, що завів у себе гетьман, дивились на фаєрверки, їздили вкупі полювати. Хотівши виявити свою вірність цареві, Дорошенко розказував гетьманові всякі свої думки й поради що до оборони від турецького нападу, бо тоді його сподівалися; гетьман, пишучи про се до московського уряду, впевняв, що Дорошенко поводить ся, як годить ся вірному царському підданцеві.

Вернувши ся Дорошенко від гетьмана, жив у призначеному йому дворі і щодня, тільки він уставав рано, вже перед ним стояв невсипущий сотник, доповідав про роботу коло нового будинку, питав, чи не треба чого Дорошенкови, і виявляв радість, коли міг догодити Дорошенкови. Не раз Дорошенко ходив з ним разом дивити ся на будоване. Озираючи велике місце коло будинку, Дорошенко сказав, що хотів би завести там колись сад, і ото вже другого дня сотник заходив ся садити дерево садовину. Будовано надзвичайно швидко: гроший давано так щедро, а робітників було так багато, що з початку місяця грудня будинок, де мав жити сам хазяїн, уже добудовано, поставлено груби і вперше протоплено, а 18-го грудня будинок уже й посвячено. В будинку було чотири покої чималих і ясних, убрано їх було просто й чисто,

як у звичайній оселі заможного українського хазяїна: зелені кафлеві груби, побілені крейдою з молоком стіни, лави з полавочниками, столи, заслані килимами, образи на покуті з восковими свічечками перед ними в маленьких свічниках, чотири ліжка в кімнатах, умивальник висів в сїнях над великою мидницею. Обглядаючи будинок на новосїллі вкупі з Молявкою та з духовенством, покликаним посвящати, Дорошенко здавав ся бути ним дуже задоволеним, казав, що бажає й віку дожити в сьому куточку, а як зостав ся на самоті з сотником, запитав ся його:

— Козаче товаришу! Скажи мені правду щиро. Кликав тебе особисто гетьман, як тебе сюди сотником наставив?

— Кликав, — відказав сотник.

— А що він тобі тоді казав? — питав Дорошенко. — Казав, щоб ти за мною пильно доглядав і назирав і йому про мене звістку давав? Так, серденько?

— От же не так, — відказав Молявка-Многопіняжний. — Казав пан гетьман, щоб я робив для тебе все, що тобі здаєть ся потрібним і був би тобі у всім на послузі. Казав, щоб я не доводив до того, щоб сам твоя милость попросив чог_о для себе, а щоб запобігав твою хотїню. Казав до того, щоб я, Боже храни, чим твою милость не уразив і не роздраж-

нив. От тобі хрест сьвятий, що се мені гетьман, покликавши до обозу під Воронівкою, розказував. А того, щоб я за твоєю милостю назирав, сього і не треба було мене навчати. Бо не в гнів твоїй милости буде: якби я що побачив від твоєї милости недобре, то й без гетьманської науки учинив би згідно з присягою, котру давав я цареві.

— Добре кажеш, козаче, — відказав Дорошенко. — От же і я хочу жити згідно з присягою, що даєм царському величеству перед гетьманом і царським боярином, і не маю ні з чим ховатись ні від тебе, ні від пана гетьмана. Тепер, як царське величество мене прийняв і я зрік ся навіки свого гетьманства, то вже їй Богу не хочу нічого, аби тільки жити приватно без клопотів. Далєбі, не жалію того нещасливого уряду гетьманського. Нічим добрим його спомянути. Дякувати Богови, що ся вага з моїх плечий спала. От у сьому куточку віку доживати-му тихо і смирно, нічого не відаючи, ні про що не дбаючи, що там на сьому многоятежному світі діяти ся буде. Відкрились мої сліпі очі, побачив я, що як ми тут добиваємось на світі, всі великощі світовії — усе порох і ємітя. Подарував мені пан гетьман маєток, по весні поїду туди, буду порядкувати, хазяйнувати, а тут у дворі сад, бачиш, завожу: може Бог доведе і

плоду з него покуштувати. Про те тільки ду маю, щоб матері моїй і родичам zostавлена в Чигирині худоба не пропала, як війна там почнеть ся.

— Коли, не дай Боже, те станеть ся, — сказав Молявка, — пан гетьман нагородить твою милость і всіх родичів твоєї милости совито на сім боці.

— Пан гетьман так і обіцяв, — сказав Дорошенко. — Я йому вірю, бо в його серце дуже добре, дай Боже, йому здоровя!

На Різдво приїхала сімя Дорошенкова. З ними приїхали слуги, привезли підводами чвайцятьма всякий припас та хатню худобу Дорошенкову. Тоді одну світлицю в новому будинкови zostавлено було для гостей, а в інших порозміщувала ся вся сімя; у Дорошенка були тоді жінка, мала дочка, мати й брат Андрій. У Петра Дорошенка з жінкою зараз же почали ся звичайні суперечки. Молявці-Многопіняжному, що раз-у-раз, як і попереду відвідував Дорошенка та всяким способом услугував йому й догоджав, траплялось бачити страшенні колотнечі в незлагідного подружя, а Дорошенко, знавши від самого Молявки про його нещасливу семейну пригоду, казав йому:

— Не жури ся, пане сотнику, що в тебе жінку віднято. Буває з жінкою справжнє пекло,

от як і мені. Оженить ся чоловікови буває діло добре, тільки рідко щастить. З тобою може сталось би таке-ж як і зо мною. А коли тебе жінка покинула, то й дякуй за се Богови.

Молявка-Многопіняжний сказав Дорошенкови, що самому скучно жити, то він може вдруге оженить ся. Дорошенко на те:

— А не дай тобі, Господи! Нащо тобі та жінка здала ся, — камінь за плечима!

На Водохрещі року 1677-го приїхав до Дорошенка тесть його Яненко: він заїхав по дорозі з Чигирина в Нові Млини — там гетьман показав йому мешканя і в околиці сього містечка подарував йому маєток. З сього приводу Дорошенко поставив пишний обід. Звичайно, закликано й сотника. Бачивши Яненко, що зять його до сотника по приятельському, і собі так саме став до його. А в Молявки-Многопіняжного вже ворушила ся лукава думка: кортіло йому заробити ласки в гетьмана своїм умілим доглядом за Дорошенком; дуже хотілось йому, щоб хтось, або сам Петро Дорошенко, або хто з його родичів, переселених на лівий бік Дніпра, якось пробовкнув ся, а він би подав про те до гетьмана. Його замірови допоміг необережно Петрів Дорошенків брат — Андрій.

Зговорили ся за обідом про Юрася Хмель-

ницького, бо тоді про його скрізь по Україні чутка йшла. Петро Дорошенко сказав:

— Я його знаю давно, як йому був тільки сімнадцятий год і настановили його гетьманом. О, сміху було не малого з того гетьманства! Я тоді прилуцьким полковником був. Боярин Василь Борисович Шереметєв, будши в Київі, на всю громаду промовив: етому гетьманішке только би гусей пасти, а не гетьманувати! Ми всі, скільки нас було там, трохи не луснули з реготу.

— За таку ущипливу примовку на нашого гетьмана боярин Василь Борисович достойно сидить уже двацятий год у тяжкій неволі, — сказав Андрій Дорошенко. Глядїть же, щоб Юрасько тепер не показав, що прийшов йому час не гусей пасти, а москалів бити! Як би він москалям і козакам лівобережним не задав прочухана! Ось побачите. Сила турецька велика; і москалеви з нею не справитись! До Юраська ввесь люд сипне, тільки почує, що за турецькою помочю йде батьківщину свою відбирати.

Злобно радїючи слухав те Молявка-Многопіняжний і хотїв, щоб ще й Петро Дорошенко так саме відказав на братові слова; але Петро Дорошенко, гостро глянувши на брата, що розпустив язика добре випивши вина, — сказав:

— Андрію! Не подобно таке верзти! Ми вже свою справу покінчали, все втерjali. Про халисьмо в царя ласки і притулку і відібралисьмо. Маємо до кінця нашого віку дякувати сердечно великому государеви за милость а не хвалити царських злочинців.

— Я, брате Петре, їх не хвалю, — відказав схаменувшись Андрій. — Я кажу тільки яке нещастя нам трапити ся може, а того я не жадаю, щоб воно сталось, не дай Боже!

Після сеї розмови Молявка-Многопіняжний, вернув ся додому, нашкрѣбав донос до гетьмана, а в йому списав, що говорив Андрій Дорошенко на обіді в колишнього гетьмана, але не збрехав пишучи і приписав, що Петро Дорошенко спинив свого брата і покартав його за непристойні слова.

Донос сей прийшов не зовсім до речі задля Молявки-Многопіняжного, хоч і наробив шкоди Петрови Дорошенкови.

Через кілька день після того поїхав Андрій Дорошенко в Батурин до гетьмана з дуже важною справою, такою, що в їй міг догодити Самойловичеви. Тоді саме відбував ся суд над стародубським полковником Рославцем та ніжинським протопопом Адамовичем. Сі панове дали донос на гетьмана в Москву, але їх відіслано до гетьмана на військовий суд. Скинутий чигиринський гетьман посилав сво

го брата Андрія з доказами важними і користними Самойловичеви. Андрій приїхав до Батурина зараз після того, як гетьман відобрав донос від Молявки-Многопіняжного. Бачив Самойлович з діла прихильність до себе Дорошенків, прийняв Андрія дуже привітно і просто спитав його: нащо він казав таке, що його казати не годить ся, на обіді у свого брата Петра про силу Юраськову Хмельницького, що його мов би то Москва не подужає? Хоч Самойлович і не сказав, звідки він те знає, але Андрієви легко було догадати ся, що донос на його дав сосницький сотник. Андрій Дорошенко відразу признав ся у всьому, вибачав ся тим, що був тоді випивши, і присягав ся, що вже буде обережнійший. Самойлович поняв віри його щирости, та й справу сю Андрій розказав зовсім так, як було написано в Молявки-Многопіняжного.

Самойлович злегка тільки покартав за те Андрія, але з обережности написав про се до Москви. У Москві-ж, у “Малоросійському Приказі” так зміркували: не помічено, що Петро Дорошенко щось негоже робив, але в його господі говорять ся непристойні речі й мабуть, як Петра Дорошенка забрати з України, то спокійнійше буде. На Андрія Дорошенка мало зважили, а надто, що слова ті сказано було ‘на підпитку’ так Самойлович пи-

сав. Усе окошилось на Петрі, дарма що Петро ніяк не хвалив братових слів. З Москви послано Самойловичови указ прислати Петра Дорошенка в Москву 'для савета о воїнских делах'. Самойлович на се відписав у Приказ, що Петрови Дорошенкови царським іменем обіцяно було, що житиме він на Україні, і живе він тихо: не треба так скоро викликати його з дому, щоби не було якого заколоту серед народу. Відписавши так, Самойлович думав, що тепер уже більше не вимагатимуть прислати Дорошенка до Москви.

Вернувши ся Андрій Дорошенко з Батурина в Сосницю, розказав братови Петрови, що гетьман уже знає про те, що казано в них при обіді про похід Хмельниченка з турецькими потугами. Обидва брати тоді побачили, що доноса дав сосницький сотник, і наважились обминати сього чоловіка.

Але ані поговорити з Молявкою, ані навіть натякнути йому, що Дорошенки знають його вчинок, Петрови не пощастило. Молявка-Многопіняжний, листовно попрохавши в гетьмана дозволу, поїхав до Бутримів, де Булавка тим часом уже висватав йому молоду. Замість себе покинув наказним хорунжого. Минув січень. В другій половині лютого прийшла мясниця. Гетьман Самойлович запросив до себе Петра Дорошенка. Поїхав до

него Петро, пробув в него всю мясницю; разом бенкетували, веселились, їздили з хортами на польоване. Гетьман не сказав Дорошенкови й слова про те, що вже приїздив царський післанець вимагати, щоби його вислано в Москву: гетьман думав, що московський уряд уже задовольнив ся з того, що йому написано, що все вже скінчило ся, — через те не хотїв турбувати свого гостя.

В понеділок на першому тижни великого посту Петро Дорошенко виїхав з Батурина в свою Сосницю, ніякого лиха не спідіваючись. Але другого дня приїхав до Батурина новий царський-післанець, вимагаючи Петра Дорошенка до Москви. Не було чого робити Самойловичеві, доводилось слухати, а надто, що йому обіцяно згодом, як забажає гетьман відпустити Дорошенка. Післав Самойлович до Дорошенка генерального судію Домонтовича з листом, таке пишучи:

— Пане Петре! Їдь без жадного сумніву до Москви. Тебе за тим тільки кличуть, щоби бачити царські очі і хочуть тебе розпитати про справи турецькі й татарські.

Мов грім ударив над Дорошенком, — так його вразила та несподіванка. Українцєви в той час їхати покликаному до Москви було щось зловісне, а надто Дорошенкови, бо він, корючи ся цареви, уперто вимагав, щоби йо-

му дано обіцянку залишити його в рідному краю. І він гірко промовив:

— Хоч би й на смерть кому велено було йти, то й тому-б попередати знати. Хай Бог звинить панови гетьманови, що не сповістив мене заздалегідь.

Не довго він лагодив ся, хоч Самойлович посилаючи за ним Домонтовича, і не казав, щоб поспішатись. 8 цвітня 1677-го року виїхав він навіки з любої України. Тяжкими слізьми плакала його стара мати й мала дочка, плакав і брат Андрій, але жінка Петрова була байдужна і, випровадивши чоловіка, не посоромилась сказати:

— Слава тобі, Господи! Повезли від мене мого нелюба.

Через тиждень після того, як поїхав Дорошенко, вернув ся до Сосниці Молявка з молододою жінкою.

XIII.

Новий тесть Молявчин Бутрим був колись полковим осавулою при чернігівському полковникови Небабі, ще за Богдана Хмельницького; але, пробувши осавулою років зо три, став військовим товаришем і, відібравши маєтність у чернігівському полку, клопотавсь тільки про те, щоб яко мога більше придба-

ти добра. Добре було йому, що полк чернігівський був з тих, що менше зазнавав спустошення в ті непокійні часи. За двацять років Бутрим добре таки вже забогатів, займаючи займанщини, — тоді сим звичайно багатились українські земельні власники. З свого села, що справді йому належить, пан посилає було своїх підданих, сімю або й дві, сідати хутором або слободою, тоді займає собі до сього хутора лісу, сіножати, лук, поля скільки хоче і скільки буде змога заняти; іноді зустрівши тут козака, що ще поперед його оселив ся, підпоїть його та й видурить у його поле за дешеvu ціну; а як що помітить, що чоловік то не зубатий, то й так відбере і до своєї землі привластить. Так заводились нові селища. Ото-ж і Бутрим ширив ся таким способом, і на всі свої хутори добув полковницькі листи, затверджені в гетьманській канцелярії. Бутрим жив ладнаючи з усіма чернігівськими полковниками, дарма, що вони часто перемінялись, і новий полковник звичайно був ворогом скинутому: Бутрим з усіма однаково ладнав і приятелював. Та найкрасше жив він з Дуниним-Борковським, бо Дунина-Борковського жінка була рідною сестрою Бутримовій жінці. Було в Бутрима чотири дочки: з їх дві вже пішли заміж, третя йшла тепер за сосницького сотника. Про

Бутрима сусіди думали, що він дуже мудрий у житейських справах, та й сам він се думав і любив людям ради давати. Як приїхав до його Молявка женихом доччиним, Бутрим натурчав йому голову, що його становище надзвичайне, дивне і всім завидне. Так швидко з рядовика став він сотником, та й яким іще! — Не таким, що козаки вибрали, а таким, що сам гетьман його настановив і приручив йому важну царську справу — доглядати за Дорошенком. Знатимуть про нього і в Москві. Та й почав Бутрим міркувати: от би добре було, коли-б Дорошенко сказав щось недобре про Москву, — се-ж могло стати ся; тоді-б сотник, довідавши ся, сповістив би гетьмана, а гетьман до Москви, — високо-б тоді піднявся Молявка. Зять не втерпів та й розказав те стеві, що вже так саме й стало ся, як хотів тесть, а Бутрим дуже похвалив Молявку за його вчинок, радив, одначе, поки що нікому не казати про сю справу, але пророкував, що з сього буде багато добра сосницькому сотникові. Молявчиха страшенно була рада, що син її бере жінку в такій панській сім'ї, в таких богатих та значних людей. Се, каже, не якісь там Куси! А згадавши Кусів, звичайно хрестилась і дякувала Богови, що він визволив її сина від них. Дуже щиро силкувалась тоді стара Молявчиха заприятелюва-

ти з панею Бутримовою, але та хоч і була з нею привітна, та разом з тим показувала, що вона висшого кола і поводитись з Молявчихою згорда. Тоді на Україні була така поведінка, що як хто забогатіє, то вже згорда поглядає на всякого, хто біднійший за його та гірше живе. Жінки виявляли се ще дужче ніж мужчини.

Бучне справили весіля в пана Молявки-Многопняжного з панною Бутримівною, справили як прадідівський звичай велів — зі старостами, дружками, боярами, з усім весільним порядком — так, як тепер по селах справляють весіля, а тоді справляли і по найзначніших панських домах. Весільні люде були з родичів сусідних значних товаришів, що поїздили ся до Бутримів на їх запросини. В панському дворі не можна було всім помістити ся, — через те на якийсь час кількох посполитих підданих примушено перейти до сусідів, а в їх хатах поселили ся гості. А про те всі піддані були на панському сьвяті: на панському дворі поставляно було столи і за ними шанували народ горілкою й свининою. Гуляли аж три дні і за сей час багато минуло ся годованих кабанів, баранів, курей, гусей, індичок, з ранку й до вечера різала музика, і в господі, і в дворі тупотіли танцьовники, а в ночі на втіху гостям і народови палено ко-

льористі огні. Як минуло п'ять день, почали роз'їздитись гості, тільки найблизчі родичі, що були в весільній справі, ті zostавили ся, аж поки поїде молода. Батько й мати впакували “скриньку” молодої, а та скринька то шість великих скринь з посагом: там були жіночі вбори, сукні, кунташі, плахти, кожушки, сорочки, пошивки, ковдри, завіси, накриття, намиста, срібний посуд, шкатули з усякими клейнотами, — усе, що тоді звичайно бувало в домашньому багатстві у значних людей. Усьому тому писав ся реєстр, бо коли дочка вмирала бездітно, то посаг вертав ся її батькам. Бутрим дав дочці й зятеві лист на даровизну-маєток, але той лист так написав, що дочка ставала зовсім хазяйкою своєму маєткови, хиба аж тоді, як батько помре; а за свого життя обачний батько таки зоставляв собі спромогу порядкувати доччиним маєтком, тай саму її з чоловіком не випускати з своєї волі.

Прийшов день, що вже треба було молодим їхати. Перед панський рундук під'їхали сани з будкою. Молоді з Молявчихою вийшли зовсім одягнені на дорогу, батько й мати молодої, стоячи з образом, благословили їх в останнє, а молоді вклонились їм у землю. Тоді які ще були в Бутримів весільні гості, стоячи круг молодих заспівали жалібної пі-

сні, а в ній співало ся про те, як дочка покидала батька й матір, від'їздячи в чужий далекий край. Під тую пісню Молявки посідали в сани та й рушили в дорогу.

Пишно та бучно в'їздив Молявка-Многопіяжний з молодого жінкою в Сосницю. Першу новину він почув, що Петра Дорошенка повезено до Москви. Згадав він пророкування Бутримове та й зрадів: догадав ся, що все те зроблено через його донос, і тепер його знають у Москві, він догодив цареві і сподівається ся, що за те будуть до нього ласкаві гетьман і московський уряд. Але хорунжий, що був замість його наказним сотником, розказав йому инше не таки вже гарну новину.

Ось що стало ся в Сосниці, поки Молявка їздив женити ся. Андрій Дорошенко їздив до гетьмана з доводами проти Росланця й Адамовича у двох із сотенним писарем Куликом. Сей Кулик з початку вже не вподобав Молявки. Бувши з Андрієм Дорошенком у Батурині, він добре знав, що гетьман приймав Андрія надзвичайно ласкаво. Вернувши ся до Сосниці, він пустив між козакми таку думку, що можна було-б упрохати гетьмана дозволити вибрати сотника та й вибрати Андрія. А потому незабаром приїхав до Сосниці генеральний судія Домонтович по Петра Дорошенка і прилюдно казав, що до гетьмана

прийшов з Москви лист: на розвагу Дорошенкам сказано гетьманови давати Петровим Дорошенковим братам і родичам уряди в Війську Запорозьськім, які гетьман хоче.

Петра Дорошенка повезено. Сотника Молявки-Многопіняжного не було. Писар здаючись на генерального судію Домонтовича слова, заходив ся дужче під'юдити проти Молявки городового отамана Крука. Народила ся в сього отамана дитина і батько запросив на хрестини чотирьох курінних отаманів з сусідних сіл. Кулик був кумом. На хрестинах випивши, збалакались гості про свого сотника; усім він не вподобав ся; з підлеглими людьми поводив ся непривітно й згорда; помічали, що любив свою кишеню, а найбільше усім був він гидкий через те, що козаки його не вибрали, як то вело ся з діда-прадіда, а настановлено його з гори не питаючись, чи хочуть, чи не хочуть його підвладні. Кулик вияснив, що воно через те тільки так стало ся, що в Сосниці мав жити Петро Дорошенко то з початку треба було разом і помочи йому, і догляду за ним. А тепер Петра Дорошенка в Сосниці вже нема, — тепер можна прірати гетьмана, щоби дозволив вибрати сотника так, як з діда-прадіда в військови вело ся; се тепер і гетьманови буде до вподоби. Усі згодились. Писар написав супліку, отамани, що

були в крука попідписували і обіцяли прихилити до того діла й хорунжого. Але хорунжий обстоював за Молявку-Многопіняжного йому здавалося, що настановлений з гетьманської руки сотник сидить так добре на своєму місці, що схитнеться хіба той, хто зміряться зіпхнути його з того місця. Хоч Кулик не сказав хорунжому всього, що було в Крука, але хорунжий сам про все пронюхав. Як Молявка вернув ся до Сосниці, хорунжий розказав йому, що тут проти нього коїть ся.

Розлютував ся Молявка, скипів, а жінота — мати й жінка — обидві разом почали відмовляти його не попускати своїм ворогам. Сотник, не гаючи ся, звелів покликати до себе отамана городского й сотенного писаря.

Згорда зустрів він покликаних, одною рукою в бік узявшись, другу заклавши за пояс що ним підперезаний був його кармазиновий жупан; не кивнув головою на їх низькій поклон і так на них гримнув:

— Що се, я вам став негожий? Ви збираєтесь проміж себе та радитесь: кого собі сотником иншого обрати? Забули ви мабуть, що не ви мене вибрали, а сам ясновельможний гетьман мене над вами настановив без вашого відома? А хіба того не знаєте, що коли проти мене йдете, то все одно, що проти самого гетьмана виступаєте? А ви знаєте, що

то є зупинять ся проти нашого гетьмана? Петро Розславець не вам рівня, а що з ним стало ся! Знаєте ви, с..... сини, що я маленьку цидулу напишу до ясновельможного, так вас зашлють туди, де й ворони кісток ваших не знайдуть. Се все ти, Куличе! Твої се хірхулі! А ти, отамане Круру, як смів ти без мене курінних збирати!

— Пане сотнику! — сказав Крук, — я не збірив. У мене були гості, давні приятелі на хрестинах. Сього ще ніколи не бувало, щоб ми повині були твоєї милости питати, чи можна нам до себе гостей кликати, а падо в такій справі, як хрестини. Твоєї милости тут не було. Не зоставляти-ж дітний наших нехрещених, дожидаючись поки волить вернути ся твоя милость!

— А ви на своїх хрестинах про мене розмовляли, мене судили, як би мене з сотництва звести радили ся! Га? Кажі: так? були між вами такі речі? — питав сотник.

— Пане сотнику, — сказав городовий отаман, — я твоїй милости відповів і ще скажу: кликав я гостей на хрестини, а що там говорило ся, коли пілось та їлось, так ми тоді-ж і забулисьмо: підпилі були.

— Ось я укну хлопців та ростягну вас отут та княми добре одшмарую! — сказав сотник, де-далі все дужче розпалюючись. — Ви

не гадайте і не помишляйте, щоб мене вашою волею з сотництва знести. Я не такий сотник, як інші, що виберете самі та потім і коверзуйте, як хочете. Мене сам ясновельможний гетьман над вами наставив, а все через те, що мене знає і на мене більш спускаєть ся, як на всю вашу громаду. Мені гетьман дозволив писати просто до його власних рук, а інші сотники того не сміють, мусять через своїх полковників зєзлати ся з гетьманом. Тільки я сам на всю Україну, один такий сотник, що до самого гетьмана просто пишу. От і знайте мене! Ти, Куличе, с... сине, пєя кров хлопська юха! Ти, ти всьому провідник, собачий сине!

Він ухопив Кулика за груди та й почав торсати. Своєю дужою рукою він нахилив Кулика так, що той поклонив ся йому а уж землю і сказав:

— Пане вельможний не гнївай ся! Твоя в усїм воля, тільки я проти милости нї в чому не прощетив ся; певне твоїї милости на мене щось наплетено.

— Знаю я вас, лукавих синів!—сказав сотник. — І ви-ж знаєте мене, коли так! Змагати ся зо мною у вас сили не стане. Перш усї ви з вашими жінками й дїтьми пропадете, на Спбір пїйдете, нїж мене від себе проженете. За мене гетьман, а за гетьманом і сам цар. Ку-

ди-ж вам, чортякам до мене? Пошліть козаків до курінних, щоб з'їздили ся до мене віңшувати мене з маляженством і везли мені належитий ралець від себе і від своїх курінїв. Чуєте?

— Чуємо, вельможний пане сотнику! — в один гелос сказали отаман з писарем.

Підчас сеї розмови мати й жінка стояли ззаду, радїючи з величности — перша синової, друга — чоловікової. Стара Молявчиха ще з півроку до сього навіть і здумати-б собі не посміла, щоби її син так гримав на урядових людий, писарїв та отаманїв, а тепер довелось їй радїти, дивити ся, як її синови корять ся й покїрно кланяють ся писарї й отамани. Бутримївна — та й зростала в такїй сїмі, де й змалку казано, що вона піде замїж за значного чоловіка, такого, що матиме право інших гнути й тиснути. То був ідеал людської гідности серед того кола, де зросла Бутримївна.

Вийшовши від Молявки, писар Кулик сказав до отамана Крука:

— Пане куме! Посплай козакїв кликати курінних, як розказує пан сотник, а тим часом мерщїй запрягаймо конї в санки та чухраймо до Батурина: подаму нашу суплїку гетьманови. Що буде, то нехай буде! А я сподїваюсь певне, що станеть ся по нашому. Покп з'ї-

дуться в Сосницю курінні, — ми тим часом вернемось. Тоді з гетьманської волі зберемо раду вибирати сотника.

Того-ж дня вони поїхали з Сосниці.

Тямущий чоловік був писар Кулик. Чув він попереду, що гетьман Самойлович дуже вірить Мазепі, — отож до його просто й подався Кулик з Круком. Він подав йому до уваги, що козацька громада дуже ремствує на наставленого від гетьмана сотника Молявку і просить вернути їй давне право вибрати сотників до своєї вподоби вільними голосами.

Мазепа відказав, що Самойлович і сам уже не дуже задоволений із сього сотника: докучний він чоловік, заводить клопіт з марними доносами, — он уже Петра Дорошенка через його доноси забрано. Одначе — додав Мазепа — Петрови Дорошенкови в Москві погано не буде, та ще й написано з Москви до гетьмана, щоби був ласкавий до його родичів.

— Так гетьманови не буде прикро, — сказав Кулик і Крук, — коли ми Андрія Дорошенка виберемо Сотником?

Мазепа впевних їх, що навпаки — гетьман буде з того дуже радий. Узявши від них сугупіку, Мазепа пішов з нею до гетьмана. Того ще дня в генеральній канцелярії написано було від гетьмана листа, а листом дозволено сосничанам вибрати собі сотника, як показу-

ють їх права й вольности. Про Молявку-Многопіняжного в тому листі не згадувано зовсім, мов би його в Сосниці не було. Мазепа сам віддав гетьманський лист суплікантам, а ті негайно поїхали назад.

Тим часом курінні отамани, на заклик розісланих до них козаків, почили з'їздити ся до сотенного города; двоє з них поспіли вже й пана сотника відвідати й поздоровити і сповістити його про подарунки від своїх курінів і від себе особисто; дарували вони скотину, вулики бджіл, а від себе отамани попривозили молодим усякі срібні дрібнички. Але вони тільки сповістили про свої дари, а віддати нічого не встигли.

Вернули ся з Батурина Крук та Кулик. Зараз городовий отаман закликав попа, віта мійського та тих курінних, що вже приїхали до Сосниці. Він оповістив усім, що буде рада з гетьманського наказу. Ударено у дзвін, загули тулумбаси.

Молявка і в голову собі не клав, що городовий отаман та сотенний писар насмілились їхати з суплікою просто до Батурина; навпаки Молявка думав, що налякав їх своїм гринем грізним, то вони, щоб запобігти знову його ласки, поїхали з Сосниці збирати курінних шоби ті їхали поздоровляти сотника. Зостаючи ся спокійно в своїй господі, сотник по-

чув несподівано, як задзвонено в дзвони, забито в тулумбаси, — він послав козака довідати ся, що то дієть ся..

Вийшов козак з сосницького дому, трохи пройшов улицею та й опинив ся на майдані перед церквою. Там уже назбирала ся юрба людей. На швидчу руч змостили якийсь високий поміст; на його стояли Крук та Кулик, біля них курінні отамани й вїйт; і хорунжий, Молявчин приятель і прихильник, стояв з ними та й держав сотенну корогву.

От як се сталось. Крук з Куликом, вертаючи ся з Батурина, випадком зустріли хорунжого, — їхав конем; вони його припинили та й показали гетьманського листа; — він зараз побачив, що справа стоїть зовсім не так, як він думав. Він зрозумів, що Молявка-Многопіняжний зовсім не такий дужий та міцний, як показував себе. Через те хорунжий відразу перемінив ся, не схотів і сповіщати свого колишнього приятеля, яке лихо на його насунуло, а став у всьому слухати ся отамана городского й писаря, з їх наказу взяв сотенний прапор й поспішив ся в раду.

Писар Кулик, розгорнувши гетьманського листа, читав перед народом:

— Йоан Самойлович, гетьман обох сторін Дніпра віітска його царського пресвітного величества запорожського ознаймуем сим о-

творчатим листом нашим гетьманським города Сосниці і всій Сосницькій сотні обивателям і всякого уряду людям, що ставши пред нами очевидно означеного города Сосниці отаман городовий Василь Крук і писар сотенний Іван Кулик іменем всіх отаманів і козаків і міщан і всього посполства вііменованого города Сосниці і всеї Сосницької сотні суплікували нам, просячи, аби мисьмо позволили їм по стародавним їх правам і вольностям військовим обрати собі вольними голосами по своєму ізлюбленію сотника, на що ми гляючи на старожитні права і вольности війська запорожського, їм на такове обраніє дозволяєм, варуючи однак, аби по скончанії такого обранія нам для конечної нашої о том сентенції оній вубор за рукопрокладством їх доставлен бил через його милость вельможного пана полковника чернігівського, до котрого реґіменту войскового Сосницькая сотня належить”.

Почувши таке, посланий Молявчин козак не вернув ся назад, а зостав ся дивитись, що далі буде.

— Андрій Дорошенко нехай буде сотником — гукнули отамани, а за ним й козаки.

— Андрій Дорошенко! — загукало міщанство й поспільно богато голосами.

Почувши Андрій Дорошенко дзвони й ту-

лумбаси, вийшов з дому, нічого того не знаючи і нічого не сподіваючись; він не став пробивати ся крізь натовп, а спинив ся біля церкви. Побачивши його, козаки юрбою кинулись до його, гукаючи вхопили його, потягли та й поставили на поміст: отамани накривали його своїми шапками, хорунжий подав йому корогву; всі гукали: ца сирно! на сирно!

Андрій Дорошенко почав був одмагати ся, казав, що він не достойний того, але Крук голосно оповістив, що так хоче вся громада, і він не сміє громадському присудови не корити ся.

Тоді козак, що Молявка післав, пішов з майдану та й приніс Молявці вість, що вже вибрано нового сотника.

— Як вони сміють! — скрикнув Молявка. За ним зарепетували так само його мати й жінка. — То своя воля! То ошуканство! — гукав він, — то бунт проти зверхности. Я до гетьмана самого зараз поїду.

Коли се увійшов Кулик. Молявка сіпнувся був до його з кулаками, скреготів зубами зо злости, але писар обома руками припинив його і порадив поводити ся звичайнійше:

— Уже мось-пан не сотник, громада вибрала иншого сотника, Андрія Дорошенка.

— Що мені ваша громада! — репетував Молявка. — Я більший від усеї вашої нікчемної

громади. Сам гетьман мене наставив над вами, так сам гетьман, коли схоче, має мене звести, а не ви, шолудиві.

Кулик сказав, що в них є гетьманський лист, що дозволяє вибрати нового сотника.

— Се лист підроблений, мальований! Самі його зложили, — репетував Молявка. — Гетьман такого листу не підпише. Покажи лист!

— Іди в раду до нового сотника, — він тобі лист покаже, — сказав Кулик.

— Не пійду в вашу мужичу чернячу раду. І вашого задріпаного Андрія Дорошенка знать я не хочу. Більший і сильніший я від усіх вас. Пан гетьман мене наставив з царської волі, а се-ж усе одно, що й сам цар мене наставив. Я вас усіх!...

— Нічого ти нам не вдієш! — сказав Кулик. — Лучше тихенько та любенько покориись громаді, зречись сотницьких маєтків, поклонись новому сотникови, а потім вий ся собі туди, відкіля взяв ся, або куди схочеш, туди від нас і дівай ся!

— Чорти-б нехай задрали вашого обраного сотника і всіх вас! — репетував Молявка. — Поїду до самого гетьмана. Ви в мене знати мете, бунтовники!...

— Нічого твоїй милости їхати до гетьмана, бо лист гетьманський явне указує гетьмансь-

ку волю над нами у сій справі. А лист той у нас.

— Подай мені сюди сей лист! Коли сам своїми очима побачу, що ясновельможний мене скинув, тоді й покорюсь, — сказав нарешті сотник, схаменувшись.

— Добре, коли не хочеш іти до нас у раду, то ми тобі сюди принесемо лист, тільки не я сам принесу, бо ти ще вирвеш лист та зопсуєш його, а свідків не буде. А ми прийдемо до тебе громадою.

Сказавши те, Кулик вийшов. Молявка й сім'я його турбувались, не знаючи, що чинити. Мати ламала собі руки та взяла ся до звичайних своїх жалів на долю, що все життя з неї та з сина її знущаєть ся; ні в чому їм не щастить, поманила їх доля великим добром, а тепер ось усе за вітром пішло. Жінка радила чоловікови їхати до чернігівського полковника та прохати, щоби він оступив ся за своїх родичів у гетьмана. Молявка бігав туди й сюди по хаті, хапав ся обома руками за голову та знизував плечима, аж корчив ся. Страшенно стурбований, не знав що почати, до чого брати ся.

Увійшов Кулик, Крук та Андрій Дорошенко.

— Доброго здоровля ласкавому панови добродієви! — сказав Андрій Дорошенко.

Так саме привитав і Крук.

— Ще не віншувалим твою милість на законному малженстві, — сказав Андрій Дорошенко. — Пошли, Боже, твоїй милости доброго здоровля і во всім щасливого поведження на многая літа! Твоїй милости нехай відомо те буде, що прийшов до сосницької громади від ясновельможного пана гетьмана лист дозволяючпй вольними голосами обрати сотника. По тому листу гетьманському отворчатому Сосницької сотні громада вольними і тихими голосами єдиностойно обрала на уряд сотницький мене, Андрія Дорошенка. Волпш zobачити сей лист гетьманський — от він, пане бувший сотнику!

Він подав йому папір шанобливо.

Молявка взяв листа, прочитав його, вирячив з дива очи, тоді піддав назад листа і хвилини зо три мовчав. Мовчали й інші. Нарешті Молявка сам озвав ся.

— Поїду до вельможного пана його милости полковника чернігівського. Але-ж пане Андрію Дорошенку! Твоє сотництво може ще вилами на воді підписано.. Бачу, що ви добули якийсь лист з гетьманської військової канцелярії. А вже пан полковник дізнаєть ся від гетьмана, як воно сталось таке.

Усі три: Дорошенко, Кулик та Крук бажали йому доброго й щасливого поведження. То-

гож дня зібрав ся Молявка і на ніч поїхав з жінкою й матірю до Чернигова, а на великій скрині з жіночим посагом наняв підводи.

Полковник Борковський тоді саме недавно вернув ся з Чигирина, де з осені стояв з своїм полком на залозі. Прийшли до нього Молявки. Довідавшись полковник від них що стало ся, зараз же звелів запрягати сани і рушив скоро до Батурна а Молявці звелів дождатися в його.

Та не пощастило полковникови в гетьмана. Самойлович сказав йому, що настановив був у Сосницю сотника тільки через те, що треба було просто від гетьмана догляду за Петром Дорошенком. А тепер Петра Дорошенка покликано до Москви, доглядати вже нема за ким, то він, гетьман, не може ламати для Сосницької сотні стародавні права Війска Запорозького і забороняти сосничанам вибирати за сотника кого схочуть. Він, гетьман, не винен, що сосничане не вибрали собі сього Молявки-Многопіняжного, а вибрали Андрія Дорошенка. Не згодити ся на Андрія нема в нього ніякої рації, а надто, що й у Москві з того будуть вдоволені.

Борковський прохав чимсь иншим нагородити Молявку. Самойлович отказав, що колись згодом він покаже йому свою ласку, як той чимсь її заробить. Борковський за се у-

злив ся на гетьмана. Прикро було пишному чернигівському полковникови, що гетьман у сій справі нічого не зробив на його просьбу: з того часу Борковський став ворогом гетьмана.

Молявки поїхали до Бутрима. Не дуже привітав і не радіючи прийняв їх до себе сей пан. Та не було чого робити: не кидати-ж дочку без притулку. Стара Молявчиха не забарилась посварити ся з панею Бутримовою; що правда скоро вона й покорилась їй, бо не мала де притулитися; але з того часу жптя її стало дуже мізерне, терпіла вона від Бутримихи до себе неповагу й погорду, а як була на самоті з сином, — гірко плакала, нарікаючи на долю і підбурювала сина проти тещи й теці та й проти жінки. А жінка Молявчиха, почувавши перевагу батькову й свою через батька проти такого чоловіка, що зостається без влади над иншими, без богатства, без ваги, почала поводити ся з чоловіком з горда та з пишна. Молявка все терпів, бо аби тільки озвав ся проти сварливої жінки — зараз за неї починають оступати ся тещь із тещею, зачіпають його ущипливими словами нагадують, що вони його годують, а в самого в його нічого нема, ще й жаліють образливо, що вони помилились, віддавши дочку за такого чоловіка.

Не живемо тут, а мучимо ся, — казав часом матері Молявка-Многопінняжний.

XIV

Супліку ту, що склали Чернигівці на воеводу Чоглокова, відіслав Борковський до гетьмана, а гетьман негайно послав її до “Малоросійського Приказу”. У той час Самоїлович мав велику силу і віру в московського уряду, і цар Федір Олексієвіч увесь “Малоросійській край держал”, — так тоді казано, — “в большом возлюбленіи”. Чоглокова звелено забрати з воеводства. На прикінці березіля приїхав Чоглоков до Москви; у його там на Арбаті був свій двір. Зараз же мусів Чоглоков у Малоросійському Приказі давати хабарі і розтрусив більшу половину того, що встиг награбувати в Чернигові. Так звичайно робило ся тоді з царськими воеводами: їх послано на воеводство, вони там дерли з людей, а як вертались до Москви, то їх самих дерли по Приказах. Чоглоков тоді ще не знав, тим самим він не одбуде, і послав до своєї Пахровської “вотчини”, щоб привезено звітля красуню Ганну Чернигівку з її чоловіком, Васьюкою Чесноковим.

Як звелів боярин, так і зроблено. Приїхав з “вотчини” до Москви Васька з Макаркою, привезли вони з собою й Ганну Кусівну.

Тоді в господі в Тимофія Васильовича Чолокова діяло ся ось що:

У своєму боярському кріслі спідів, розлягши ся, Тимофій Васильович. Перед ним стояв Васька Чесноков. Тимофій Васильович казав йому:

— Дак он, що любесенький ти мій Васютко. Ти приводити меш свою жінку до мене на ніч щоразу як я звелю, а я тобі про те загадувати-му заздалегідь. Жити будете ви в мене в окремії хаті в дворі і всяка справа у вас буде од мого хорчу, убирати-му я вас краще за всіх слуг моїх і ласку до вас вивляти-му, бо я вас не за чужих, а за своїх уважаю. Поживете років три або й чотири, а тоді я вас на волю пуцу з чималою надгородою. Тільки, щоб цього, що проміж нас дієть ся, ніхто не знав, щоб тільки ви двоє та я про те знали, а інші, щоб і не догадувались.

— Це вже здай ся на мене, государю! — одказав Васька. — У мене все одно, що в яму закопано. Ніхто не довідаєть ся. Я зтові ласки до нехочу задоволений і поки живий не забуду того, що твоя государська милость мені робиш. Уже будь певний, государю, буде до смаку твоїї милості молодичка, а я доглядувати-му, щоб чиста була та щоб не гуляла.

— Я на тебе, Васютко, здаю ся, як на себе

самого, — сказав Чоглоков. — Ну, а як везе-но її, — не пробувала втечи?

— Вона — сказав Васютка — може і втеклаб, та одно, що дороги не знала в чужій землі, а друге, що ми з очий її не спускали. Тільки вже як у “вотчину” привезли та вінчатись привели, то дуже забарашкала. Та отець Харитоній на те не зважав: вона репетує — не хочу!—а він Ісая лукавий! співа. Моторний піп! Йй богу, моторний! А тоді вже тиха, та покірна була, боялась, щоб її не бито; казала тільки нам: робіть зо мною, що хочете. Я ваша — каже — невільниця, я все одно, що в татарській неволі. І робить було все, що їй звелять. Тільки все нудьгувала та плакала часто: як на самоті останеть ся, так і рюмсає.

— Ну, в жіноти сльози всьо одно, що вода, — промовив Чоглоков. — Поживе, то звійкне. І тут, у Москві, диви ся за нею, Васютко, так, щоб опріч наших людей у дворі ніхто її не знав.

— Страшно — сказав Васютка — щоб, поки звикне, часом не зарепетувала: я чужа жінка, мене силою з иншим повінчано! А тут який лихий чоловік підслуха та й однесе куди треба. Бою ся, щоб не довело ся мені за те одвічати перед твоєю государською милостею.

— А ти добре держи, та пильнуй дужче, то й не одвічати-меш, — сказав Чоглоков.

— Дивити-мусь за нею гостро, як велить твоя боярська милость — сказав, уклонивши ся, Васька.

— Сьогодні в вечері приведи до мене Ганну! — сказав Чоглоков.

— Приведу, государю, — сказав, уклонившись Васька.

У двірській хаті зібрала ся челядь вечеряти.

Хоч Пан і сказав, щоб Ганна й Васька жили в окремії хаті і їли з панського харчу, але був ще тільки перший день, як вони приїхали до Москви, — через те цю ніч вони ночували в гуртовій хаті. Ганна, убрана по московському з “кикою” на голові, скидала ся на московку і сиділа мовчки на лаві. “Холопи” та “холопки” цікаво позирали на неї, а інші до неї озивались, але вона одказувала короткими словами, — її не розуміли, але всеж сміяли ся з її української мови.

Посідали вечеряти. Ганна з Васьчиного наказу, сіла й собі і взяла ложку в руку.

— Ну, што хахлячка, — сказав хтось, — скучно тебе небось без ваших вареничков? А?

Ганна присилувала себе всміхнути ся.

— Підди лиш до свого гетьмана, вареничків у його попроси, — сказав другий. — Он, вашого гетьмана привезено, кажуть, та й держать на ланцюху, як собаку.

— Його держать, кажуть на Грецькому дворі, — промовив хтось.

— На якийсь час. А то поставлять окрему хату задля його, — одказав другий.

— А на Сибір хіба не пошлють його? — спитав хтось.

— На Сибір не пошлють — пояснив другий — адже він не нашого царя був холоп, а польський, чи турецький — чорт його зна, чий, тільки не наш: він здав ся нашому цареві в бран.

— Так, так — докинули інші — ну, то він не був непослушний для нашого царя, то й на Сибір його нема за що посилати, — держати-муть у Москві.

А коли він нашому цареві здав ся, то через щож його не zostавили там, де взято — хтось спитав.

— Мабуть негодящий — догадав ся инший.

— Його там у своїому краю десь і поселили, та довідались, що дуріти хоче, — через те й привезли сюди, — сказав Васька.

Ганна все мовчки слухала, усе добре взяла в голову, але спитати ся ні про що не поеміла.

— А як його призивають? — спитав хтось.

— Пійотра Дарашонка! — сказав Васька, що жив недавно в Чернигові, — то й чував там се і те.

І Ганна згадала, що з малечку у неї в сім'ї і серед знайомих людей часто казано це імя; знала вона, що й чоловік її, Молявка-Многопіняжний з козаками пішов у поход проти цього Дарашенка.

Холопи почали розмовляти про инше. Ганна не встрявала і сиділа мовчки замислена, як звичайно.

Як повечеряли, Васька виїв її в сніп, й сказав:

— Ганно! боярин кличе тебе до себе на ніч!

Ганна нічого не відказала.

— А що, рада? — питав Васька.

— Цілком не рада, — відказала Ганна. — Тільки те мені чудно: ставиш ся ти моїм чоловіком, а мене до иншого ведеш. Хиба така у вас віра?

— Така, коли хочеш знати, у нас віра, — відказав Васька, — щоб слухати панів своїх, та робити що вони звелять.

Ганна мовчки пішла слідком за Ваською.

— Здорова була, дівко, — сказав Чоглоков, зоставши ся з Ганною на самоті, — здорова, чепурушко! Бачиш, знову ти зо мною. Не бій ся мене, я не лютий звір, не з'їм.

Ганна не змагалась ніяк, у всьому слухала ся, ні про що не говорила, тільки відказувала або — “не знаю”, або — “як хочеш”.

У ранці, як сходило сонце, а Тимофій Васильович ще спав добре, — Ганна вийшла від нього, не пішла в челядню, а попростувала до воріт з двору на вулицю. Був весняний ясний день. Москва вже прокинулась; народ метушився по вулицях. Денеде ще була грязь, але в богатях місцях уже просихало. Ганна не знала куди її подати ся: вона не була ще ні на одній московській вулиці, бо вчора її привезено просто в панський двір до Чоглокова. Навмання пішла вона ліворуч, тоді праворуч, ішла куди її очі несуть, не знаючи куди прийде, раз-у-раз озираючись, чи не жєнуть ся за нею, не сміючи попитати нікого з тих, що зустрічала. Вулиця, що на ній Ганна йшла, розходилась, — Ганна зважилась на решті попитати в зустрічної жінки, кудою йти на Грецький двір.

— Ах, голубко, — чую по мові, що ти не тутешня, — сказала їй жінка. — Мабуть уперше в Москві?

Уперше — відказала Ганна.

— Трудно, голубко дуже трудно буває, тут тому, хто вперше в Москві, поки звикне. Тобі на Грецький двір. Іди звідсіля ліворуч, а там, проминувши два провулки з правого боку, не йди туди, а буде третій, так саме праворуч, дак ти туди йди, та все просто, просто, то побачиши здалека дзвінницю ве-

личезну — Іван Великий зветь ся, так ти все йди, та на неї дивись, то й дійдеш до білого муру та й повернеш ліворуч, — там і спитаєш ся про Грецький двір: люди тобі покажуть.

Спасибі, тітусю, — сказала Ганна та й пішла кудю сказано, раз-у-раз дивлячи ся на золочену баню Івана Великого, що блищала під промінем весняного ранішнього сонця. Але серед плутаниці московських вулиць вона знову зблукалась та й стала питати про Грецький двір у зустрічних мужиків. Ці мужики були не такі привітні та ласкаві як та тітка, що направила Ганну на Грецький двір. Почувши українську мову, ці мужики почали глузувати з Ганни та передражнявати її.

— Да ти, видно, украинская ворона злетіла в Москву! А какая, чорт ее не взял, красивая! Ходи з нами добрими молодцами во царев кабак! Ми тебя угостим!

— Не хочу! — відказала Ганна. — Я не піду з вами.

Один мужик ухопив її за стан.

— Геть! — скрикнула Ганна. — Кажу, не піду я з вами! Пустіть!

— Пустіть! — передражнявали її мужики, але Ганна вирвалась од їх.

Вона швидко пішла далі, боячись уже пи-

тати дороги; навчила її перша проба, що в Москві молодій гарненькій жінці небезпечно було розпитувати про дорогу в мушкрин. Пройшовши навмання кілька вулиць, вона зважилась нарешті спитати в якоїсь старої баби: де Грецький двір. Баба показала, що він був зараз біля неї.

Грецький двір був тоді на тому місці, де тепер Никольський монастир, званий грецьким і збудований на грецькому дворі саме коло того часу, як діялись описувані події. Біля воріт стояли на варті стрільці.

— Тут Грецький двір? — спитала Ганна.

— Тут. Кого тобі? — питали вартові.

— Гетьмана Петра Дорошенка.

— Не можна! — грізно гримнув вартовий.

— Нащо тобі його. Он наш старший. Спитай його.

Він показав на стрілецького полуголову, що ходив двором. Ганна підійшла до нього, поклонила ся й сказала:

— Чи не можна, добродію, побачити гетьмана Дорошенка?

Полуголова неймовірно озирнув її й пробурчав:

— Перше: він уже не гетьман і звати так його не можна. А друге: яке тобі до його діло? Ти Черкашенка (Москалі звали Українців Черкасами), чи що?

— Еге, — відказала Ганна.

— Не велено без дозволу від Приказу пускати до його нікого, окрім тих, що на Малоросійському дворі черкаси в посольстві приїхали, — сказав полуголова. — Ти з їхніх чи що?

— Я його родичка, — сказала Ганна.

— Что ето такое: родичка? — казав полуголова. — Рідня йому приходіш ся, што-лі?

— Еге, — сказала Ганна.

— Добре, я сам поведу тебе до його, — відказав полуголова.

Петра Дорошенка, як привезено його в Москву, то поселено на Грецькому дворі і був він так — мов би гість, мов би невільник.

Уже його кликано до царя, цілував він царську руку, “думний дяк” (чиновник) перед самим царем проказав прощення всім “винам і провинностям”; після того йому сказано було, що він зостанеть ся в Москві, аж до кінця війни з Турками на пораду про всякі військові справи. З того часу він жив на Грецькому дворі, його справді кликано в Приказ разів зо три, довідувались від його про татарські і турецькі шляхи, про те, як обороняти Чигирин, і таке инше.

А одначе біля його житла стояло на варті по черзі по двайцятєро стрільців з полуголовами. Нарешті, в останні перед сим дні покли

кано його до “думного дяка” Ларіона Іванова і той сказав йому, щоб він подав супліку про те, щоб привезено йому до Москви жінку його. Дорошенка обняв страх.

— То великий государ хоче zostавити мене тут зовсім? — спитав він.

— Цього великий государ не велів, — одказав дяк. — Але тобі звелено жити в Москві аж доки втихне війна з бісурменами, а поки вона буде, — того не можна сказати. Чоловікови окремо од жінки жити не годить ся.

Доводилось Петрові Дорошенкові критися. Написав він зо слів думного дяка супліку, щоб привезено йому жінку. Дожидаючи нелюбкої жінки і не знаючи яка йому доля судилась, Дорошенко мучив ся, мов степовий орел у неволі. Безмірно остогидла йому тоді ця Москва. Сподівав ся він з упокоєм дождати віку свого після свого життя неспокоїного на любій Україні, серед рідного народу на волі, а його держуть у Московщині та ще й у неволі, хоч не кажуть йому, що він у неволі.

У сей то час стрілецький полуголова привів до його Ганну Кусівну.

Дорошенко ходив, широко ступаючи, по хаті туди й сюди, як звичайно, дуже стурбований. Полуголова, ввійшовши з Ганною, сказав:

—Петре Дерев'яничу! Оця жінка хоче бачити твою милість. Каже вона: родичка твоїй милості.

— Я не знаю цієї жінки, — сказав Дорошенко, подивившись на Ганну. А тоді озвався до неї питаючи: — Яка ти мені родичка?

— Я така тобі родичка, як усі наші люди тобі родичі, — сказала Ганна. — Ясновельможний гетьмане! Вислухай мене, Я прийшла до твоєї милости за порадою. Поможі мені, бідоласі!

— Я не гетьман, — сказав Дорошенко, — навітьне полковник, жадного уряду не маю. Я просто вязень у Москві. Чим я тобі поможу? Я сам бідний. Усі статки-маєтки свої покинув у Чигирині та в Сосниці.

— Я не грошій прийшла прохати, — сказала Кусівна, — хоч я така вбога, що й хліба шматка не маю на чужій стороні, а прийшла до твоєї милости за порадою. Вислухай мене, пане, дай мені порадоньку, бідній нещасній сироті, ні до кого мені повернути ся, пригорнути ся на чужій чужині, тільки до своїх людей.

Та й упала до ніг Дорошенкові, слізьми заливаючи ся. З голови з неї спала "кіра". Ганна спершу засоромилась що стала простоволоса, але не зважилась знову надіти на голову огидного, сироміць надітого московського вбраня.

І через щось згадав Дорошенко, як перед ним падаючи валялись бідолашні Українці, як він їх оддавав сотнями в неволю Туркам та Татарам. Не жаль їх йому було тоді, бо думав він тоді не про окремих людей, а про весь рідний край, йому він хотів добути волі й незалежності. А тепер йому жалко стало невідомої жінки, що лежала в його ногах.

— Устань, молодице, — промовив він, — і кажи звідки ти?

— З Чернигова, — відказала Ганна, — козацького роду, з батька Кусівна. У Петрівку торік віддали мене заміж, владика дозволив повінчати, а мій молодий у той же день пішов у поход; а я ввечері пішла по воду до річки Стрижня; в потайнику мене захоплено, очі і рот завязано і притягнуто до воеводи, а воевода знасилував мене і відслав зі своїми людьми у свою вотчину під Москву і там наказав мене силою повінчати з своїм чоловіком, а потім, приїхавши сам до Москви, звелів мене привезти, хоче, щоб я жила з тим його чоловіком, з яким мене силою повінчано, а йому самому стала підложкою.

— А твій перший чоловік живий ще? — питав Дорошенко.

— Не знаю, ясновельможний пане, чи він

ще живий, — одказала Ганна. — Його звуть Яцко Молявка-Многопіняжний. Його в поход погнали, а мене вхоплено, і з тієї пори я про його не чула.

— Молявка-Многопіняжний ! — згукнув Дорошенко. — Я твого чоловіка добре знаю. Він тепер уже сотником у Сосниці. Казав він мені, що в його жінку вкрадено та й віддано за иншого, казав! Яку-ж я тобі, молодице, пораду дам? Іди, молодице, до думного дяка, Ларіона Іванова і все йому повідай, як отсе мені вповіла. Я ось тобі цидулу напишу до його.

Він пішов до другої світлиці. Ганна дожидала ся стоячи, спустивши очи до долу. Дорошенко вийшов, оддав її написану цидулу і сказав полутолові:

— Кажіть одвести сю жінчину до Ларіона Іванова в Приказ. А тобі молодице, на: от, скільки помагаю.

Він подав їй скільки срібних гроший, виніс з другого покою чорну шовкову хустку і дав їй, сказавши, що це їй на голову, щоб не брати більше московської кіки.

XV.

Привели стрільці Ганну Кусівну до думного дяка Ларіона Іванова, що був тоді в При-

казі. Се був плечистий чоловік, сороклітний, зі здоровим обличчям, з червоним од доброго вишивання носом, та з маленькою рудо-червоною борідкою. Прочитавши Дорошенкову ци-дулу, звелів укликати Ганну.

— Ми з тобою чепурушко бачимо ся вперше, — сказав він до неї, — а здається, я тебе вже знаю. Чи не ти та сама, що було писано од гетьмана до нас через супліку від полковника Борковського і всіх Чернигівських усякої ранги обивателів на царського воєводу Чеглокова, між іншими його поганими ділами, що він наслав якусь жінку чужу в свою вотчину тай повінчано її там вдруге з його чоловіком?

Ганна розказала йому все, що з нею діяло ся, так саме, як і Дорошенкови.

— Хто тебе зна, — сказав думний дяк, — який у тебе чоловік законний, коли ти з двома вінчалась і з другим чоловіком тоді, коли перший був живий. Се вже не наше діло, а церковне. Я тебе відошлю до Патріяршого Приказу.

— Мене знасилували, на вік осоромили, — ридючи казала Ганна.

Думний дяк не зовсім зрозумів те, що вона сказала, але зрозумів що вона жаліється на Чоглокова, і сказав:

— Гаразд; ми його питаємо. А ти, жінко, прийди сюди завтра.

— А деж я буду? — сказала Ганна. — Я до його в двір не вернусь, лутше в річку кинусь.

— Побудеш тут, у Приказї. Я звелю дати тобі притулок, — сказав думний дяк і звелїв одвести її в низший поверч, де були кімнати призначені для тих, кого треба була передержати який час у Приказї.

Другого дня в ранці приведено Ганну перед думного дяка. Вона побачила тут свого лиходія Чоглокова, зблідла і затрусилась.

— Ну, Тимофію Васильовичу, — сказав до Чоглокова Ларіон Іванов, — ось жінка жалїється ся на тебе. — Та й переказав те, що чув од Ганни. — Що скажеш на це? Знаєш ти цю жінку? — питав він на прикінці Чоглокова.

— Знаю, — сказав Чоглоков. — Тільки не так було як вона каже. Ця жінка набріхує на мене нісенїтницю. Вона вперше прийшла до мене з моїм чоловіком Ваською Чесновським і обоє стали прохати в мене дозволу повінчатись. Вона тоді була вбрана по дівочому. Я дозволив, тай не було нічого такого, через що я мав би не дозволити. Мій холоп, Васька Чесноков, тоді випрохав ся в мене до дому в нашу вотчину під Москвою, і я відпустив його; він поїхав у купі з цією жінкою і повіз од мене лист до попа моєї вотчини, а

той піп, бачивши, що обоє женять ся охотою, повінчав їх. А як мене з Чернигова з воєводства взято, я приїхав до Москви, тай звелїв Ваську з жінкою привести до себе в двір менї на службу, а не задля сороміцького діла, як вона бреше. А вчора вранці ця жінка втікла з мого двору, ще й покрала дещо і тепер набріхує на мене таке, що чесному, богобойному чоловікови й здумати страшно.

— Мене повінчали, я не дівка була, а замужня; вони мене по злодійськи вхопили, знасилували і за иншого силоміць повінчали — замужню! — голосила Ганна.

— Спитай її пане, — сказав Чоглоков, — коли її повінчано вперше і де?

— У церкві св. Спаса, — сказала Ганна, — в той саме день, як виступали козаки в поход

— А який тоді був день? — спитав Чоглоков — Тоді була Петрівка. Скажи, пане думний дяче: хиба православний закон дозволяє вінчати в Петрівку?

— Ну, молодице, що скажеш? — спитав Ларіон Іванор Ганну. — Чи правду сей пан каже? Була тоді Петрівка?

Ганна стала пояснити, що владика позволив вінчатись у піст. Але вона говорила по українськи, то думний дяк моргав бровами, знизував плечима, поглядаючи питально на Чоглокова, а тоді сказав Ганні:

— Не розберу я щось що ти кажеш, молодиче. Се діло не наше, церковне. Іди собі, я тебе покличу як треба буде.

Ганна поклонила ся в землю і ридаючи стала прохати милосердя й жалю до своєї тяжкої долі, але Ларіон Іванович, місто відповіді подав знак і Ганну виведено. Думний дяк сказав Чоглокову, що він по його згодом пришле, а тепер у його инше нагальне діло.

Проминув день, Ларіон Іванов знову покликав Чоглокова.

— А де, Тимофію Васильовичу, твоя вотчина? здаєть ся на пахрі?

— На Пахрі, — сказав Чоглоков.

А скільки там землі, сїножаті, ліса, й робочих мужиків та двораків? — питав Ларіон Іванов.

Чоглоков розказав усе про що в його питаю.

— А скільки товару, чи є вівці, бджоли, чи є сад при дворі, город, стодола, скільки скірт хліба?

Чоглоков і на се одказав, додавши, що всього не згадає, а є в його на все те реєстер.

— Гаразд, — сказав думний дяк. — Продай мені половину своєї вотчини по реєстру.

Чоглокова мов громом ударено тими словами. Він почав щось плести, сам не знаючи

що, але з його слів так виходило, що він продавати свого маєтку не хоче.

— Ну, як хочеш, — сказав думний дяк. — Ти йому хазяїн і власник. Я тільки тобі сказав, що хотів би: купив би в тебе, колиб ти продав, а не хочеш — як хочеш. Я не силую.

Кільки хвилин обидва мовчали. Тимофієві Васильовичу було дуже нїяково. Він розумів чого хоче думний дяк. Од зловісної мовчанки Ларіонової Тимофі Васильовича то мов жаром припікало, то мов снігом пза шкурою сипало.

— Ну, бувай здоров! — сказав нарешті Ларіон Іванов.

Дуже стурбований, Чоглоков вийшов од нього.

Минув тиждень. Чоглоков турбував ся страшенно. Ще не давно, тільки вернув ся з Чернигова, пошанував він Ларіона Іванова купою грошей та й підячим Малороссійського Приказу не трохи дав, то в його мало вже що й остало ся з того, що встиг він нагарбати собі в Чернигові на воеводстві. А тепер він бачив що його хочуть обдерти з усього. Тякнув Ларіон Іванов, тай замовк, не кличе його більше. Хоч би вже покликав та сказав — що він з ним зробить, коли Чоглоков не віддасть йому половини свого маєтку.

Минуло ще кілька тяжких дні для Тимофія

Васильовича. Мумав він і те і се, міркував і так і сяк. Нічого не міг придумати. Коли се так через яких десять днів після того, як говорили про ту продаж половини маєтку, кличуть його знову в Малоросійський Приказ.

Став очевисто Тимофій Васильович перед Ларіоном Івановим.

Ларіон Іванов, сидячи за своїми паперами, сказав тимофієві Васильовичу, як він увійшов до його:

— А що, пане, колишній чернигівський воєводо, кепська наша справа. Як то ми виправдаємо ся од жалоби, що прислав на твою милость чернигівський полковник од усього чернигівського полку, та від города Чернигова вїйта й бурмистрів і райців та й усього міщанства й поспільства? Як ти про се думаеш, пане колишній воєводо?

— Ларіоне Івановичу, батечку рідний! — промовив крізь сльози Чоглоков, — яж твоїй милостї поклонив ся і пошанував тебе чим міг. Нехайже все в память піде.

— Е, ні, голубе Тимофію Васильовичу! — сказав Ларіон Іванов. — Ми тебе забрали з Чернигова тільки на те, щоб нам, на місці, не робити над тобою слідства. Булоб тобі гірше, колиб ми zostавили тебе в Чернигові, а новому воєводі звелїлиб слідство над тобою робити. Новому воєводі схотїлось би пока-

зати: от такі погані воеводи поперед його там були, а він не такий, і таких справ поганих од його сподівати ся не можна. Тебе, голубчика, може там і до тюрми замкнулиб, а ті Чернигівці, як би почали їх допитувати, мабуть би твою милость не виправдали. Та й ся справа, от з сїєю жінкою, що у нас тут у низу сидить. Бачиш, чернигівський полковник написав про якусь там у їх жінку Білобочиху, наче вона, при свідках — полковій старшині — казала, що ти її підмовляв привести до тебе Ганну Кусівну задля перелюбного діла. А тоді ся Ганна пропала не знать куди і опинилась у твоїй вотчині віддана за твого кріпака, і от бачиш, що на тебе говорить. Ми почнемо пра се слідство. Та ще й те: у чернигівській супліці пишеть ся, що ніби твої стрільці ходили по міщанських та козацьких дворах та підмовляли жінок та дівок тобі на сороміцьке діло. І про се пішлемо в Чернигів допитати, бо се тупить ся до справи про сю жінку Ганну. А що скажуть про се в Чернигові — ти краще знаєш. Борони Боже, як скажуть що недоброго, — тоді тобі, Тимофію Васильовичу, буде здорово погано. Про все доведеть ся великому государеві доповісти. То щоб твоїй милості не довелось їхати в далекі сибірські городи, та ще може й не воеводою, а понизують у діти боярські, або й

ще низше. Он ще за боярина Матвієва як він нашим Приказом порядкував, то що стало ся з Дьомкою Многогрішним. Він гетьман був, вищий за тебе, воеводу. І нічого він такого як ти не робив.

— Голубчику, Ларіоне Івановичу, батечку рідний! Твоя воля й сила. Не занести! помилуй! — зарепетував Чоглоков та й упав думному дякові в ноги.

Ларіон Іванов сказав:

— Устань Тимофію Васильовичу! Самому тільки великому государеві годить ся кланятись до землі, а яж не великий государь твій, а тільки дяк його царського величества.

Тимофій Васильович устав та все плакав; він стояв перед думним дяком, не знаючи що йому робити. Ларіон Іванов казав далі:

— Ти, голубчику Тимофію Васильовичу, не дурний і знаєш, як на світї між людьми ведеть ся. Усі ми, грішні, охочі добро робити найбільше тому, хто нам його робить. На тому, добродію, увесь світ стоїть і тим держить ся, що ми оден одному допомагаємо, один одному догожаємо і коли ми до людей добрі, то й люди до нас добрі. Ти злякав ся слідства над собою і просиш мене, щоб я заступив ся за тебе; а я того разу, коли не забув, просив твою милость, щоб ти зволив ся продати мені половину своєї парховської вотчини. Одначе

ти на моє прохання не пристав і ласки до мене не виявив. А тепер ось просиш мене про свою справу. То як же на твою думку: і мені зробити з тобою так як ти зі мною зробив: не пристати на твоє прохання?

— Голубчику, батечку рідний! Змилосярдься! Аджеж то половина мого родового маєтку! — голосив Чоглоков.

— На се я тобі так скажу, любий мій Тимофію Васильовичу, — сказав думний дяк. — Ти чоловік письменний і певне доводилось тобі читати, що в святому письмі сказано: Лучче калікою війти в царство небесне, ніж з усіма цілими членами укинутому бути в пекло огненне. От і ти тепер зроби так, як се премудре слово велить. Лучче тобі, мій дорогенький, утратити половину свого маєтку та й жити зі спокоем на другій його половині, ніж маючи обидві половини, піти туди де козам роги правлять. Однак же не володїти-меш своїм маєтком, достанеть ся він комусь иншому з твого роду, а то може ще й на великого государя заберуть. А як що почнуть ся над тобою гостре слідство по правді, дак тоді вже ти лиха не минеш. Се вже й тепер я бачу, та й ти сам, Тимофію Васильовичу, ще красше за мене се бачиш і знаєш. та й ударив ся об поли руками. — Бери, тільки визволь!

— Подай реєстер усього твого добра, — сказав думний дяк. — Напиши купчий запис, запиши його в “Помѣстном Приказѣ” і мені пристав в купі з реєстром. Та не важ ся, Тимофію Васильовичу мене піддурити. Гляди, щоб у купчому записі було записано точнісінько половину всього маєтку, що є в реєстрі. Я подивлюся, зрівняю, і коли виявиться, що чогось не стає, то й купчого запису не треба мені. Не візьму!

— Та коли вже так, то чи не можна, — сказав Чоглоков, — вернути сю жінку до її чоловіка в мій двір, та щоб уже на тому й край усьому!

— Е, дуже вже ти ласий! — одказав Ларіон Іванов. — Буде з тебе й того, Тимофію Васильовичу, що сам цілий підеш. Треба так робити справу, щоб і тобі не дати пропасти і правди не поламати. Ми так постановимо. Що жінка та на воєводу казала, того ніякими доводами не довела, та й чернігівську супліку, на того воєводу писану, нічим не доведено; а воєвода, оповідаючи, сказав, що все те на його по дурному вигадали Чернігівці зі злоби на те, що він, воєвода, дбаючи про царське добро, не потурав їхнім лихим ділам; то ми, великий государь, звеліли далі слідства над воєводою не робити, бо нема ніяких доводів, а жінку Ганну за те, що двому жниці,

одіслати на духовний суд у Патріярший Приказ. От воно й буде так, як кажуть: і кози цілі і вовки не голодні.

— А як що, — сказав Чоглоков, — та жінка почне в Патріяршому Приказі казати на мене те саме, що й тут? Тоді мене в Патріярший Приказ покличуть.

— Ми, — сказав тоді думний дяк, — тут, у Малоросійському Приказі іменем царським тебе виправдаємо і від тієї Ганниної справи зовсім одрізнємо. Через слова тієї жінки можуть покликати до Патріяршого Приказу не тебе, а того чоловіка, що з нею вінчав ся, бо в їх обох одна духовна справа. А ти заздальгидь того свого чоловіка поклич та добре його настрахавши, накажи, щоб, як покличуть його в Патріярший Приказ, тебе до справи не плував і нічого про тебе не смів там говорити, щоб і не згадував. А ти тут нам напиши, що дозволив своєму чоловікові вінчати ся з Ганною, нїяк не знаючи, що Ганна з ким иншим була вже повінчана, бо сама Ганна тобі сього не казала і ти думав, що вона дівка, бо й ходилаж вона по дівочому. А колиб навіть хто инший і казав тобі, що її повінчано в Петрівку, т ти такій дурниці не поняв віри, знаючи, що по закону нашому православному в піст вінчати не вільно. Тут у нас у Мало-

россійському Приказї, оце все напишеш і нам зоставиш. Та й годї.

Поклонив ся Чоглоков думному дякові Ларіонові Івановичу, ще раз назвав його добродинцем, ратівником, батьком рідним. Тогож дня написав він свою відповідь для слідства так, як навчив його думний дяк, а за тиждень принїс Ларіону Іванову купчий запис на половину свого парховського маєтку і реєстер усього свого добра, що належало до того маєтку. Ларіон Іванов переглянув і те й се, перевірів чи все записано й сказав:

— Спасибі тобі, добродинцю мій! По весні пічну господу будувати в новій купленій вотчинї. Жити мемо з тобою по приятельському як добрим сусїдам годить ся.

Тимчасом Ганна жила в низу в Малоросійському Приказї, годуючись тим убогим харчем, що видавав ся на арештантів, та ще до того прохала сторожів купувати їй дещо за ті гроші, що дав їй Дорошенко. Кілька днів сидїл з нею кілька волоцюг Українців, узятих в Москві, — їх одсилано назад на Україну. Вони були з Полтавського полку і сидїли в приказї недовго, а Ганна й рада була, що швидко вони зникли, бо один почав був докучати їй своїм залицянем. Як їх забрано, Ганна зостала ся сама; її покликано тоді в приказ, дано їй ще три рублї дрібними копій-

ками і сказано, що й це від Дорошенка, бо він був у приказї за своїм дїлом та розпитував ся про Ганну. Як одведено Ганну знову до тюрми, вона щиро молила ся за свого доброчинця, що не забував її і допомагав їй.

Скінчивши справу з Чоглоковим, думний дяк звелїв привести перед себе Ганну і сказав піддячому прочитати їй присуд, а в йому написано було так: що жінка Ганна жалїла ся на воеводи Чоглокова, того нїякими доводами не дведено, — через те й справа про це в Малороссійському Приказї кінчить ся, а жінка Ганна посилаєть ся до найсвятїйшого патріярха, щоб судити її духовним судом за те, що вона незаконно вдруге заміж пішла.

Стрільцї повели Ганну до патріяршого Приказу.

У господї в Чоглокова ось що дїялось: Тимофій Васильович покликав до себе холопів своїх Вську та Макарку та й сказав їм:

— Ну, хлопцї! Дуже менї погано з цією проклятою хохлушою. Видрав у мене думний дяк половину па хровської вотчини. Нема що робити! Нахваляв ся лихий, що знову про мене слїдство робити пічнуть. Я дав йому купчий запис. Та й на тому ще не край. Хохлушу звелїв одвести до Патріяршого Приказу на духовний суд: там слїдство робити-муть про те, що вона за двома чоловіками. Може й вас

покличуть Глядїть же, мене туди нїяк не плу-
тайте! Ти, Васько, на одному стань та й кажи:
нїякого загаду про слюб свїй од государя
свого не чув. Сам до його в купі з Ганною
приходив просити дозволу повінчатись, не
знавши того, щоб вона з ким иншим була по-
внчана.

— За це вже государю не турбуй ся. як ве-
липш, так і казати-му, — одказав Васька.

— І про те. що як стане вона казати, наче
пан Ї згвалтував і велїв тобі водити до його
на ніч, то ти в одно кажи: я цього не знаю
і від мого государя нїчого такого не чув, —
сказав Чглоков. — Про це в Патріяршому При-
казї сїдства робити не будуть, бо від цієї об-
мови мене вже в Малоросійському Приказї
виправдано. Дак ти і своїми словами до того
не призводь. Та й ти, Макарко, дивись!

— Моя справа з заду, — сказав Макарка. —
Коли Васька на мене не скаже, то мене може
й не покличуть. А покличуть, та питати-муть,
то я в одно з Ваською казати-му.

— Воно, — казав Чоглоков, — вашому
братчикові, хлопові, коли ви що на нас, ва-
ших государів, кажете, то віри не ймуть. Та
всеж ви мене нїяким робом не смійте ганьби-
ти. А то — виж сами знаєте — моя воля зро-
бити вам потім що схочу.

Як Васька з Макаркою були вже сами, Васька сказав товаришеві:

— А государь злякавсь та й здорово! Чи то-ж дурниця: половину вотчини збув! Кепська справа. Гляди, що як притиснуть його, то й другої збудеть ся. То й нам мабуть уже не йому доведеть ся холопами бути. Продасть і нас. Хай, чорт їх бери, кличуть нас до Патріяршого приказу, хай допитують. Стояти мемо за свого государя поки змоги й сили, ну, а там то вже своя шкура за всяку иншу дороща, хоч би й за государську!

XVI.

Патріярхові Йоакимові Савелову — було в той час між шістьдесятьма а сїдесятьма роками, але він був дуже жвавий і невсипуще діяльний. Як на свій час то був то чоловік учений; вчив ся він в київській колегії і дуже її й досї поважав; але це не шкодило йому бути гострим і неблаганим ворогом західного впливу, що проймав усю духову освіту на Україні; патріярх думав, що цей вплив шкодив “русской” церкві. Патріярх Йоаким писав дуже багато, писав і з двох боків обороняв свою церкву; і проти західного впливу, що йшов через Київ, і проти старовірського розколу, що вчянив яс в Московщині. Одначе,

не вважаючи на всі свої вчені й літературні справи, Йоаким не занедбував порядкування церковними справами, але сам особисто всього пильнував і так дуже, як ніхто з його попередників, не виймаючи й самого Никона. Ніхто з патріархів не обмежив так самоволу архирейську, завівши коло архирейв обовязкові ради з духовних осіб задля порядкування справами й задля суду; це було й задля патріяршої цархії, але патріярх на те не зважав: він був такий діяльний та уважний до всього, що мало йому треба було допомоги й поради від духовних осіб. У Патріяршому Приказї сидїли призначені від патріярха архимандрит та двоє протопопів, кликано виборних духовних старших — “попівських старост”, але всі вони власне мало робили за патріярха, — навпаки, він багато за них робив. Ще як був суд над духовенством, то ці помічники патріярхови щось таки важили: допити робили, розшукували, присуди постановляли; патріярх сам перевіряв усю їх попередню роботу і сам уже клав найостатнійше рішене. А в таких справах, де не духовних, а свідських людей ставляно на суд, — ті духовні, що сидїли в Патріяршому Приказї, мало до чого й торкались, а все робив дяк та й підносив патріярхові. Найстаршим дяком у Патріяршому Приказї був тоді Іван Родиво-

нович Калїтїн, підтоптаний пан, з круглою, трохи просивою борідкою, на літа було йому років з п'ятдесят; у справах був вельми тямущий, добре говорив і писав. Патріярх надзвичайно йому вірив, вважав його за розумного, дуже чесного, не грошелюбивого чоловіка, патріярхові цілком прихильного. Та й усі уважали дяка за рзумного чоловіка; щож до його чесноти та не грошелюбивости, то ніхто не міг би показати, що з цього чи з того чоловіка Калїтїн узяв хабара якого; але багато людей тільки плечима знизувало, довідаючись, що від деяких справ була патріярховому дякові велика користь, і не можна було зрозуміти як він це робив.

Як приведено до Патріяршого Приказу Ганну Кусівну, Калїтїн, недавно тільки того дня прийшовши на службу, сидів з товаришем своїм, другим дяком Леонтієм Савичем Скворцовим, — він його любив і боронив. Перш ніж покликали приведену до Приказу жінку, Калїтїн прочитав що про неї написано з Малоросійського Приказу; там виложено було коротко всю справу з Ганною й Чогловим.

— Диви ся лиш, Леонтію Савичу, — сказав Калїтїн Скворцову, — яку вкраїнську птицю прислано до нас. Тільки обскублено, та не її, а мабуть когось иншого через неї.

Скворцов був ще не такий досвідчений у справах, через те й не догадався од разу про все, що вже зрозумів Іван Родивонович. Прочитавши папери, Скворцов глянув на товариша питаючи очима. Калїтїн засміяв ся.

— Тямущий дуже чоловік думний дяк! — сказав Калїтїн. — Обстриг барана, а шкуру ще нам покинув. Дарма, і за те спасибі.

— Звісно, — сказав Скворцов, — поживив ся коло воїводи і захистив його добре. Усе укрив, хоч денеде хвостики видно. Та нам ні з якого боку коло його заходити ся не можна. Чистий звсім став. Хиба покуту яку накинута, та й то не на його.

— Покинуто, — сказав Калїтїн, — покинуто й нам тоненьку ниточку, — обережненько ще можна за неї вхопити ся. Подивись лиш дущє в папір! Бач, повінчано жінку в друге з холопом воєводиним, сам воєвода правий і кликати його сюди ніяк не сміємо; але холопа того на допит поцупимо. А хиба хлоп так і стояти ме за свого государя? А тож! Не дуже стояти-ме як над собою самим лихо побачить.

— А можна часом, — сказав Скворцов, — налякати воєводу патріярхом, що мовляв сам патріярх доповість про справу великому цареві государеві, щоб слїдство наново зробити.

— Можно й так. Правда, — сказав Калітін. А то ще глянь: здасть ся нам 54 артикул статуту про холопський суд.

Калітін звелів покликати Ганну.

“Ваша правда!” закликав бурмістер і перервав історію пйоходу проти Негрів. “Товпа вже розходить ся. Навіть дивно, що так швидко ”

“Нїчого дивного!” сказав спокійно губернатор і запалив нову папіроску. “Пан Рошель-вес післав їх до дому. Чи я вам зараз сього не казав?” І знов подав бурмістрови папіросницю. Той симразом не відмовив.

— Молодичко! — сказав він до неї. — Ти відразу з двома чоловіками стала. Один живий, а ти з другим звінчалась.

— Повінчали силоміць, — почала була Ганна.

— Так, — перепинив її Калітін — силоміць. Ти це казала в Малоросійському Приказї. Дак ти й тепер кажеш, що не хотїла йти за другого, а тебе силоміць повінчано?

— Силоміць, — сказала Ганна.

— І не хочеж жити з другим своїм чоловіком, холопом Чоглокова?

— Не хтїла й не хочу! — відказала Ганна.

— І хочеш вернути ся до першого свого чоловіка?

— Хочу. Я тільки його самого за чоловіка собі вважаю.

— Доведеть ся тобі, молодичко, — сказав дяк, — пожити у нас в Москві. — Чи є в тебе який притулок і чи маєш за що їсти й пити? Може є в тебе в Москві родичі або знаймі добрі люди?

— Нікого немає, — відказала Ганна.

— То коли в тебе нема тут нікого знайомого, то може хочеш — я тебе візьму до себе в двір на роботу? Ти, молодичце, не бій ся, не подумай чого недоброго. Я чоловік жонатий, жінка й діти в мене, поганої думки в мене нема. Поживеш у мене поки твоя справа скінчить ся. От посидь там у калавурні, а як будемо розходитись до дому, дак я тебе з собою візьму, то й поїдеш до мене в двір.

Ганну одведено. Увійшли в приказ архи-мандрит та протопопа, що там сиділи. Колїтїн подав їм кілька паперів, коротко розказуючи про що вони. Серед того був і про Ганну папір. Духовні не дуже його зважили.

Після півдня почали розходитись. Дяк Колїтїн звелїв покликати Ганну й сказав їй:

— Забірай свою худобу та й іди зо мною.

— У мене нічого немає, — сказала заплакавши Ганна. — Я втікла в чім стояла. І сорочку одну третій тиждень ношу.

— Та між хрещені люди, — сказав Колї-

тін, — і своєму братові по Христї Ісусові, хрещеній людині по всяк час Христа ради можемо подати.

Калїтїн поїхав до своєї господи, що була в Білому городї за Неглинною. Він повіз із собою Ганну і приїхавши до дому, передав її своїй жінці, літній панї лїт більше як сорок, звелїв їй представити до якого дїла приведену жінку та й розказав, що це нещасна безпритульна сирота, мусить прожити кільки часу в Москві, і коли дати їй притулок, то це буде добре боговгодне дїло. Калїтіна — почала було до неї ласкаво озивати ся, та відразу ж не зрозуміла кількох українських висловів і глянула на чоловіка, мов питаючи що це

— Хохлачка, — сказав Калїтїн, — у їх мова одмінна проти нашої московської, але у всьому иншому народ добрий, щирий і віри однієї з нами.

Калїтіна одіслала Ганну в дворову мильню, подарувала їй чисту, хоч не зовсім нову й цілу, білизну і приставила її доглядати корів.

На третій день після того як Ганна стала в Калїтіна, покликано до Патріяршого Приказу на допит холопів Чоглокова — Ваську й Макарку. Пан іще раз проказав їм свою науку — ніяк не плутати його в справу. Вєська

перехрестився й забожився, що й слова не скаже на шкоду своєму панові.

Холопів приведено в Патріярший Приказ саме тоді, як зібрали ся духовні особи, що там засідали. Васька та Макарка вклонили ся, торкаючи ся пальцями до долу і стояли дожидаючи допиту. Калітін підійшов до архимандрита під благословлення.

— Починай, Господи благослови! — промовив архимандрит.

Калітін одійшов, та й заговорив до холопів поважним та суворим голосом:

— Наш приказ найсвятійшого патріярха багато чим зовсім не такий, як інші прикази. По богатях приказах про багато свідських справ звелено не вірити тому, що кажуть холопи, не годить ся холопа й питати, бо холоп — невільний чоловік і чести на йому нема і безчестя за його не визначено йому; а в нас що до цього не так, бо тут розглядаємо справи духовні, а не світські.

— А про духовні справи, — сказав архимандрит, — говорить ся в святім Письмі: нѣсть Скиф ни Еллинъ, ни рабъ, ни свободъ. У церкві христовій рабові така сама честь, як і нерабові. Раба однаково хрещено, як і його пана, одним миром мировано, одно тіло й кров Христову приймає і на рабів такий саме вінець кладуть, як і на панів. Через те тут прий-

мають те, що каже холоп, так саме, як і те, що каже вільний чоловік. Заприсягніть ся перед хрестом та Євангелією, що будете говорити саму правду, як перед самим Богом на страшному і не лицеприятному його судилищі, аще же станете брехати, та правду ховати, та вигодувати, то зазнаєте кари від Бога на тому світї, а на цьому від святої нашої церкви — прокльону, і віддано вас буде світському судові на страшне катування.

— Чуєте? — питав грізно Калїтїн. — Слушайте, та беріть собі на ум!

Устав із свого місця протопопа, узяв згорнутий патрахіль, що лежав перед їм на столї, вийняв з його хрест та Євангелію та й положив на церковному стільці, що стояв поперед того стола, що круг його сидїли духовні. Протопоп надїв патрахіль. Обидва холопи, знявши два пальці правої руки в гору, показали слїдком за попом присягу, тоді поцілували хрест та Євангелію. Протопопа загорнув хрест та Євангелію патрахіль та й сїв на своє місце.

Дяк сказав до холопів:

— Хто з вас двох Василь, повінчаний з Ганною Кусівною, що зве себе жінкою козакові Молявці?

— Я, — сказав Васька.

— Я, сказав дяк, — буду тебе питати не на

те, щоб довідати ся від тебе про таке чого я не знаю. Питатиму я тебе про таке, що вже й без тебе знаю, а питати му тільки на те, щоб знати, чи правду чи неправду ти казати-меш. І коли ти почнеш плутати та брехати, то я зараз звелю одвести тебе до ката та й скажу йому, щоб він тебе з перу батогами, а там як будеш упертій, то й гарапіями покропив. Колиж правду казати-меш, то нічого не бійсь. Ти чоловік невільний, хоч що чвелить тобі пан твій, повинен був те робити, і хоч би й що не поправді зробив з наказу панського, одвічатимеш за те не ти, а государь твій. Одказуй же по правді!

— Питаю, — сказав він голосно, — як ти виходив сюди, кликав тебе государь твій і велїв тобі казати в Приказї, що він, твій государь, брати за жінку Ганну Кусівну тебе не неволив, а наче ти, Васько, з нею, Ганною, вдвох приходили до твого пана і прохали дозволити вам звінчатись? Так було? — кажи! Це тобі перше питання.

Васьва, вражений, глянув на Макарку, мов би хотїв очима в його запитати: хтож це йому розказав? хиба ти? адже тільки ти та й я це й чули. Та разом же згадав, що Макарака разом з ним в один час вийшов з двору. Нічого не тямлючи, вирячив ся він на дядька. Калїтїн глузливо дивив ся на нього, та не ді-

ждавшись швидкої відповіді, знову тесаме спитав і додав:

— Тиж бачиш, що я вже все знаю, що в вас роблено й казано, хоч і не був у вас. То й нема чого брехати та вигадувати. Кажи правду, так було?

— Еге, так було — промовив Васька.

— Добре, що правду сказав, — казав Калїтїн. — Тепер я тобі казатиму, що ти попереду робив, та що з тобою робило ся. А ти, знаючи, що я вже все знаю, тільки кажи, що саме так було, як я тобі сказав.

І він почав допитувати, приладновуючи ся до того що розказувала Ганна і що було написано в папері з Малоросійського Приказу, нагадав, як у Чернигові вони, Васька з Марркою, ухопили Ганну в потайку і притягли до свого пана на воеводський двір. — Чи так було? Кажи по правді! — спитав він.

— Так було, — відказав Васька.

— Ще хвалю за те, що правду кажеш, — сказав дяк. — Ти людина невільна, що ти робив з панського наказу, в тому провини для тебе нема ніякої. І св. Письмо каже: нѣсть рабъ болѣй господина своего. Пиши Ярмолаю, його слова! Чув, що він зробив з панського наказу? Пиши!

— Чув, — одказав Ярмолай та й заходив ся писати.

Перечасувавши, поки Ярмолай запише, Калітін казав далі:

— Государ твій велів тобі в купі з Макаркою та з двома стрільцями везти Ганну в свою підмосковську вотчину на Пахрі, а там піп, слухаючись пана вашого, повинчав тебе з Ганною, хоч вона й кричала, що не хоче, що вже з иншим повинчана. А піп на те не зважав. І ти, з наказу государя твого, щоб Ганна не кричала, казав їй, що люто її битимеш і мучитимеш. Так було?

— Так було,— відказав Васька.

Калітін казав далі:

— А як Государя вашого взято з воеводства з Чернигова, то він, государь ваш, до Москви приїхавши, звелів тобі Васьці з Макаркою, ту Ганну привезти до його в двір на Арбаті, дак ви й зробили так, як пан звелів. Чи так було?

— Так, — промовив Васька.

— Пиши, Ярмолаю! — сказав Калітін і питав далі: — А як ви приїхали до Москви, ваш пан звелів тобі, Васьці, доглядати за своєю жінкою Ганною та приводити до його, до твого пана, на ніч задля сороміцького діла тоді, як він звелить. Дак ти її раз до його приводив. Чи так було? кажи!

Васька спинив ся, замулявсь, бо зрозумів, що надходить найстрашнійше: доводить ся

сказати про свого пана таке, що панові не до вподоби буде. Калїтїн сказав:

— Я знаю чого ти став. Бо цього саме най-дужше не велїв тобі пан казати; алеж ти й сам бачиш: я вже й без тебе все це знаю; то хоч ти крий ся, хоч бреши, а тим своїмп панові нїякого добра не зробиш, тільки собі самому лиха добудеш. Бо тиж сам знаєш: батїг не ангел: душі не вийме, а правду витягне з тебе. Краще кажи усе по правдї, не дяючи своєї спини під батїг.

— А моему государеві що за те буде?

Дяк засміяв ся.

— Хочеш багато знати, — дуже вже розумний будеш, — одказав він. — Що буде?! Хиба ми тут твого государя судимо? Государя твого вже суджено там де треба, в Малороссійському Приказї, та й виправдано. До нашого Патріяршого Приказу віддано на духовний суд жінку Ганну, то ми тебе й допитуємо, щоб знати: чия вона жінка: чи твоя чи кого иншого, і кому її треба віддати: чи тобі, чи тому козакові Молявцї, і чи винна вона, що її від живого чоловіка з иншим повінчано. Ось про що справа в найсвятїйшого патріярха, а до твого государя немає в нас нїякого дїла.

— Так, було, як кажеш, — промовив Васька.

— Тоб то, — казав далі Калітін: — пан твій нч те тебе оженив, щоб ти йому свою жінку приводив на ліжку? Адже так?

— Так, — сказав Васька.

— Запиши, Ярмолаю! — сказав Калітін, та повернувши ся знову до тих, кого допитував, сказав:

— Далі нема чого й питати вас. Другого дня, як ти, Васько, приводив Ганну до пана, вона втекла, і ви вже її більше не бачили. Тебе, Васько, вже не питатиму. Добре зробив, що казав по правді, не одбріхував ся. Тебе, Макарко, не довго питати му. Ти вдвох із Ваською силоміць ухопили Ганну в потайнику, у двох з Ваською возив її з Чернигова в парховецьку вотчину і на вінчані був, а по тім, з панського наказу, у двох з Ваською привіз її в Москву.

— Так було, сказав Макарка.

— І пан при тобі звелів Васьці приводити її до його на ліжку задля сороміцького діла? — питав дяк.

— Цього я не знаю, — сказав Макарка. — Мені такого не загадувано.

— Не тобі, а Васьці загад був, тільки при тобі. Ти чув те разом із Ваською. Ти за те не винен. Не крий ся, бо чого тобі не за себе а за иншого муку терпіти, коли він, цей инший, уже й сам признавсь у всьому.

— Змилосердїть ся! — промовив переляканий Макарка. — Васька правду сказав про себе, то й я те скажу, що й Васька.

— Запиши, Ярмолаю, — сказав дяк, та й знову озвав ся до Васьки: — На прикінці кажи: хочеш ти зоставити в себе Ганну за жінку, чи нехай її одішлють до першого чоловіка?

— Не хочу! — промовив зважливо Васька. — Силоміць мене пан оженив, а не своєю волею я з нею женив ся. Не треба мені її! Хай собі йде куди хоче.

— Пиши, Ярмолаю! — сказав дяк. — оце й усе, чого нам треба було.

Васька впав дякові в ноги, а за ним і Макарка.

— Батечки ріднесенькі! — сказав плачучи Васька. — Згляньте ся на нас бідних рабів, невільних людей! Наказали ми на государя свого, хоч і по правді все говорили, тільки миж будемо в його волї, то він тепер нас закатує! Сховайте, оборонїть нас, голубчики, батечки ріднесенькі.

— Добре робиш, що свого государя боїш ся, — сказав дяк. — раб повинен бояти ся свого пана та слухати ся його у всьому. Тільки над твоїм государем є ще вищий государь. Чи ти це знаєш?

— Та воно так, сказав Васька. — Я знаю,

що над усіма нашими государями є є один над усіх найвисший пан, батюшка государь, великий государь і має він над нашими государями таку волю, як вони, государі наші мають над нами, бідолашними сиротами. Та тільки сам добре знаєш, твоя милость, люде кажуть: до Бога високо, а до царя далеко, а государь наш до нас найблизший. До царя-батюшки нашому холопському рилу приступити не можна, про це й думати нам не годить ся, а свій государь як схоче, так з нас й шкуру зніме. Чи не можна, батечки рідненькі, , умовити нашого государя, щоб нас не мучив, а поки з ласки вашої скажете йому про це, не одпускайте нас до його, а подержте десь в іншому місці.

— А, так! — сказав дяк. — Горозд! Можно. Ви зостанетесь для допиту при нашому приказі поки ми поговоримо з вашим государем. Тимчасом поживете у нас у дворах, поробіть ся, а ми вас за те годувати мемо. Левонтію Савичу! — сказав він до Скворцова — ти візьми до себе в двір Ваську, а я візьму Макарку. У мене тепер у дворі Ганна, дак їй бачити ся з Ваською не годить ся

Так рішили дяки та й позабирали до себе холопів. Архимандрит слухаючи увесь допит, як він скінчив ся, промовив тільки: “Таразд, добре! Боже благослови!”

Минуло після того тижнів зо два. Калїтїн умисне одняв ся, бо хотїв добре помучити Чоглокова страхом перед тим невідомим, що могло бути з ним. Він і не помилив ся. Побачивши Чоглоков, що холопи його не вернули ся з Приказу, почав турбувати ся і турбота ця щодня збільшала. Чуло його серце, що не дурно холопів не одпущено, що на його самого насуває якась нова хмара; як і всі такі люди, він був страхополох, а дожидати чогось лихого та невідомого, бул йому гірше ніж само лихо. Нарешті покликано й його до Патріяршого Приказу.

У Приказї позбирали ся всі — і духовні панотці, і дякі і поддячі — всі були вже там. Ярмолай з каламарем та з перами сидїв біля вікна за своїм столиком.

Уведено Чоглокова.

Тільки Чоглоков поклонив ся, як годить ся, коли вже встає Калїтїн, підходить благословити ся в архимандрита, тоді підступа до Чоглокова та й каже до його, ворущучи пальцями правої руки:

— Тимофію Васїлев Чоглоков! Як тобі не сором, як тобі не гріх таке виробляти! Богати, видно, не боїш ся, людей добрих не соромиш ся! Ви пани на царській службі служите і посилає вас великий г^осударь правди пильнувати, щоб ніде дужі малосилим, а богаті

бідним кривди не робили; вам треба царським імям сиріт боронити, а ти, лиходійнику, почав виробляти таке беззаконство, що й згадувати сором! Та ще де! У чужих людей, в малоросійських городах! Як після цього черкаські люде (українське населене) можуть бути царському величеству вірні і держатимуться Московської держави, коли до їх посилатимуться начальниками такі гультяї, беззаконники, розпусники, гвалтовники, як твоя милость! Скажуть черкаські люди (зн. Українці): ми задля оборони єдиної восточної православної віри сами пішли своєю волею під державу до велукого государя, а до нас присилають з Московщини таких, що з ними гірш од Ляха й бусурмена чинять. Мабуть ти про Бога не думаєш і суда його страшного не боїшся і не сподіваєшся царського гніву над собою, все на своє багатство надієшся, що здобув неправедним способом. То знай же: буде й на тебе суд! озвуться вовкову овечі сльози!

Чоглоков ніяк не сподівався такої зустрічі. Кільки хвилин він не міг і слова вимовити на відповідь; збентеживши ся, він тільки позирав турботно туди й сюди, мов шукаючи за щоб йому вхопити ся, захищаючись од такого несподіваного нападу. Калітін, спинивши ся на мить, знов почав таке саме гримати

на нього, нахваляючи ся карами. Нарешті Чоглоков, схаменувшись, зважив ся оборонити свою покривджену честь та й промовив:

— Шановний пане дяче Іване Родовиновичу! я твоїй милості не підвладний і не знаю: з якої речі оце ти вигадав кликати мене сюди та завдавати мені сорома? я з тобою й говорити не хочу, а подам великому государеві на тебе суплїку за безчестя.

— Ти подаш на мене суплїку! — гукнув дяк, а тоді промовив до духовних панотців:

— Послухайте, коли ласка, чесні панотці! І ти Левонтію Савичу! Він ще хоче подавати на нас суплїку за безчестя! Молодий ти ще розумом, хоч лїтами вже, здаєть ся, й дійшов. Хибаж ти не розумієш того, що коли тебе покликано до Патріяршого Приказу, то говорить з тобою тут не дяк, а сам найсвятїйший Патріярх через свого дяка.

— Дак отож подаю до уваги найсвятїйшому патріярхові, — сказав Чоглоков: — поперед треба сказати чим я завинив, щоб лаяти мене, а не лаяти за нізачо, ні прощо!

— Ач, — скикнув зло сміючи ся Калїтін, — як похуту з себе удає! Стривай же, коли так: я тобі зараз покажу, чим ти завинив, щоб тебе лаяти.

Він підійшов до дверей, одчинив їх, та,

кивнувши туди комусь рукою, поступив ся, а дверми увійшла Ганна.

— Яка це жінка? знаєш ти її? — питав Калїтїн Чоглокова.

— Знаю, — відказав Чоглоков. — Це мого холопа, Васьки, жінка.

— Сплومیць, через те, що поламано всякий закон божий та людський, стала вона жінкою йому з твого розбійницького заміру. Вона — жінка чернигівському козакові, Молявці. Ти це знав, ти на її вінчанні був, уподобалась її краса жіноча твоєму скотячому плотоугодію, гвалтом зробив ти над нею сороміцьке діло, а тоді звелїв повінчати її, замужню, з своїм холопом на те, щоб до себе на ліжко брати. Ось яка це жінка! Соромітник ти поганий, християнином звати ся ти не достойний!

— Це не правда! — сказав Чоглоков. — Ця жінка сама своєю волею пішла заміж за мого кріпака. А в Москву я звелїв приїхати їй з чоловіком зовсім не задля якогось сороміцького діла, а щоб служила мені. Виж кликали того хлопа, що повінчаний з нею. Спитайте його при мені.

— Холоп усе холоп! — сказав Калїтїн. — Холоп і при государі своєму холоп і без його холоп. Чи відповідаєш в усьому за свого холопа?

— Відповідаю, — сказав Чоглоков, — що

він, у двох із цїєю ось жінкою, приходили до мене і прохали дозволу повінчатись.

— Ніколи сього було, — промовила Ганна.

— Калїтїн казав далї:

— А відповідаєш ти за свого холопа у всьому иншому? І в тому, чого сам не знаєш — одповідаєш ти за свого холопа? Як що на слїдствї й на судї явить ся твій холоп винним у чому, — чи одповідаєш ти за свого холопа?

— Ні, — сказав Чоглоков — хай сам за себе одповідає, коли в чім винен.

— І ти за те не одповідаєш за свого холопа?

— Не одповідаю — сказав Чоглоков.

— Пиши, Ярмолаю, — сказав дяк до піддячого та й знову загомонїв до Чоглокова: — Ну, дак твій холоп Васька сказав те саме, що й ця жінка: ніколи вони в двох не прохали тебе, а звелїв ти своїм людям гвалтом ухопити її тай повінчати на те, щоб жінку пускано до тебе на блудне дїло.

— Коли холоп мій таке каже, він бреше! Холопові не можна вірити, коли він таку нїсенїтницю на свого государя каже, — промовив Чоглоков спалахнувши.

— Стривай лиш, не дуже бришкай! — сказав йому Калїтїн. — Можна йому вірити! У нас суд духовний, а не світський. тут і холопове свідченя приймаєть ся, бо й холоп такий

саме син церкви. Та й у світській справі можна вірити холопові, коли ти вже сказав, що за свого холопа не відповідаєш. Левонтію Савичу! прочитай лиш йому 54-й артикул Статуту про холопський суд.

Скворцов прочитав: “Коли відповідник скаже, що холоп сам за себе відповідає, то проти позовникової супліки веліти холопові відмовляти і чи правий буде, чи винен — вірити холопові що ні почне на суді говорити”.

— Це сюди не до речі! — скрикнув Чоглоков. — Це говорить ся про холопський суд, — от як би в холопському приказі суд був...

— Чи ти ба, який знавець на законах! — перепинив Калітін. Кажуть же тобі, що тут духовний суд, тут холопські слова й без того приймають.

— Так і судіть собі свої духовні справи! — сказав сердитим голосом Чоглоков. — З якої речі ви мене сюди притягли та й обвиновачуєте, що я дівку згвалтував? Се до світського суду належить, а не до духовного.

— Брешеш! — сказав Калітін. — Це блуд нее діло, а всякий блуд караєть ся духовною карою.

— Це ще треба довести, що був блуд, — сказав Чоглоков! — а ви на мене не доведете.

— Доведено вже, — сказав дяк.

— Ні, не доведено, — сміло сперечав ся

Чоглоков, — і довести не можна і не ваше це діло. На донос цієї чернигівської жінки та на інші такі самі брехливі доноси від чернигівців уже роблено про мене слідство в тому Приказі, якому я через свою службу був підвладний. І діло вже рішено і мене виправдано. А духовного діла за мною ніякого нема. Та справа, що у вас є про цю жінку, що її з двома чоловіками повінчано, та справа до мене зовсім не торкаєть ся. Чого це ви на мене напали ся? Хто що зробив а я буду одвічати!

— А ти знаєш, — сказав архимандрит, — найсвятійший патріярх є щирий і повсякчасний оборонець перед царем усім пригніченим та покривдженим, — отаким, як оця жінка. Тебе виправдано, кажеш, у Уразі; але по всіх приказах сидять люде, не янголі, а “подобострастніи чоловіци”. Через недомисел людський можуть вони помолити ся і на неправе сказати, що праве. Над усіма Приказами є один голова—цар. А ввійти до царя найсвятійшому патріярху завсігди вільно.

— І цареві великому государеві і найсвятійшому патріярхові кажу я одно: не винен я, все на мене вигадано! — казав Чоглоков.

Дяк Калітін, показуючи на Ганну, казав до Чоглокова:

— Оця жінка може говорити з великим государем і сама своїми устами розкаже йому

про все. Ти скажеш: де там їй до царя дійти: далеко й високо. Таки й правда: здаєть ся, хиба ж таки можно, щоб така проста жінка могла до великого государя, царя всієї Росії доступитись! От же найсвятїйший патріярх має таку силу, що через його вона може доступитись туди, куди і не приснилось би дійти. Таке з нею буде! Кажу тобі це іменем великого государя найсвятїйшого патріярха; коли самохїть не признаєш ся й не покаєш ся, як перед Богом, і не подаси суплїки, — в їй же треба тобі всі свої провини списати і зо скрухою в серці просити прощення, — а станеш казати, що тебе виправдано і нема чого тобі каятись, — то за таку гордість зазнаєш ти великої прикрости й кари. З ласки своєї піде найсвятїйший патріярх до великого государя оборонцем за цю бідолашну жінку, а тоді, коли цар призволить, — і цю жінку поведуть туди і вона все розкаже великому государеві. Гляди, щоб тобі не було тоді дуже погано. По правді тобі кажуть: не важ ся з найсвятїйшим патріярхом змагати ся! Поміркуй, а тоді приходи до нас та й подай суплїку. Може великий государ найсвятїйший патріярх положить на тебе ласку, бачивши твоє щире каянє, і накинє на тебе покуту, та на тому й край, і тоді вже він не клопотати меть ся за цю жінку. Даєть ся тобі на це віз

найсвятійшого патріярха тиждень. Щоб за цей час ти все рішив.

Чоглов не міг вже більше нічого казати. Він ураз побачив себе в такому надзвичайному становпщу, що ніколи й не думав, щоб міг у такому опинити ся. Блідий, як смерть, стояв він, мов вислухав смертний присуд.

Калітін озвав ся до Ганни:

— Бідолашна жінко-чужоземко! Сирото беззахистна! Не журись! Єсть іще правий суд у царя великого государя. Уся земля гордість і неправда скорить ся перед ним!

Ганна не зрозуміла Калітіна слів, але чулий голос, яким він говорив, так її вразив, що вона заридала.

Чоглоков низько поклонив ся і вийшов, страшенно збентежений.

Калітін звелів Ганні йти в двір.

Як усі порозходили ся з Приказу, Калітін зістав ся з Скворцовим. Скворцов сказав:

— Я напевне довідав ся: Ларіон Іванов таки видрав у цього гицля половину його вітчини на Пахрі по купчому запису.

— Та й я про це вже знаю, — відказав Калітін. — Зістала ся друга половина та ще двір у Москві. Ми поділимо ся з тобою, як піп з причтом ділить ся: мені дві третини, а тобі третину. А гицель зістнеть ся без нічого. Як заробив так і мати ме.

Тимофій Васильович Чоглоков почував себе в дуже скрутному безнадійному становищу. Попереду він хоч і втратив половину пахровського маєтку, так хоч друга половина зіставала ся. Тепер він був певний, що коли, боронь Боже, патріярх піде до царя говорити про чернігівську жінку, то з царського наказу зроблять над ним таке слідство, що й десятима пахровськими маєтками не зарятуєш ся. “Гнащо я, дурень, віддав половину своєї вітчини Ларіонові Іванову?” — став він думати. Але згодом роздумав ся: ні, однаково, — коли б не віддав, то в Малоросійському Приказі мене втоплено б. Одначе він, Ларіон Іванов, узяв з мене половину вітчини, щоб від лиха мене зарятувати. А лихо таки насувала на мене. Піду порадити ся з ним. Коли вже обдер мене, так хай порадить як лихові запобігти. — Він пішов у Малоросійський Приказ до Ларіона Іванова.

Вперше його не пущено. Піддячий сказав йому, що в думного дяка тепер важні справи, то йому ніколи розмавляти з такими, що він їх не кликав до себе за ділом. Чоглоков прийшов другого дня. Йому сказано те, що й учора, але після того як він дав піддячому хабаря, його пущено до думного дяка та ще й так; що опинив ся він з ним на самоті.

— Чого треба? — питає ласкаво думний

дяк та пильно придивляв ся до Чоглокова, мов з роду його не бачив.

— Голубчику, батьку рідний! — загомонів благаючи Чоглоков. — Прийшов доброї поради від тебе почути. Зарятуї як знаєш. Я ж тобі половину своєї вітчизни віддав, щоб від біди зарятуватись. Аж біда тая знов на мене насува.

— Ти, здаєть ся Чоглоков, — казав усе неприхильно дяк. — Я в тебе вітчизну купив на Пахрі та й заплатив тобі готовими грішми, а ти мені купчий запис дав. Так що? Ти щось про цю вітчизну

— Ти, голубчику, добре знаєш, як та чим заплатив ти мені за ту вітчизну, — відказав Чоглоков. — Ти ж підняв ся зарятувати мене від лиха через той донос, що був на мене. За те й вітчизну від мене взяв.

— Не памятаю, не чув, нічого не знаю! — казав Ларіон Іванов. — За такі справи ніколи ні з кого не брав. У купчому записі стоїть, що я тобі готовими грішми заплатив.

— Еге, правда, — сказав Чоглоков, догадавши ся в чім сила і з досвіду знаючи, що не треба хабаря звати хабарем, а треба вдавати, мов то була ошибка, а не хабар. Бувши воїводою сам так робив.

— Так, так, — казав він далі, — продав твоїй милості за готові гроші; але ж ти, ба-

течку мій ріднесенькій, тоді казав мені, що за тую чернигівську жінку Ганну мені вже нічого не буде, тільки й зістала ся духовна справа про її шлюб; так ота одна справа й піде до Патріяршого Приказу, а моя вже тут скінчилася. Я так і думав, аж воно инак стало ся.

Та й розказав йому про все, що було йому в Патріяршому Приказі.

— Цього можно було сподівати ся, — сказав думний дяк. — Бо й їм же їсти хочеть ся, як нам із тобою. А чого ж тобі від мене треба?

— Поради, батьківської поради, добродію мій, — казав Чоглоков. — Що мені тут діяти, що робити? Здавши ся на слово твоєї милости, я думав, що вже все скінчило ся і мене вже не займати муть.

— Та воно й скінчилось тут, — сказав дяк.

— Малі були доводи в доносах на тебе, — через те й не велено няти віри тим доносам, а щоб тую жінку на духовний суд не послали, того не сказано й тобі не обіцяно. Жінка враз за двома чоловіками, — це не нам розбирати, а найсвятійшому патріярхові. А ми найсвятійшому патріярхові наказувати нічого не можемо. Того, як тобі казано, що патріярх обіцяєть ся тій жінці дійти до государя, я не знав і заздалегідь думати про те не міг. Його найсвятійшого, воля, і то правда що патріярхові по всяк час вільно доступити ся до царя

і клопотати ся перед ним за всіх пригнічених та покривджених.

— Як же ти мене порадиш, батечку мій і ласкавцю? — спитав Чоглоков.

— Поєднай ся якось із дяком Калітіном, хоч би тобі довело ся поклонити ся й другою половиною твоєї вітчизни, — сказав засміявши ся Ларіон Іванов.

— А мені ж тоді в старці йти? — з жалем спитав Чоглоков.

— У Москві швидче милостиню дадуть, ніж десь у Сибіру, — сказав дяк. — Коли найсвятійший патріярх обвинуватить тебе перед царем, то щоб часом тобі й спини не списали, а потім на Сибір у неволю не заслали. Та ще, гляди лиш, так буде, що ані в стільці, ані в козаки, ані в мужики не запишуть, а просто до тюрми закинуть. Як подумаєш про те, що може стати ся з тобою, так і виходить: не весело по Москві ходити, милостини прохати, а ще гірше на Сибіру десь у тюрмі живому гнити. А в Москві може Бог пішле тобі якого доброго боярина, він візьме тебе до себе, а там помалу-малу та й знов в гору вибеш ся. Проте, через що ти з'убожів не знати муть, а кажемож: "бедность не порок". Як на мою думку, нема тобі иншого способу — треба з Калітіним поєднатись, хоч би довелось йому й половину вітчизни віддати,

Чоглоков зарюмсавав, зарепетував.

— Ну, а чї баба з тебе! — глузливо сказав думний дяк.

— Батечку рідний! — казав Чоглоков, засоромившись та силкуючи ся перемогти ся — А ти подумай, як би тобі так, як би в тебе все відразу ріднимали.

— Не ручу ся, — сказав думний дяк, може зо мною колись ще й гірше що станеть ся. Хиба не бувало: чоловік живе в шанї та в богатстві, а розгнівався на його цар — усе загинуло. Або й так бува: он за блаженної пам'яті царя Олексія Михайловича з божого допусту зчинила ся в Москві колотнеча проти боярина Морозова та Траханіотова; які богатирі та могучі люде в нас були, а все за вітром пішло. Наші батьки й діти розумнійші за нас були та й вигадали таку приказку: “от суми да от тюрми никто на Руси не зарекайся”. Те саме розумні люде й тепер кажуть. І я не ручу ся, не знаю що зо мною буде і де Бог дасть померти: Так і ти. Згадай, як ти воїводою був у Чернигові, хиба міг тоді думати, що це воїводство так тобі в знаки дасть ся! Тепер терпи! Чоловік ти, здасть ся вчешний, — про Лазаря й богача читав. Добре було богачеві на цьому світі, та на тому припекло, а вбогому Лазареві дуже тяжко тут було, так там стало гарно.

— Моє останнє добро! — журив ся Чоглоков.

— Тіло дорожче за одєжу, а душа дорожча за тіло, — сказав Ларіон Іванов. — Зможись, молись та кай ся в гріхах Богові. Вітчини твоєї жалко, та нема що робити, — доведеть ся з нею попрощати ся. Отака моя порада.

Чоглоков пішов від думного дяка тяжко зажурений. Усяково міркував Чоглоков. І те й се спадало йому на думку. А може — нехай буде як Бог дасть? — спитав сам себе, але зараз же сам і відказав: неможливо! Піде патріярх до царя клопотать ся про Ганну, а цар звелить люто покарати. Мене хто й зна куди зашлють, а вітчину таки заберуть на великого государя. І туди боляче, і сюди гаряче.

Він пішов до Патріяршого Приказу роспитати ся, де живе дяк Скворцов: з ним хотів він по переду поговорити, а до Калітіна вдавати ся бояв ся: такого він йому залив тоді за шкуру сала. У Приказі йому сказано, що Скворцов уже приїхав до Приказу, а Калітіна ще нема. Він увійшов до Скворцова, покловив ся в землю та й став питати, що йому робити та як прихилити до себе Калітіна, що так нахваляв ся на нього. Чи не можна якось зласкавити його, щоб він не казав нічого патріярхові, не направляв його клопотати ся за Ганну в царя. На диво Чоглокову, Скворцов

відразу натякнув йому про те, що казав думний дяк Ларіон Іванов, а саме, щоб віддати Калітіну другу половину пахровської вітчизни, ще й виявив, що він та Калітін знають уже, що першу половину віддано в Малоросійському Приказі.

— Адже й ми патріярхови дяки, — сказав Скворцов, — не гірші від царських у Малоросійському Приказі: чим там поклонився, тим і в нас поклонись. А воно справді, — все від Калітіна залежить: патріярх дуже його любить і в усьому йому вірить. Як дяк Калітін розкаже йому, так і зробить ся.

Зіставали ся ще сутки до того страшного терміну, що дав йому Калітін на обмірковуванє. Увесь день ходив Чоглоков по своєму двору і почував, що вже в останнє ходить по йому хазяїном вітчизни, звідки привожено йому всякий запас. Прийшов другий день. Чоглоков звелів запрягти коней сів у ридван та й казав думкою до своїх коней: Ох, горопашні мої коненята! не доведеть ся вже вам мене возити, а мені вами їздити; доведеть ся може з торбами попід тиню ходити по Москві.

Чоглоков у Патріяршому Приказі застав дяка Калітіна в купі з Скворцовим, і піддячий Ярмолай сидів за своїм столиком біля вікна.. Духовних панотців ще не було.

— Надумавсь? — спитав гостро Калітін.

— Надумавсь, батечку рідненький, сказав Чоглоков та й упав до ніг дякові. — Кланяюся тобі своєю останньою вітчиною на ріці Кахрі! Прийми з ласки своєї!

— Що? — гнівний сказав Калітін. — Що я тобі таке здав ся? Щоб я правосудність продавав? Хиба мені з Юдою христопродавцем у рівні стати, чи як? Хиба ти не бачив, дурню, що з тим Юдою зробилось: як на західному мурі в церкві намальовано пекло, а там той Юда на колінах у сатани сидить та й держить у руках калитку з тими тридцятьма срібняками, що за Господа нашого від беззаконних архиреїв жидівських узяв? Так ти хочеш, щоб і мені таке було? Ах ти дурень, мужлан не вчений! Видно, як сам, воїводою в Чернигові бувши, грабував, дер з людей, так по собі й по всіх думаєш. Ні, ні! Не брав я ще ні з кого не по правді й шага. Бач, вабить мене своєю вітчиною! Хиба мені душу віддати за твою прокляту вітчину, щоб ти подавив ся нею! Не на такого наєкочив! По інших Приказах може й беруть подарунки, а в нашому Патріяршому Приказі про таке беззаконство ніхто й думати не посміє. А ти так зроби: напиши супліку до найсвятішого патріярха кир Іоакима, а в тій супліці спиши всі свої гріхи тяжкі: як не по правді в Чернигові людей обдирав, як жінок та дівок

на блудне діло підмовляв, як Ганну звелів ухопити та силоміць віддав за свого холопа заміжню жінку, а все задля тої роскоші блудної, — нічого не сховай, ні в чому не збреши, усе вияви перед найсвятійшим патріярхом, мов перед Богом на сповіді, і сам собі за кару віддай і свою вітчину на Пахрі, і свій двір на Арбаті в Москві, все, що маєш, віддай за гріхи свої на волю найсвятійшому патріярхові, щоб з усім тим він зробив своєю мудрістю, як сам схоче, на добро святій соборній і апостольській церкві. От коли так зробиш, то то инша річ; найсвятійший патріярх, бачучи твоє щире каянє, накине на тебе яку легку покуту церковну і простить тебе, не піде до великого государя клопотати ся про жінку Ганну, а звелить відіслати її до першого її чоловіка.

— У мене нічого не зістанеть ся, — сказав Чоглоков. — Як же мені жити тоді на світі? Що їсти?

— Добрі люде є на світі, — відказав Калітін. — Не дадуть з голоду вмерти. Сподіваю ся, що й сам найсвятійший патріярх з ласки своєї подасть тобі святу Христову милостиню. Ганьби на тобі не буде, бо що налипеш у супліці, то те таємницею так і зістанеть ся, — все одно, що на сповіді попові розказав. Можеж знову вибити ся в гору, ще й воїво-

дою будеш та знаву забогатієш.

— Чи не можна хоч двір у Москві зіставити мені? — казав Чоглоков.

— А ніяк! — сказав зважливо Калітін. — Словом божим кажу тобі: “не изидеши отсюду, дондеже воздаси послідній кодрант”. І двір, і все, що в домі є, і всіх холопів своїх, що в дворі, — усе, все віддай! Не зроби, як Анаїя та Сапфіра, що обіцяли весь маєток свій апостолам Христовим, та й затаїли, не все віддали, а за це святий Петро покарав їх: обоє відразу так і впали без духу. Так і ти не пробуй того робити, що вони. Он бачиш, з тебе треба було б справити гроші, щоб відіслати жінку Ганну до дому в Чернигів і на проїзд їй дати, та це вже ми якось сами з твоєї вітчизни зберемо.

— Беріть! Що хочете, те й беріть! — сказав Чоглоков та й зарідав.

Калітін звелів Ярмолаєві написати супліку, а Чоглоков мусів її підписати. Поки писано супліку, Чоглоков сидів у кутку; видно було що хотів перемогти себе, але ніяк не міг і раз-у-раз хлипав. Тим часом прийшли та й посідали духовні панотці. Як супліку на писано, Калітін, узявши її від Ярмолая покликав Чоглокова. У супліці грішник признав ся за всі свої лихі вчижки і казав, що про все це він каже патріярхові як перед Бо-

гом на сповіді. Чоглоков підписав ся тремтячою рукою.

Тоді Калітін підійшов до архимандрига й протопови і пояснив, що Чоглоков подає супліку до патріярха і каєть ся в усіх своїх гріхах, як перед Богом на сповіді, а через те цю супліку не можна пришивати до інших паперів, а треба її запечатану подати до рук патріярхові.

— Гаразд, добре! Боже, благослови! — промовив архимандрит.

— Еге, — промовив Калітін до Чоглокова, — всіх вас воївод треба б учити так, як ми тебе навчили. Та на лихо ти сам один тільки до нас і попав ся. А по інших Приказах ваш братчик легко викручуєть ся. Ну, а як до нас хто з вас за церковну справу попадеть ся то вже ми роскопаємо всю вашу яму, де заховано ваше паскудство.

Калітін після того пішов до патріярха, подав йому Чоглокова супліку та й від себе просив до його ласки, зважаючи на те, що щиро каєть ся. Таке не часто трапляло ся. Іоким распечатав супліку, прочитав і сказав:

— Це син надзвичайний! Аще він подав нам таку супліку, що в ній як би на сповіді вся своя тайная повідає, то й ми приймаємо його супліку яко сповідь і не будемо прохати царя великого государя, щоб знову над

ним слідство робити і карати царським судом, хоч би того й треба було за його пакосні діла. Церковну покуту накидаємо на него так: два роки не причащати ся св. Тайн і що дня ходити до церкви, але першого року не входитьи до трапези з вірними, а стояти в притворі і зітхати до Бога, благаючи, щоб простив він гріхи його, а як мине рік може входитьи й стояти в трапезі з усіма вірними; як же мине й другий рік, — дозволяють ся йому причащати ся святих страшних безсмертних животворящих Христових Тайн. Це йому в присуд уписати, але гріхів тих, що він каєть ся, у присуді не вписувати, бо він по щирості покаяв ся, — це видно й з діл його. А ту вітчину, що він за гріхи свої віддав на святу соборну і апостольську церкву, ми велимо записати до реєстру наших патріярших вітчин, назначених на роздаванє людям. що в нас служать; а до домових наших не записувати, бо нам духовним заборонено вже давно дбати нові вітчини, а роздавати тим, хто служить, за їх заслуги — можно.

Патріярх глянув в вічи Калітіну, мов би хотів спитати: чи не віддати її тобі? Але Калітін стояв такий покірний, спустивши очі до долу, мов нічого собі не бажаючи і зовсім про себе не думаючи. Патріярх завсїгди був до його прихильний, а в цю мить він йому

надто вподобав ся.

— Ми тобі, Калітін, давно нічого не дарували, — сказав патріярх, трохи помовчавши та все дивлючись на його.

— Задовольнений дуже з ласки твоєї, всечесний пане, найсвятійший владико, — сказав, кланяючись у пояс Калітін. — Хоч малі й не значні мої заслуги і невеликий та нікчемний мій розум, одначе твоя святиня завсїгди безмірно був ласкавий до мене і до семі моєї і нині, як і завсїгди, надію ся я на твоє благоутробіє, як тобі Господь Бог скаже і в серце твоє владичнє положить. Але зваживши ся б я прохати твоє святійшество не про себе, а про товариша свого дяка Скворцова. Його б якоюсь, хоч би невеликою благостиною від твого благоутробія, великий пане наш, найсвятійший владико, розважити.

— Добре в тебе, Іване, серце, — сказав патріярх, — що ти не про себе, а про свого товариша просиш. Гаразд. Даруємо ми тобі, Іванові Калітіну, ту вітчину, що подарував нам на святу церкву цей Чоглоков, а Леонтієві Скворцову хай буде той двір його в Москві, що він дарує в купі з вітчиною.

Калітін упав до ніг патріярхові, а тоді підвівшись та стоячи навколїшках, поцілував йому руку. Патріярх благословив його й казав далі:

— Архієпископові Лазареві Барановичеві написати від нас отецьку й братерську науку, щоб він у своїй епархії не попускав так робити і не дозволяв вінчати ся в ті дні, у які від святої східньої православної церкви піст показано. Через це чимало зла виника, як от і зараз приклад бачимо. Лицеміри вигадують усякі вимовки: вінчання й шлюб не вважають за шлюб і блудне діло з того починаєть ся. Усе тее преосвященному Лазареві до уваги подавши, умовляти його, щоб він звичаїв латинських не додержував, хоч вони й укорінились там серед людей через те, що довго жили вони під чужовірним панованєм; йому, яко пастиреві доброму, а не наємникові треба дбати про словесні вівці свої і берегти їх, щоб не влазив до їх вовк латинський, що душу заналащає. Жону оную Ганну відіслати до її першого законного чоловіка вдруге заміж незаконно пішла за те ніякої церковної покути на неї не накидати бо то стало ся з неминучої неволі.

— Про священника пахринського, що вінчав незаконно Ганну, як звелиш, всечесний пане святий владико? — промовив Калїтін.
— Треба б його покликати та в патріяршому дворі подержати в завісах із місяць.

— Ні, мало, — сказав патріярх. — Хоч йому й звелїв пан тії вітчини, а він таки пови-

нен був памятати, що в його є свій пан, архипастир. Хай посидить у залізах у нас у глибці на хлібі, на воді та на квасі не місяць, а чотири місяці. Та й то хай ще дякує, що не велимо його озтригти за таке богопротивне діло, вибачаючи йому тільки через те, що зробив він це зо страху й з малодушности. А жінці тій, відсилаючи її до чоловіка, видати від нашої смиренности христфову милостиню на дорогу пятьдесят рублів.

Прийшовши від патріярха до Приказу Калітін казав до Скворцова:

— Хвала Богові! Стало ся все так, що кращого й хотіти не можно було. Найсвятійший подарував мені пахринську вітчину Чоглокова. Я й не прохав його, а він сам без мого прохання мені подарував. А я тобі кажу йому: я дуже задовольнений, про себе не прошу, а коли б твоя ласка була, найчеснійший владико, подарував би ти що, як Бог тебе напутить, маєму товаришеві Леонтієві Скворцову, — а він на те: от, каже, хвалю, що не про себе, а про товариша просиш. Даю Скворцову том двір московський, що Чоглоков віддав. От тепер у тебе, Леонтію Савичу, буде свій дворок, своє кубелечко.

Скворцов, виявляючи радість, цілував Калітіна мов зовсім забув, що обіцявсь йому третину Чоглокова вітчани, як що вона йому при

паде. Але казати про це товаришеві Скворцов не зосмілився: він був чоловік плохий і таки боявся Калітіна.

— А все ж прикро! — сказав Калітін. — Ларіон Іванов добре надполовинив маєтності цього ледацюги, а нам тільки недоїдки зісталися.

XVII.

Поки діялася справа в Патріяршому Приказі, Ганна жила в дворі в Калітіна з иншою челядю в двірській хаті і робила своє діло: доглядала двох корів, доїла їх, поряdkувала з молоком, підкидала коровам корму, чистила хлівець, де вони стояли; з нею коло того діла ходила дівчина літ п'ятнайцять, — її пані привчала бути корівницею. Калітіна здивувалася, як Ганна, почавши доїти корів, припстила як звичайно на Вкраїні, до їх телят, бо цього в Москві не роблють. Ганна розказала хазяйці що через це телята краще ростимуть та набиратимуться сили, то й буде з їх гарна робоча скотина. Калітіна досі думала, що можна дбати хіба про самих теличок, а не про бичків і страшенно здивувалася довідавшись, що на Вкраїні волами орють. Приручила хазяйка Ганні й иншу роботу, а Ганна все робила дбайливо, як уміла, і Калітіна була з неї дуже задоволена.

Так минули літні місяці 1677 року. У другій половині жовтня того року, вернувши ся, як звичайно з Приказу, Калітін розказав жінці гарну їм обом новину. Найсвятійший патріярх з ласки своєї подарував їм з патріярших маєткі вітчину того ледаща, що покривдив жінку хохлячку, поселену в їх у дворі, а жінку саму звелів патріярх відіслати до дому до першого чоловіка.

Покликали Ганну.

— Здорова, молодице! — сказав їй Калітін.— Справа твоя, хвалити Бога, вже скінчила ся. Найсвятійший патріярх ізвелів скасувати навіки твоє вінчання з Чоглокова холопом та й відпустити тебе до твого першого чоловіка, та ще найсвятійший патріярх з ласки своєї звелів видати тобі від його, найсвятійшого, милостині на дорогу пятьдесят рублів. Завтра покличуть тебе в Приказ та й прочитають там присуд.

Ганна кинулась цілувати руки Калітінові й Калітіній, дякувала за хліб-сіль і прохала прощення, коли може не змогла чим догодити, як жила в їх. Калітіна похвалила її, що добра робітниця, і бажала їй щастя долі.

— Самій тобі їхати з хурманом буде може й нудно та й не годить ся — сказав Калітін.— Ти б пішла на Малоросійський двір та довідаєш би там, чи не їде хто з ваших земляків у

ваш край. То й ти б з ними доїхала.

Ганна послухала ся поради, але стала питати не про Малоросійський двір, а про той, де тепер живе Дорошенко: вона хотіла подякувати йому за те, що він перший зглянув ся на неї і допомагав їй у тяжкій пригоді. Вона довідалась, що цар подарував двір на життя Дорошенкові, і туди його й перенесено з Грецького двору.

Знайшла вона Дорошенка на новому дворі і пущено її до його. Петро Дорошенко прийняв її ласкаво, як давню знакому, розпитав, як скінчила ся її справа та й сказав:

— Тобі як раз можно їхати з нашими людьми, що до мене приїздили від брата Андрія і незабаром виїзять назад у Сосницю. Тільки я тобі, молодице, новину скажу, може не дуже приймону, та вже ж правди не сховаєш нігде. Чоловік твій Молявка, що Сотникував у Сосниці, оженив ся з іншою, з Бутримовою дочкою дівкою. Оттакий недобрий, не хотів подождати тебе!

Ганна спершу злбідла і хвилини дві-три стояла, мов до місця прикипіла, а тоді тяжко заплакала.

Дорошенко сказав:

— Жаль тебе, молодиче, далєбі дуже жаль! Одначе Господь заплашив твоєму невірникові. Тотюзі по заслужі. Уже Молявка не сотник

тепер. Ясновельможний скинув його і сотником вибрано брата мого Андрія. А Молявка живе у тестя свого Бутрима та й кажуть, що все не ладнає з своєю жінкою.

— Він проти мене нічим не винен, — сказала Ганна крізь сльози. — Як то було йому чекати мене, коли ніхто не знав, де я поділась, а до того, може і написано було і йому було читано, що я повінчана з иншим у Московщині. Запевне так було. Бог з ним. Мабуть така мені доля від него судилась.

— А вже ж так, правда, молодице, — сказав Дорошенко. — Бог чоловіка сотворив, Бог з чоловіком і чинить так як волить. На мене поглянь, молодице: що я був колись і що став! Був я гетьман, володів Україною, з царями-королями водив ся як з рівнею, а тепер на чужій стороні в пониженю в неволі... А в тебе, молодице, є батько й мати?

— Є — відказала Ганна, — або ліпше скажу: були, а тепер чи живі — не знаю.

— До їх їдь! — сказав Дорошенко. — Уже таки в свого роду лекше тобі жити буде. Боже тебе благослови! На тобі, молодице, від мене на дорогу.

Дорошенко подарував їй кілька карбованців. Ганна поцілувала йому руку.

Вислухавши в Приказі присуд про себе та відібравши подаровані їй від патріярха пять-

десять рублів, Ганна попрощала ся з Калітіними; хазяйка подарувала їй у вузлику трошки одежі: то була хазяйська дяка за недовгу, та щиру службу і милостиня на вбозтво від семі Калітіних. Добре було їм давати тую милостиню! Давали вони Ганні крихту, а сами через Ганну стали багачами.

Прийшла Ганна зо своїм вузликом до Дорошенка, а відтіля поїхала з його людьми, що привозили в Москву Петрові Дорошенкові харч, а тепер, децо покупивши в Москві, вертали ся до Андрія Дорошенка. Виїздючи з Москви, Ганна думкою кинула прокльоном на лиходія, що занапастив їй життя молоде.

Їдучи все далі на південь, не довідалась вона, що проклін бідолашної жінки скарав лиходія швидче, ніж можно було сподівать ся. Пограбовано його в Приказах так, що не зостало ся в його нічого, вигнано з двору, — то й пішов Чоглоков тиняти ся по Москві: де день, де ніч. Почав з горя пити, пропиваючи тих трохи грошей, що зістали ся в його після грабунку. За місяць уже не було за що пити; одежа в його стала дрантям, і він у тому манаті тиняв ся раз-у-раз біля шинку, кланяв ся кождому, благаючи денежку на хліб, а як по правді — на пропій. Прийшла зима, вдарили морози, у Чоглокова не було ні теплої хати, ні теплої одежі: безпритульний ночу-

вав він то по шинках, то на вулицях під церквами. Одного разу хтось із жалю дав йому трохи грошей. Чоглоков поперед сього довго нічого не їв і як випив горівки, то вона його так узяла, що тільки він вийшов із шинку, — зараз упав, заснув на мерзлій землі та вже більше й не прокинувся. В ранці його тіло знайдено й відвезено до вбогого дому, а там кинуто в гуртову яму в купу до інших трупів: то все були такі, що гинули з горівки і що дня в ранці збирали їх по Москві на вулицях. Не помянули раба божого Тимофія по християнському ті дьяки, що загарбали його вітчину: чого їм було довідувати ся про його долю, — вони й про смерть його навіть не почували.

XVIII.

Дорошенко добре знав козацьку натуру, що часто нема їй упину, як трапить ся козаківі молода та ще й чепурна жінчина. Тих, що приїхали з Сосниці, було четверо на двох підводах. Усе були вже під літами люде, але Петро Дорошенко, не цілком упевняючись на їх немолодий вік, покликав перед відїздом їх усіх та й гостро наказав, щоб вони поводили ся з Ганною шанобливо, як з чесною чужою жінкою, щоб не чеплялись до неї з жениханєм та й додав, що коли чининги муть инак-

ше, то брат його Андрій спише їм спину канчуками. Через те, весь час поки їхали, вони не докучали Ганні ні залицянем, ні зайвими балачками. Вона поводила ся з товаришами подорожними так, що хоч і не копилила губи, але й не вкидалась в довгі розмови, не ховала ся з тим, що з нею було в Москві, як її про те питано, але відповідала коротко і так, щоб вони зрозуміли, що як менше будуть про це говорити, то їй то буде краще. Через те мала вона багато часу, щоб поринати в свої думки, а в неї думка думку побивала. Звісно, легко їй ставало на серці, як згадувала, що вже не побачить вона більше ні огидного Чоглокова, ні бридкого Васьки, що з чужого примусу неволив її мати його за свого чоловіка, не побачить вона більше ні дяків, ні сторожів по Приказах та й усіх тих москалів чужих їй людей. Безмірно гарними здають ся людині ті хвилини, як пошастить їй визволить ся від такого лиха та мук, що доводилось їм терпіти без певної надії збути ся їх. Але звістка, що чоловік її в друге оженив ся, відразу отруїла Ганні це щастє. І не хотїла Ганна, а зло на його таки залазило їй у добру тиху душу. — Він не кохав тебе, — на що ж сватав? — казав їй у душі голос того зла. — Коли б справді тебе любив, не одружив ся б так скоро з иншою. Він би шукав тебе, знай-

шов би твій слід, він би, як твій шлюбний чоловік, довідав ся б яке лихо терпиш ти на чужині далекій та й визволив би з біди свою дружину, хоч би й на край світа довело ся добивати ся! — Але згодом і серце й розум инший присуд казали її чоловікови: — А може ж він і шукав своєї жінки, може й на слід її натрапив та довідав ся або й випис йому показано, що вона вже за иншого пішла в далекій Московщині. Хто ж би йому тоді розказав, як то здіялось, що я, повінчавши ся з ним у Чернигові, та опинилась аж під Москвою, а там під силоміць ізвінчав із москалем! По правді треба судити: не він перший від живої жінки оженивсь, а мене першу від живого чоловіка повінчано. Він того не міг знати, що мене присилувано. Хиба ж йому шукати мене, з кимсь иншим у Московщині повінчану? Хиба вже я така цяця? Коли в його така жінка, що від його відкинулась, то й він від неї відкинувсь. Та й як тяжко ж, Боже, як тяжко мабуть було йому, бідолашному, як він довідав ся, що я чиясь чужа жінка! Може через те, що так тяжко та сумно було, він і надумав ся швидче самому оженити ся. Ото й тепер, як верну ся до Чернигова, а він добре вже довідаєть ся, що я нічим не винна, і з столиці мене післано до його, мого шлюбного чоловіка, то жаліти ме і сам себе клясти ме —

нащо оженивсь! Та ще може й жінку свою зненавидить. Ох боронь, Боже й ти, Пресвята Богородице! Ні, ні! Не буду я йому в вічі лізти; хай краще не знає де я й що зо мною дієть ся! Хай собі живе з тією що покохав, хай і вона вірно любить його. Пішли їм, Боже, щастя! А про мене хай зовсім забуде!

Був осінний час. Осінь того року була тиха суха, й ясна, дощі йшли не часто; дорога була добра, гірша тільки по низинах. Їхали жваво швидко.

Осінь у селян звичайно найвеселіший час. Упорають хліб, одбувають обжинки; скрізь пісні; в осени ж найбільше й вісілів буває. Проїзджаючи селами часто наші подорожні стрівали квітчасті весільні поїзди — ішли й їхали, співаючи й гукаючи, а музика грала, додаючи веселости. Як уїхали в Гетьманщину, то в першому ж українському селі, що вони переїхали, побачила бідолашна жінка дружок — ішли вулицею з молодою й співали:

Молода Ганночка, що нахилить ся,—
Слізоньками умиєть ся,
Що розігнеть ся, —
Рукавцем утреть ся.

Сумно стало Ганні від такої зустрічі: згадувало ся їй її весіля: так дивно воно почало

ся, не дійшло до кінця, так несподівано й страшно розбило ся, а їй тільки й покинуло гірку долю слізьми вмивати ся, як співано в весільній пісні.

Нарешті до Сосниці вони доїхали.

Сосницькому сотникові Андрієві Дорошенкові подано від брата Петра листа. Брат прохав його допомогти Ганні. Андрій зараз ізвелів покликати її до себе. Поперед усього попитав ся її, чи добре з нею поводитись люде, що везли її з Москви; тоді Андрій забалакав про її чоловіка, розказав про його жите в Сосниці, аж поки сосницька громада скинула його з сотництва, а сотником вибрала його, Андрія Дорошенка.

— А Молявка десь повів ся до своїх Бутримів! — сказав на при кінці Андрій Дорошенко.

Дуже прикро було Ганні чути все те про свого чоловіка, але не сміла й не могла вона ні в чому суперечити. Андрій Дорошенко подавав Ганні до уваги, що її Молявка — зовсім не гарна людина, і не варт за ним жаліти, коли він зазнав ся з іншою, не діждавши ся своєї шлюбної жінки і не знаючи де вона й ще з нею дієть ся. Сидів тут і сотенний писар та й почав був доводити, що архієпископ не по правді позволив Молявці оженити ся знову від живої жінки, бо по закону це можно

тільки тоді, коли жінка не знати де єсть сім років; він радив Ганні позивати ся. Ганна до-сі все слухала, нічого не казала, але тепер у перше озвала ся й промовила, що даремна тая ада: не буде вона силувати чоловіка жити з нею, коли він сам того не схоче. Андрій Дорошенко згодив ся з Ганною але додав що добре б вона зробила, коли б такн пішла до архієпископа та й узяла від його заздальєгідь таке свідоцтво, що вона має право в друге за між іти. Ганна на те нічого не відказала.

Андрій Дорошенко у двох із жінкою, приголубив Ганну і приняв її за дорожого гостя, а другого дня в ранці відіслав її підводою до Чернигова.

Наближив ся кінець листопаду. День був холодний, хмарний; сонечко то визирне часом із-за хмар, то знову за ними сховаєть ся. У такий день підвода, що взяла Ганну, в'їхала в Чернигів через стриженський міст та й повернула зараз берегом по над Стрижнем. Ганна проїхала проз бічний ухід у той потайник, що в його в останній день свого життя дома пішла вона з відрами собі на лихо. Ганна несамохіть здригнула ся. Трохи згодом під вода стала біля Кусового двору. Ганна злізла з воза, узяла свій вузлик та й пішла в двір. Серце в неї колотилось, ноги тремтіли; бояла ся вона: чи живі ще її батько й мати дорогі,

чи вже зжурили ся по їй. Перша жива істота, що стріла її, був собака: бігав на ланцюху по віршовці туди й сюди. Почув собака, як скрипнула хвіртка в воротах, кинув ся був туди гавкаючи, але враз пізнав Ганну, став вищати з радощів та плазувати, силкуючи ся підлізти до неї. Ганна підійшла, погладила його. Повернувшись до хати, вона торкнула добре їй знані двері, ввійшла в сіни. І тут нікого не було. Хрестить ся вона, ледви вимовляє молитву: Господи Ісусе Христе, помилуй нас! Вона береть ся за клямку тих дверей, що в світлицю. Рука її тремтить, вона довго не може відчинити двері. Коли це двері відчиняють ся з середини. Перед Ганною стоїть її мати.

Скрикнули обидві відразу та й припали одна до одної.

— Мамочко! — скрикнула Ганна.

— Доненько! — промовила мати та й почала обціловувати дочку, припадаючи головою то до одного, то до другого плеча їй. Батько щось робив у садку; наймичка, та сама, що їй попереду жила в Кусів, почувла радісні вигукки з пекарні, вбігла до світлиці та, побачивши Ганну, сплеснула руками та й побігла кудись. Вона сповістила батька, той прибіг у двох із наймитом — тим самим, що колись у той день, як повінчано Ганну, Кусиха хотіла

посилати його по музику. Мати й дочка все цілувалися й обіймалися; чути було тільки зітхання та вигукки короткі. Кус перший озвався, позираючи до образів:

— Господи милостивий! Який же ти зо мною грішним милосердний еси, що сподобив мене на схизку віку твою любов мою дитину побачити. Тенер, Голочів, коли волиш мене і до себе прийняти, пехай твоя воля стане! Бо вже на сім світі лишного мені нічого не зістаєть ся чекати. Як же чудно ти, праведний і милостивий Господи, нас караєш і милуєш!

Він обняв Ганну за голову, цілував її довго, пригортаючи на груди свої, і плакав.

Підійшла тоді наймичка і наймит, цілувалися і здоровкалися з Ганною. Обое вони звикли до Кусів за багато років, поробилися вже мов би сем'янами, щиро раділи або журилися, коли що траплялося в хазяйській семі. І вони плакали, цілуючися з Ганною, що так несподівано прибула...

Знеможена впливами любови, Ганна сіла на лаву. Кусиха сама не знаючи на що, підійшла до судника та й стала шукати, сама не знаючи чого: така вже вкраїнська натура: як їй на серці дуже весело, то зараз їй хочеться — частувати й годувати всіх навкруги. Через те ж і наймичка побігла в хпжку, взяла

там меду і внесла в світлицю, тоді попрохала в хазяйки — чи не дасть їй ключів від льоху вточити наливки. Кусиха віддала їй ключі.

— Дочко! серденько! Розкажи що з тобою діялось? Куди й як ти від нас пропала? Де була? Як жива зісталась і як до нас вернула? Ох, Боже наш, Боже! Як же то ми з батьком помучили ся за тобою, Ганно, — казала

— Мамочко! таточку! — промовила Ганна, Кусиха.

— простіть мене, коли в чім я проти вас согрішила. Бо запевне грішниця я була велика, що Господь послав на мене таке лихо.

— Каже, кажи! — прохала батько й мати Наймичка й наймит, стоячи трохи далі, стали прислухувати їй.

Ганна почала сповідати про своє лихо. Як розказувала вона про безсоромний та злочинський учинок воїводи, батько схопив ся з місця, увесь затрусив ся, обличча зчервоніло... Він ударив кулаком по столу, а тоді заридав пекучими слізьми. Тяжко боліло його вражене батькове серце, обурювала ся душа за потоптану достойність людську. Заспокоївши ся трохи, промовив:

— Бідна наша головонька! Нещаслива наших людей доленька!

Оповідання про те, як Ганну привезено в підмосковний маєток і там сплюміць вілчано з

холопом, знову страшенно роздратовало і без мірно обурило батька.

— О єретичі сини! Куди вони затягли нас бідних! — скрикнув він, і не можна було відразу зрозуміти, про кого він каже.

Як же Ганна, оповідаючи все по ряду, доказала до того, як, утікши від Чоглокова,, прийшла вона до Дорошенка і той поклопотався за неї, Кус промовив:

— Єдине свій чоловік найшовся на чужій стороні, при лихій годині! Сам нещасливий, а споглянув на чужу нещасливу долю. Дай, Боже, йому щастя-здоровля! Як би його там не було, до кого б вона втекла, до кого б вона прихилилась між чужими людьми-ворогами!

Ганна сказала, що як виїздила з Москви, дяки обдерли її лиходія Чоглокова.

— Та й тільки! — промовив батько. — Покарали ж!

— Мало йому буде — спалити його на жару або живцем шкуру з його злупити! Усе б ще не по заслужі йому було, — сказала Кусиха, бо слухаючи оповідання Ганнине, була дуже лиха, хоч сама вона була добра і не могла зробити нічого такого, як казала.

Ганна сказала, що як виїздила з Москви, Дорошенко розказав їй, що Молявка-Многопіняжний оженився вдруге з іншою. Ка-

жучи те, затулила Ганна руками обличчя та й заплакала. Батько насушив ся й похнюпивсь. Кусиха почала докоряти старій Молявчисі, казала, що все це вона до того призвела, направила свого сина покинути при лихій годині і забути свою зниклу жінку.

— Бог знає, — сказав Кус, — може й не стара; може сам молодий якомсь довідавсь, що його жінку з иншим повінчали, коли б не знали певне, що перша його жінка сама вже повінчана з иншим

— Я його не виновачу, — сказала Ганна. Запевне йому доведено було, що з иншим повінчана, то й він теж ізробив. Чим він винен? Моя доля нещаслива винна.

Та й заридала знову.

— Авжеж! — казала роздратована Кусиха. — Щоб його душа так вилилась уся, як отсе через його ллють ся моєї дитини сльози!

— А вже й ти! — промовив Кус. — Сама не зна на кого сердить ся. Правду повідати — чи винен він, чи ні — того не знаю, а коли винен, то все ж менш од усіх.

— А хіба вона чим винна проти його? — спитала Кусиха.

— Тато правдішні, — сказала Ганна. — Ні в чім, ні в чім він не винен. Дай, Боже, йому доброго здоровля та щастя з иншою, а би тільки вона його щирим серцем так люби-

ла, як я. Не судив нам Бог укупі жити, а я йому не те, що нічого злого не жадаю, а рада б іще хоч яке лихо перебути аби йому добре було.

— Випила ти добрий ківш лиха, дочко! — сказала Кусиха. — Не дай, Боже, куштувати його за таке паскудне, що одвернулось од тебе і наплювало на тебе!

— Я бачу, сей молодець дуже здатний, зумів собі стежку протоптати. З простого рядовика — нашого брата — підніс ся у панство, сотником одразу став! Та дзусь! записав ся мабуть скоро. Скинулі, кажуть.

— І я чула, — сказала Ганна. — Скинулі, а Дорошенків брат сотником у Сосниці.

— Йому сіклись! З багатою панною оженив ся, з Бутримівною. Се люде багаті — казав Кус.

— Буває, тату, що з бідною приязнійше шматок житнього хліба гризти, ніж з багатою смачний обід обідати і дорогі напівки вживати. Нехай же обміна його все лихе-недобре! — сказала Ганна.

— Та як же се? — питала Кусиха. — Ганна йому жінка була, а тепер уже що ж вона: не жінка йому стала, чи як?

— Я йому жінкою й зосталась, — сказала Ганна. — У мене шест есть від патріярха з його Приказу даний: те вінчання, що на ме-

не в Московщині силоміць наложили, не вважати за вінчання, а мене вважати за жінку Молявці-Многопін'яжному. Так патріярх присудив.

— То це в Молявки дві жінки разом буде, чи що? — питала Кусиха. — Сього по нашому хрещеному звичаю не можна. Яка небудь та одна йому жінка повинна бути: або ти, або та друга.

— Або ні та, ні ся, — сказав Кус. — На мою думку так. Хоч не винен він, що з двома побрав ся, а вже як перша жінка знайшлась так не треба завдавати жалю ні тій, ні тій, і не жити б йому ні з першою, ні з другою, а йти в монастир Богові слугувати.

— А я ще раз кажу: — сказала Ганна: — нехай живе в щасті-здоров'ї з тиею, що полюбила його без мене. Ні в чім він проти мене не согрішив, ні я проти його. Я по вік свій турбувати його нічим не стану. Аже ж ви, тату й мамо, не проженете мене з своєї домівки. З вами вкупі житиму, вам годитиму, вам слугуватиму, старощів ваших доглядати му, за вас, тату й мамо, що-дня й вечір встаючи й лягаючи, Бога благатиму. От так увесь вік свій і житиму.

— Дитино люба, — сказала Кусиха, — ти ще молоденька. Може Бог, коли милосердіє його буде, нагородить тебе за все те лихо, що

відбула еси неповинно. Може Бог пошле то-
сі дружину.

— А як я маю з тією дружиною зійти ся?
— сказала Ганна. — Хиба я її шукатиму?

— Не ти, доню, її шукатимеш, а вона тебе
знайде, — сказала Кусиха. — Ще ти хороша,
доненько моя: хоч і спала з виду від того па-
лючого лиха, а ще не зовсім зниділа.

— Не знаю, — сказала Ганна, того, що бу-
де попереду. Не знаю — і вгадувати про те
не хочу і зарікати ся не буду. Одно тільки
знаю: не пійду я ні за кого такого, що мене
щиро не полюбить і що я сама його не полю-
блю. Отсе я знаю. А що далі зо мною ста-
неть ся і яку Бог долю мені судить, про те
не знаю і думати про те не хочу.

— Се розумне слово, дочко, — сказав Кус:
— не маємо про прищле гадати. Треба жи-
ти як набіжить, та й годі. Слава милосерд-
ному Богові: ти у нас одна, а в нас худібонь-
ка, хвалити Бога, есть: хоч ми не дуже бага-
ті, а все таки недостатків не знаємо. Усе на-
ше — твоє. Коли очі наші заплющуть ся, —
нікому ж воно все зостанеть ся, тільки тобі.

Так погомонівши, посідали обідати. Усі
впили наливки. Кус виняв великого сріб-
ного кубка, що подарував один значний вій-
ськовий товариш іще на весіллі в Куса з Ку-
сихою. Наливши повного налікою, Кус під-
няв кубка вгору та й промовив:

— Подай, Боже, доброго здоров'я і щасливого віку доживання славному тогочасному гетьманові Петрові Дорошенкові за те, що нашу дитину ласкаво прийняв на чужій стороні між чужими лихими людьми, нашими воєрами! Коли чим согрішив перед Богом, пошли йому, Господи, час покаятися і прости його по великому своєму милосердію!

На прикінці книги Костомаров додає таку увагу: “Про дальшу Ганнину долю, в справі про неї, звісток нема. Ми пильно додержували, в ґрунтовних рисах, тієї події, що випадком натрапили, розглядаючи акти в московському архіві міністерства юстиції. Ми дозволили собі оповідаючи додавати тільки подробиці історії побуту її звичаїв того часу як ми їх знаємо з рис, розкиданих по всяких джерелах того віку”. — Що до Петра Дорошенка, то він ніколи вже не вернув ся до дому, на рідну Україну...

